

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**MODERN DÖNEM YAHUDİLİKTE III. MABET HAREKETİ:
MABET ENSTİTÜSÜ ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

HATİCE KÜBRA BAKTEMUR

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**MODERN DÖNEM YAHUDİLİKTE III. MABET HAREKETİ:
MABET ENSTİTÜSÜ ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

HATİCE KÜBRA BAKTEMUR

Danışman: PROF. DR. İSMAİL TAŞPINAR

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Hatice Kübra Baktemur
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	: Dinler Tarihi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. İsmail Taşpınar
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans-Eylül 2020
Anahtar Kelimeler	: Yahudilik, Kudüs, Mabet, Tapınak, III. Mabet Hareketi, Mabet Enstitüsü

ÖZ

MODERN DÖNEM YAHUDİLİKTE III. MABET HAREKETİ: MABET ENSTİTÜSÜ ÖRNEĞİ

Yahudilik, Süleyman Mabedi merkezli bir din olarak tasvir edilse de tarihsel süreç içerisinde İsrailoğulları'nın çeşitli mabetlerde Tanrı'ya ibadet ettikleri bilinmektedir. Ancak, zamanla aşamalı bir şekilde merkezinde Kudüs'ün ve Süleyman Mabedi'nin bulunduğu bir din haline gelmiştir. Süleyman Mabedi'nin M.S. 70 yılında yıkılmasının ardından ise Mabet'te gerçekleşen ibadetler yerini Tevrat çalışmalarına bırakmıştır. Geleneksel Yahudi inancında, III. Mabet'in mesihî kurtuluş döneminde Tanrı tarafından gönderilen bir Mesih öncülüğünde mucizevi bir biçimde yeniden inşa edileceği kabul edilmiştir. Yahudiler bu inanç doğrultusunda XX. yüzyıla kadar pasif bir bekleyiş süreci içerisine girmişlerdir. XX. yüzyılda yaşanan gelişmeler, Dini Siyonizm'in İsrail Devleti'nin mesihî kurtuluşun bir aracı olduğu kabulüne dayanan doktrininin geniş kitleler tarafından benimsenmesine neden olmuştur. Ancak, Kudüs'ün ele geçirilmesinin ardından İsrail Devleti tarafından yürütülen politikaların dindar Siyonistler tarafından hayal kırıklığıyla karşılanması, III. Mabet Hareketi olarak adlandırılan ve Kudüs'teki Mabet Tepesi'nde İslami mirasın yok edilip yerine III. Mabet'in inşa edilmesini hedefleyen fundamentalist bir grubun doğmasına vesile olmuştur. III. Mabet aktivistlerinin en önemli amacı, III. Mabet'in inşa edilmesiyle bölgede teokratik düzene dayalı bir krallık kurmaktır. Geleneksel Yahudi inancında Mesih geldikten sonra gerçekleşmesi beklenen bu hadise, III. Mabet Hareketi aktivistleri tarafından, Tanrı'nın tarihe mucizevi bir biçimde müdahalesi reddedilerek, kurtuluşun insan eliyle gerçekleşeceği kabulü esas alınıp gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmada, Yahudi geleneğinde Kudüs'ün konumu, günümüzde bölgede yaşanan siyasi krizlerde önemli bir pay sahibi olan III. Mabet Hareketi'nin doğuşu ve III. Mabet Hareketi'nin çatısı altındaki gruplardan biri olan Mabet Enstitüsü'nün faaliyetleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Hatice Kübra Baktemur
Field : Philosophy and Religious Sciences
Programme : History of Religions
Supervisor : Professor İsmail Taşpınar
Degree Awarded and Date : Master-September 2020
Keywords : Judaism, Jerusalem, Temple, Third Temple Movement,
Temple Institute

ABSTRACT

THE THIRD TEMPLE MOVEMENT IN THE CONTEMPORARY JUDAISM: THE CASE OF THE TEMPLE INSTITUTE

Even though Judaism is described as a religion centered on the Temple of Solomon, it is known that the Israelites worshiped God in various temples throughout history. Nonetheless, over time, Judaism gradually became a religion with Jerusalem and the Temple of Solomon at its center. After the destruction of the Temple of Solomon in 70 CE, the prayers in the Temple were replaced by Torah studies. In the Jewish tradition, it is accepted that the Third Temple will be miraculously rebuilt under the leadership of a Messiah who will be sent by God during the messianic salvation period. In this belief, Jews have entered a passive waiting period until the 20th century. That being said, developments in the 20th century led to the doctrine of Religious Zionism, which is based on the acceptance of the State of Israel being the instrument of the messianic salvation period, being widely adopted. However, the disillusionment of religious Zionists for the policies of the Israeli State implemented after the occupation of East Jerusalem has led to the emergence of a fundamentalist group called the Third Temple Movement. This group aims to destroy the Islamic heritage and build the Third Temple in its place on the Temple Mount in Jerusalem. The most important aim of the Third Temple activists is to establish a theocratic kingdom in the region with the construction of the Third Temple. This event, which is expected to take place after the arrival of the Messiah according to the traditional Jewish belief, is trying to be realized by the activists of the Third Temple Movement. In this effort, they reject God's miraculous intervention in history, affirming instead that salvation will be realized by human hands. In this study, the place of Jerusalem in the Jewish tradition, the emergence of the Third Temple Movement which continues to play a critical role in the current political crises being experienced in the region and the activities of the Temple Institute, one of the groups gathered under the roof of Third Temple Movement, have been put forth.

ÖNSÖZ

İslami gelenekte Miraç hadisesinin yaşandığı yer kabul edilen ve Kur'an-ı Kerim'de çevresinin mübarek kılındığı bildirilen Mescid-i Aksa, Müslümanlar tarafından kutsal sayılan en önemli üç mescitten biridir. Mescid-i Aksa'nın üzerinde bulunduğu Harem-i Şerif'in Yahudi geleneğinde, mesihî kurtuluş döneminde üzerinde III. Mabet'in inşa edileceğine inanılan Mabet Tepesi'yle özdeşleştirilmesi, bölgeyi her iki din açısından da oldukça önemli bir konuma yerleştirmektedir. Yahudilikte, mesihî dönemde tanrısal mucizeler yoluyla gerçekleşeceğine inanılan bu hadisenin günümüzde III. Mabet Hareketi tarafından yeniden yorumlanması ve Harem-i Şerif üzerindeki İslami mirasın yok edilerek yerine insan eliyle III. Mabet'in inşa edilmesinin Mesih'in gelişi için bir ön şart olarak kabul edilmesi, bölge barışı açısından büyük bir tehlike teşkil etmektedir. Bu çalışma ile Kudüs'ün Yahudi geleneği içerisindeki dini konumu, III. Mabet Hareketi'ne mensup aktivistler tarafından ortaya konulan yeni anlayış ve bu doğrultuda yürütülen faaliyetler, Mabet Enstitüsü örneği üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmayı sonuçlandırmamda görüşleri ile katkıda bulunan danışmanım Prof. Dr. İsmail Taşpınar'a ve çalışmanın şekillenmesinde büyük rol oynayan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Yasin Meral ve Dr. Öğr. Üyesi Tolga Savaş Altınel'e, fikirlerine sıklıkla başvurduğum Hayfa Üniversitesi'ndeki hocalarıma, süreç içerisinde İbranice dil eğitimim de dahil olmak üzere maddi ve manevi hiçbir konuda desteklerini esirgemeyen İSAM Araştırmacı Yetiştirme Projesi'ne, rahat ve huzurlu bir çalışma ortamı sunan ve kaynaklara ulaşmamda çok yardımcı olan başta Ekrem Arslan olmak üzere İSAM Kütüphanesi çalışanlarına, fikirlerinden oldukça istifade ettiğim ablam Zeynep Baktemur ile kıymetli arkadaşım Selma Doğmaç'a teşekkürü borç bilirim. Son olarak, beni her zaman destekleyen ve bu çalışmanın ortaya çıkış sürecinde en önemli motivasyon kaynağım olan canım aileme ve arkadaşlarıma teşekkür ederim. Çalışmanın ilgilenen herkes için yararlı olmasını dilerim.

Gayret bizden, muvaffakiyet elbette Allah'tandır.

Hatice Kübra BAKTEMUR
İstanbul-2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
I. <i>Araştırmanın Konusu ve Amacı.....</i>	<i>1</i>
II. <i>Metot ve Kaynaklar.....</i>	<i>7</i>
III. <i>Tanım ve Etimoloji.....</i>	<i>9</i>
a. Mabet ve Tapınak.....	9
b. Sunak (זָבִיחַ).....	10
c. Bamôt (בָּמֹת).....	12
BİRİNCİ BÖLÜM:	16
YAHUDİLİKTE SÜLEYMAN MABEDİ ÖNCESİ DÖNEMDE KULLANILAN İBADET YERLERİ VE KUDÜS'ÜN DİNİ KONUMU	16
I. <i>İbrani Ataları Döneminde İbadet Yerleri</i>	<i>16</i>
a. Şekem.....	19
b. Beytel	22
c. Hevron.....	24
d. Berşeba.....	26
II. <i>Musa Döneminde İbadetin Temel Unsurları</i>	<i>27</i>
a. Toplanma Çadırı	29
b. Ahit Sandığı	31
c. Din Adamları.....	34
III. <i>Yeşu Döneminden Süleyman Mabedi'nin İnşasına Kadar Kenan Topraklarında İsrailoğulları Tarafından Kullanılan İbadet Yerleri.....</i>	<i>36</i>
a. Gilgal.....	37
b. Şilo	38
c. Mispa.....	40
d. Givon.....	41
e. Ofra	42
f. Dan.....	43
IV. <i>Süleyman Mabedi'nin İnşasından Önce Kudüs'ün Dini Konumu</i>	<i>45</i>
İKİNCİ BÖLÜM:.....	51
YAHUDİLİKTE KUDÜS VE SÜLEYMAN MABEDİ'NİN KUTSALLAŞTIRILMA TARİHİ	51
I. <i>Yahudi Geleneğinde Kudüs'ün Kutsal Bir Şehir Olarak Yükselişi.....</i>	<i>52</i>
a. Ahit Sandığı'nın Kudüs'e Taşınması.....	53
b. Süleyman Mabedi'nin Yerinin Tespiti: Mabet Tepesi.....	55
II. <i>I. Mabet Dönemi: Süleyman Mabedi'nin İnşa Edilmesi.....</i>	<i>60</i>
a. Beytel ve Dan'ın Kudüs'e Alternatif Olarak Öne Çıkışı	62
b. Kral Hizkiya ve Kral Yoşiya'nın Dini Reformları.....	64
c. Süleyman Mabedi'nin Yıkılışı ve Büyük Babil Sürgünü	69
III. <i>II. Mabet Dönemi: Sürgün Dönüşü II. Mabet'in İnşa Edilmesi.....</i>	<i>71</i>
a. Ezra ve Nehemya Öncülüğünde Gerçekleştirilen Dini Reformlar.....	73
b. Herod Döneminde II. Mabet'in Restorasyonu.....	74
c. II. Mabet'in Romalılar Tarafından Yıkılışı.....	75
IV. <i>Süleyman Mabedi'nin Yahudilerin Dini Hayatındaki Rolü</i>	<i>77</i>

V.	<i>Yahudilikte Mesih İnancı ve III. Mabet'in İnşası Düşüncesi</i>	80
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:		87
III. MABET HAREKETİ'NİN DOĞUŞU VE FAALİYETLERİ: MABET ENSTİTÜSÜ ÖRNEĞİ		87
.....		87
I.	<i>III. Mabet Hareketi'nin Doğuşu</i>	88
a.	Siyonizm ve Modern İsrail Devleti'nin Kuruluşu.....	89
b.	Kudüs'ün Ele Geçirilmesi ve Yahudi Fundamentalizminin Yükselişi	91
i.	Aktivistlerin Mabet Tepesi'nde İbadet Talepleri ve Eleştiriler.....	94
c.	Müslümanlarla Yapılan Barış Görüşmeleri	97
II.	<i>III. Mabet Hareketi'nin Genel Özellikleri</i>	99
III.	<i>III. Mabet Hareketi Bünyesindeki Gruplar</i>	103
a.	<i>Nemaney Har ha-Bayt</i>	105
b.	<i>Naşim lema'an ha-mikdaş</i>	106
c.	<i>Sanhedrin</i>	106
d.	<i>Ha-Tnua Lehinun Ha-Mikdaş</i>	107
IV.	<i>Mabet Enstitüsü</i>	108
a.	Rabbi Yisrael Ariel ve Mabet Enstitüsü'nün Kuruluşu	109
b.	Mabet Enstitüsü'nün İdari Yapısı	111
c.	Mabet Enstitüsü'nün Temel İnanç Esasları	113
d.	Mabet Enstitüsü'nün Hedefleri	116
e.	Mabet Enstitüsü'nün Faaliyetleri	117
i.	Kutsal Eşyalar ve III. Mabet Modellerinin Hazırlanması	117
ii.	Din Adamlarının Yetiştirilmesi	119
iii.	Kızıl İneğin Yetiştirilmesi	120
iv.	Mabet Tepesi Turları	121
v.	Eğitici Yayınlar ve Sosyal Medyanın Aktif Olarak Kullanılması.....	123
f.	Mabet Enstitüsü'nün Mali Kaynakları	123
g.	Mabet Enstitüsü'nün İsrail Devleti'yle İlişkisi	125
h.	Mabet Enstitüsü'nün İsrail Yahudi Toplumu Üzerindeki Etkisi	127
SONUÇ		130
EKLER		133
KAYNAKÇA		140

KISALTMALAR

- A.g.e. : Adı geçen eser
Ar. : Arapça
bkz. : Bakınız
böl. : Bölüm
bs. : Baskı, basım
C. : Cilt
çev. : Çeviren
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed. : Editör
Hz. : Hazreti
İbr. : İbranice
ö. : Ölüm tarihi
s. : Sayfa
S. : Sayı
SBE. : Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss. : Sayfadan sayfaya
t.y. : Tarih yok
Vol. : Volume
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Geleneksel Yahudilikte seçilmişlik doktrini, İsrailoğulları'nın Tanrı tarafından seçilmiş bir kavim olduğu inancına dayanmaktadır. Bu inanç, Tanrı'nın İsrailoğulları'yla özel olarak yaptığı bir ahitle bağdaştırılmıştır. Bu ahde göre, Tanrı, İsrailoğulları'nı kendi has kavmi yaparak onlara *Eretz Yisrael* ve *Arz-ı Mev'ûd* olarak da adlandırılan Kenan topraklarını vermiştir.¹ Bu ahit, Tanrı'nın kutsiyetinin İsrailoğulları'nın üzerinde tecellisi ile sonuçlanmış ve bu durum da Yahudi dini geleneğinde Yahudilerin diğer milletlerden üstün olduğu inancına dayanan bir ayrımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak, çift yönlü bir karaktere sahip olan bu ayrıma göre, Tanrı, bir yandan İsrailoğulları'nı diğer milletlerden üstün tutarken diğer yandan da onları Tevrat (*Tora*) kurallarına uymakla yükümlü kılmıştır. Dolayısıyla, Yahudi geleneğinde seçilmişlik, İsrailoğulları'nın Tanrı'nın seçilmiş kavmi olmaları nedeniyle bir gün kutsal topraklarda eski ihtişamlı dönemlerine yeniden kavuşma beklentilerini içermektedir. Bununla birlikte, Tanrı ile yaptıkları bu ahitten saptıkları takdirde cezalandırılacakları inancı üzerine kuruludur.²

Yahudilikte ahit, Tanrı tarafından çeşitli dönemlerde farklı peygamberler aracılığıyla tekrarlanmıştır. Yahudi kutsal kitabı Tanah'ta Tanrı'nın Nuh, İbrahim ve Musa peygamberlerle yaptığı üç önemli ahit hakkında bilgi verilmektedir. Nuh peygamberle yaptığı ilk ahitle bütün insanlarla ahitleşen Tanrı, buyruklarına uydukları takdirde insanları bir daha tufanla cezalandırmayacağını bildirmiştir.³ Tanrı'nın İbrahim ve Musa ile yaptığı ahit ise doğrudan İsrailoğulları'nın Tanrı tarafından seçilmiş olmalarıyla bağlantılıdır. İlk olarak İbrahim peygamberle yaptığı ahit vasıtasıyla Tanrı, İsrailoğulları'na Kenan topraklarını vereceğini müjdelemiştir. Tanrı, İbrahim'e ülkesini, akrabalarını bırakarak ona göstereceği ülkeye gitmesini söylemiş, orada İbrahim'i kutsayarak ona ün kazandıracağını, soyundan büyük bir ulus meydana getireceğini ve

¹ Yasa'nın Tekrarı, 7/6-8; 9/5-6. Söz konusu bölge "Kenan", "Filistin", "İsrail" gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır. Bu tezde, Tanrı tarafından İsrailoğulları'na vadedilen topraklara değinilirken bölge üzerinde daha geç dönemlerde kurulan siyasi oluşumlarla karıştırılmasını önlemek amacıyla "Kenan toprakları" ve "vadedilen topraklar" kullanımları tercih edilmiştir.

² Yeremya, 30/11; Amos, 3/2; Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, 4. Basım, İstanbul: İSAM Yayınları, 2012, s.16, 123.

³ Yaratılış, 6/17-22; 9/1-17; Hans Küng, *Judaism: The Religious Situation of Our Time*, John Bowden (çev.), London: SCM Press, 1992, s.32-33.

İbrahim'i bereket kaynağı kılacağını bildirmiştir.⁴ Tanrı'nın İbrahim'le yaptığı ahit, daha sonra İbrahim'in eşi Sara'dan olan oğlu İshak'ın soyuyla sınırlı tutulup⁵ İshak ve İshak'ın oğlu Yakup'la tekrarlanmıştır. Kenan toprakları, Tanrı tarafından peygamberlerin soylarından gelenlere ebedi mülk ve miras olarak vadedilmiştir.⁶ Tanrı'nın Musa ile yaptığı ahit ise ilk İbrani ataları olan İbrahim, İshak ve Yakup'la yaptığı ahitten farklı olarak koşulsuz bir vaatten ziyade karşılıklı bir anlaşmaya dayanmaktadır.⁷ Bu ahdin şartı Tevrat'taki emirlerin yerine getirilmesidir. Böylelikle Tanrı, buyruklarına uymaları karşılığında İsrailoğulları'na Kenan topraklarını vadedmiştir.⁸

Tanrı ile gerçekleştirilen ahdin yanında Tanrı tarafından Kral Davut'un oğlu Süleyman'a yaptırılan Süleyman Mabedi'nin⁹ vadedilen topraklarda bulunması ve kurban ibadeti başta olmak üzere bazı emirlerin yalnızca Mabet'te yerine getirilmesi, vadedilen toprakları Yahudilik açısından önemli kılan sebepler arasındadır. Ancak, Süleyman Mabedi'nin M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılması sonucunda Mabet'le ilişkilendirilen ibadetlerin icra edilme imkânı ortadan kalkmıştır. Yahudi geleneği içerisinde bu emirlerin yerine getirilmesi için Mabet'in üçüncü defa inşa edilmesi gerekli görülmüştür. Bu konuda Yahudilikte yaygın olan inanç, III. Mabet'in Tanrı tarafından gönderilecek Mesih tarafından inşa edileceği ve İsrailoğulları'nın böylece Kral Davut ve oğlu Süleyman zamanındaki ihtişamlarına yeniden kavuşacaklarıdır. III. Mabet'in inşasıyla başlayacak olan mesihî dönemde, sürgünde

⁴ Yaratılış, 12/1-5, 7; 13/14-17; 15/5, 18-21; 17/4-8; 18/18-19.

⁵ Yaratılış, 17/19, 21.

⁶ Yaratılış, 26/2-3; 28/4, 13; 48/4.

⁷ Salime Leyla Gürkan, *The Jews as a Chosen People: Tradition and Transformation*, London/New York: Routledge, 2009, s.12.

⁸ Mısır'dan Çıkış, 6/2-8; Levililer, 26/3-13; Yasa'nın Tekrarı, 7/11-26; 28; Yeşu, 1/2-4. Daha fazla bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, "Arz-ı Mev'ûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.3, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s.442-444.

⁹ Süleyman Mabedi, tarihsel süreç içerisinde iki kere inşa ve yıkım sürecinden geçmiş ve son olarak M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmadan önce Kral Herod (ö. M.Ö. 4) öncülüğünde büyük bir restorasyon projesi ile genişletilmiştir. Esasında tek bir mabedin devamı olarak görülen ve "Süleyman Mabedi" olarak adlandırılan bu yapılar aynı zamanda inşa süreçlerinde ön plana çıkan kişilerin isimleriyle sırasıyla "Süleyman Mabedi" (I. Mabet), "Zerubavel Mabedi" (II. Mabet) ve "Herod Mabedi" (restorasyonun ardından II. Mabet) gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Simon Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 1. Basım, İstanbul: Doruk Yayınları, 2011, s.18. Bu çalışmada, pratik sebeplerden ötürü I. Mabet ve II. Mabet için "Süleyman Mabedi" kullanımı tercih edilmiştir. Gelecekte inşa edilmesi planlanan mabet için de "III. Mabet" adlandırması kullanılmıştır. "Mabet" kelimesinin özel isim olarak büyük harfle geçtiği yerlerde Süleyman Mabedi kastedilmiştir.

yaşayan Yahudilerin vadedilen topraklara yeniden dönerek Tevrat'taki emir ve ibadetleri ahdin gerektirdiği biçimde eksiksiz olarak yerine getirecekleri kabul edilmektedir.¹⁰

Günümüzde dindar Yahudiler tarafından Süleyman Mabedi'ne büyük kutsiyet atfedilmektedir. Bu kutsiyet, Tevrat'taki emirleri tam anlamıyla yerine getirerek ahdin kurallarına uymak isteyen diaspora Yahudilerini vadedilen topraklarla olan bağlarını sürdürmeye yönlendirmiştir. Bununla birlikte, Yahudi geleneğindeki merkezi konumundan dolayı başta Süleyman Mabedi olmak üzere Kudüs ve çevresindeki yerleşim yerlerinde bulunan eski ibadet yerleri, çeşitli araştırmalara konu olmaya devam etmektedir. Bazı modern araştırmacılar Tanah'ta bulunan çeşitli pasajlardan ve arkeolojik verilerden hareketle Süleyman Mabedi inşa edilmeden önce ve sonraki dönemleri kapsayan uzun bir süre boyunca İsrailoğulları'nın *bama* adı verilen ibadet yerlerinde İsrail Tanrısına ibadet etmeyi sürdürdüklerini dile getirmektedir.¹¹ Bu durum, Süleyman Mabedi'nin Yahudi geleneği içerisindeki merkezi konumuyla çelişmektedir. Tevrat'ta Kudüs'e dair herhangi bir atfın bulunmaması da bu argümanı desteklemektedir.¹²

Kudüs'ün kutsallaştırılma sürecine girerek zaman içerisinde Yahudilerin yegâne dini merkezi haline gelişinde etkili olan faktörler araştırmacılar tarafından merak konusu olmuştur. Bu süreç için ilk aşama olarak Kudüs'ün Kral Davud tarafından ele geçirilip dini ve siyasi merkez haline getirilmesi ve hemen ardından Kral Süleyman tarafından Süleyman Mabedi'nin inşa edilmesi kabul edilmiştir. Kral Hizkiya ve Kral Yoşiya dönemlerinde Kudüs ve Süleyman Mabedi'nin merkezileştirilmesi amacıyla Süleyman Mabedi dışındaki ibadet yerlerini teşkil eden *bama*'lara karşı yürütülen siyaset de ikinci önemli aşamaya tekabül etmektedir. Bununla birlikte, İsrailoğulları'nın ulusal bağımsızlıkları ile özdeşleştirdikleri Süleyman Mabedi'nin yıkılması ve Büyük Babil Sürgünü (M.Ö. VI. yy) bu süreçte büyük bir rol oynamıştır.¹³ Mabet'in sürgünden dönen Yahudiler tarafından ikinci defa inşa edilmesinin ardından Ezra'nın reformlarının

¹⁰ Fuat Aydın, *Yahudilik: Tarih, İnanç, İbadet, Kültür*, 3. Basım, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018, s.24-25.

¹¹ Beth Alpert Nakhai, *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*, Boston: The American Schools of Oriental Research, 2001, s.163-164.

¹² Richard A. Freund, *Digging Through the Bible: Modern Archaeology and the Ancient Bible*, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2009, s.133.

¹³ İsmail Taşpınar, *Tarihin Aynasında Dinler ve Mezhepler*, 1. Basım, İstanbul: İFAV, 2018, s.120.

sonucunda Yahudilik, merkezinde Tevrat ve Mabet'in yer aldığı, tek Mabet vurgusuna sahip bir din haline gelmiştir.¹⁴

Bu süreç sonucunda, Yahudilikte merkezi bir konuma yükselen Süleyman Mabedi'nde icra edilen ibadetlerin Mabet'in yıkılışının ardından uygulama alanı bulamaması, Yahudilerin Musa vasıtasıyla Tanrı ile yaptıkları ahdin gerektirdiği biçimde Tevrat'taki emirleri bütünüyle yerine getirememelerine neden olmuştur. Bu durum ise Yahudi geleneği açısından III. Mabet'in yeniden inşa edilmesi hadisesini oldukça önemli hale getirmiştir. Modern İsrail Devleti'nin 1948'de kuruluşu, Yahudi fundamentalizminin yükselişe geçmesine ve Mesih düşüncesi hakkında farklı yorumların ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu durumun etkisiyle günümüzde, III. Mabet Hareketi olarak adlandırılan ve Süleyman Mabedi'ni üçüncü defa inşa ederek Kudüs merkezli teokratik bir Yahudi devleti kurmak isteyen mesihî karakterli akımın çatısı altındaki Yahudiler tarafından geleneksel Yahudi inancına karşı çıkmaktadır. III. Mabet aktivistleri (veya Mabet Tepesi aktivistleri) olarak adlandırılan bu kişilere göre, III. Mabet, Mesih gelmeden önce inananların bireysel çabaları ile inşa edilmelidir. Ardından ise Tevrat emirlerine dayalı teokratik bir Yahudi devleti kurulmalıdır. Aktivistlere göre, bu sürecin sonunda bütün milletleri içine alacak olan mesihî kurtuluş dönemi başlatılacaktır.

Ancak Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği ve III. Mabet'in de inşa edilmesi gereken yer olduğu kabul edilen Mabet Tepesi'nin İslam geleneğinde büyük kutsiyet atfedilen Mescid-i Aksa'nın üzerinde bulunduğu Harem-i Şerif'le özdeşleştirilmesi, bölgedeki Yahudi ve Müslüman grupları sıklıkla karşı karşıya getirmektedir. Bu durum aynı zamanda, Mescid-i Aksa'yı bağımsızlıklarının sembolü olarak gören Filistinli Müslümanların bölge üzerindeki haklarının açık bir biçimde yok sayılması anlamına gelmekte ve dolayısıyla büyük bir tehlike teşkil etmektedir.¹⁵ Bu sebeple, Kudüs'te yaşanan krizlerde büyük pay sahibi olan III. Mabet Hareketi'nin tarihi, siyasi ve teolojik

¹⁴ Goldhill, s.56; Salime Leyla Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları", *Milel ve Nihal*, Vol.5, No.2 (Mayıs-Ağustos 2008), s.150.

¹⁵ Rachel Z. Feldman, "Third Temple Movement", *World Religions and Spirituality*, 24 Kasım 2017, <https://wrlldrels.org/2017/11/24/third-temple-movement/> (7 Temmuz 2020).

altyapısıyla birlikte motivasyon kaynaklarını anlamak mevzunun çözümüne yönelik etkili bir bakış açısı geliştirebilmek adına büyük önem taşımaktadır.

“Modern Dönem Yahudilikte III. Mabet Hareketi: Mabet Enstitüsü Örneği” isimli bu çalışma, Kudüs’ün Yahudi geleneğindeki konumuna ve günümüzde İsrail Devleti başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde Süleyman Mabedi’ni üçüncü defa inşa etmek için çalışmalar yaparak Yahudi geleneğinin Kudüs hususundaki tutumuna karşı çıkan grupların altyapısına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Türkiye’de ve Batı’da Süleyman Mabedi ve Kudüs’ün tarihi üzerine bugüne kadar çok sayıda araştırma yapılmıştır. Ancak, Türkiye’de III. Mabet Hareketi hakkında detaylı bilgi veren müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. “Metot ve Kaynaklar” başlığı altında daha ayrıntılı olarak değinileceği üzere Gershom Gorenberg, Motti Inbari, Yizhar Be’er ve Rachel Z. Feldman gibi araştırmacılar tarafından III. Mabet Hareketi’nin siyasi ve sosyolojik altyapısı üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak hareketin teolojik arka planı, dini motivasyonları ve Yahudi geleneği karşısındaki duruşu hakkında bütün bir biçimde bilgi veren müstakil bir araştırma bulunmamaktadır. Mevcut çalışmanın bu boşluğu doldurması ve ilerleyen dönemlerde bu alanda yapılacak olan çalışmalara katkı sunması umulmaktadır.

Bu çalışmada, ilk olarak, kullanılan metot ve kaynaklara değinilecektir. Ardından, konu açısından büyük önem teşkil eden “mabet”, “tapınak”, “sunak” ve “bamôt” kavramları hakkında bilgi verilecektir. Çalışmanın birinci bölümünde, ilk İbrani atası kabul edilen İbrahim peygamberden itibaren başlamak üzere Musa dönemi ve Kenan topraklarının fethinden Kudüs’te Süleyman Mabedi’nin inşasına kadar geçen süreç içerisinde Tanah’ta değinilen ve İsrailoğulları’nın dini hayatlarında büyük bir role sahip olan ibadet merkezleri kronolojik bir sıra ile ele alınacaktır. Ardından, Kudüs’ün siyasi ve dini merkez haline getirilmeden önceki işlevi hakkında bilgi verilecektir. Bu bölümün amacı, Kudüs’ün ve Süleyman Mabedi’nin Yahudi dini hayatındaki merkezi konumunu elde ettiği dönem öncesinde İsrailoğulları’nın İsrail Tanrısı’na ibadet ettiği yerlerin temel fonksiyonlarını ortaya koymaktır. Böylelikle, Süleyman Mabedi’nin Yahudi dini hayatı açısından kademeli bir biçimde artan kutsiyetinin ele alınması ve modern dönemde büyük

ilgi gören yeniden inşa düşüncesinin ve bu amaçla sunulan temel argümanların arka planında bulunan tarihsel sürecin bütünlük içerisinde aktarılması hedeflenmektedir.

Tezin ikinci bölümünde, Süleyman Mabedi'nin Yahudi geleneği tarafından kutsallaştırılma tarihi, Yahudi dini hayatı açısından taşıdığı önem ve III. Mabet'in inşası düşüncesi genel hatlarıyla ortaya konulmaya çalışılacaktır. İlk olarak sırasıyla "I. Mabet" ve "II. Mabet" olarak adlandırılan dönemlerde Kudüs'ün kutsallaştırılıp tek ibadet merkezi haline gelmesinde büyük payı olan Süleyman Mabedi'nin inşası, Kral Hizkiya ve Kral Yoşiya dönemlerinde gerçekleştirilen reformlar, Babil Sürgünü ve sürgün dönüşünde Ezra öncülüğünde gerçekleştirilen reform faaliyeti başta olmak üzere önemli aşamalara değinilecektir. Daha sonra, M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılan Süleyman Mabedi'nin Yahudi toplumu ve dini açısından taşıdığı önem hakkında bilgi verilecektir. Ardından, Yahudi geleneğinde mesihî dönemde gerçekleşeceği kabul edilen III. Mabet'in inşası düşüncesi ele alınacaktır. Bu bölümün hedefi, Siyonizm'in kabul görmeye başlaması ve 1967'de Kudüs'ün ele geçirilmesiyle yeniden gündeme gelen Kudüs ve Süleyman Mabedi'nin Yahudi geleneği içerisindeki konumunu, modern araştırmalar ve arkeolojik verilerden yararlanarak ele almaktır. Böylelikle, III. Mabet Hareketi'nin Kudüs'ün dini konumu hakkındaki temel argümanlarının dayandığını öne sürdüğü Yahudi geleneğinin bu husustaki tutumunun sağlıklı bir biçimde ortaya konulması umulmaktadır.

Tezin üçüncü bölümünde, 1948'de Modern İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte İsrail'de Yahudi fundamentalizminin yükselişe geçtiği sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve Mabet Tepesi üzerinde III. Mabet'i inşa edip Kudüs merkezli teokratik bir devlet kurmayı hedefleyen mesihî karakterli gruplardan meydana gelen III. Mabet Hareketi'nin doğuşu, genel özellikleri ve hedefleri hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra, III. Mabet Hareketi çatısı altında bulunan gruplara örneklik teşkil etmesi bakımından büyük önem taşıyan ve hareketin günümüzdeki faaliyetlerinde merkezi rol oynayan Mabet Enstitüsü (İbr. *Mahon ha-Mikdaş*) tanıtılacaktır. Ayrıca bu bölümde, Mabet Enstitüsü'nün kuruluşu, idari yapısı, hedefleri, faaliyetleri, ekonomik kaynakları, İsrail Devleti'yle bağlantısı ve İsrail Yahudi toplumu üzerindeki etkisi hakkında bilgi verilecektir. Böylelikle, gelenek tarafından mesihî dönemde inşa edilmesi planlanan III.

Mabet'in kutsiyetinin modern dönemde III. Mabet Hareketi tarafından İsrail Devleti'nin yardımıyla yeniden öne çıkarılarak tıpkı geçmişte olduğu gibi devletin siyasi hakimiyetinin pekiştirilmesinde oynadığı rolün gözler önüne serilmesi amaçlanmaktadır.

II. Metot ve Kaynaklar

Bu tezde, tarihsel metot kullanılmış ve elde edilen bulgular deskriptif ve karşılaştırmalı bir yöntemle kutsal kitaplardaki verilerle paralel olarak aktarılmıştır. İsrailoğulları'nın tarihleri hakkında bilgi veren temel kaynakların Yahudi kutsal metinlerinden hareketle oluşturulması nedeniyle eski İsrail dinine ait ibadet yerleri hakkında bilgi verilirken büyük ölçüde Yahudi dini literatüründen yararlanılmıştır. Ancak, bu kaynakların mahiyeti hakkında birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Geleneksel kesim kutsal metinlerde geçen bilgileri tamamen doğru olarak kabul etmektedir. Buna karşın, modern arkeolojik ve tarihi araştırmalar neticesinde söz konusu tarihin ideolojik bir kurgu olduğu ve Tanah'ta bahsi geçen şahsiyetlerin tarihi bir gerçekliklerinin olmadığı şeklinde bir anlayış ortaya çıkmıştır.¹⁶ Bu çalışmada, diğer kaynakların yetersizliği nedeniyle İsrailoğulları'nın tarihi hakkında bilgi veren Tanah pasajlarından yararlanılmıştır. Bununla birlikte, kutsal metinlerdeki veriler değerlendirilirken modern araştırmaların sonuçları göz önünde bulundurulmuştur. Bu doğrultuda, Roland de Vaux (ö. 1971) ve Menahem Haran başta olmak üzere Tanah'ta yer alan bilgilerin doğruluğunu kabul ederek konu ile ilgili arkeolojik çalışmaları bu bilgileri destekleyecek biçimde değerlendiren tarihçilerinin görüşlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca, Israel Finkelstein, Neil Asher Silberman ve Beth Albert Nakhai gibi Tanah'ta verilen bilgilerin konu edindiği dönem yerine yazıldığı dönemin ideolojisini yansıtması bakımından kaynak teşkil ettiğini savunan arkeologların görüşlerine sıklıkla başvurulmuştur.¹⁷

¹⁶ Eski İsrail tarihi hakkında bilgi veren metinlerin tarihi kaynaklık değerleri üzerine "Maksimalist", "Minimalist/Revizyonist" ve "Merkezi/Orta" olarak adlandırılan farklı yaklaşımlara sahip üç grup bulunmaktadır. Kaynaklar ve söz konusu gruplar hakkında daha detaylı bilgi almak için bkz. Salime Leyla Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi: Yahudi ve İslâm Kutsal Metinleri ve Tarihî-Arkeolojik Bilgiler Işığında*, 1. Basım, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, s.15-28.

¹⁷ Roland de Vaux, *Ancient Israel: Religious Institutions*, 1. Basım, New York: McGraw-Hill Company, 1961; Menahem Haran, *Temples and Temple Service in Ancient Israel*, 2. Basım, Indiana: Eisenbrauns, 1995; Israel Finkelstein, "Patriarchs, Exodus, Conquest: Fact of Fiction?", Brian B. Schmidt (Ed.), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel* içinde, Leiden/Boston: Brill,

Bu çalışmada, ülkemizde ve Batı’da Yahudilik ve Kudüs üzerine yapılan önemli araştırmalardan da yararlanılmıştır. Salime Leyla Gürkan’a ait *Yahudilik ve İbrahim’den Ezra’ya İsrailoğulları Tarihi: Yahudi ve İslâm Kutsal Metinleri ve Tarihî-Arkeolojik Bilgiler Işığında* isimli eserlerle birlikte Kudüs’ün Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam açısından tarihi ve önemi hakkında bilgi vermeleri dolayısıyla, Simon Goldhill’in *Kudüs Tapınağı* isimli eseriyle Simon Sebag Montefiore’nin *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi* adlı eserinden istifade edilmiştir.¹⁸ III. Mabet Hareketi ve Mabet Enstitüsü ele alınırken bu alandaki ilk ve en önemli kaynaklardan biri olan Gershom Gorenberg’in *The End of Days: Fundamentalism and the Struggle for the Temple Mount* adlı eseri, Motti Inbari’nin III. Mabet Hareketi çatısı altındaki önde gelen gruplar ve bu grupların ortaya çıkış süreci hakkında bilgi verdiği *Jewish Fundamentalism and The Temple Mount: Who Will Build The Third Temple* isimli eseri ve konu hakkındaki çeşitli makalelerine ek olarak, Rachel Z. Feldman’ın Kudüs’teki saha çalışmalarından yararlanarak kaleme aldığı makaleleri ve belgeselinden yararlanılmıştır. Ayrıca, İsrail’de öne çıkan ve III. Mabet Hareketi ile ilgili anlık gelişmeleri aktaran gazetelerden biri olan *Ir Amim*’in III. Mabet Hareketi bünyesindeki gruplar hakkında bilgi verdiği “Dangerous Liaison: The Dynamics of the Rise of the Temple Movements and Their Implications” isimli raporundan istifade edilmiştir. Mabet Enstitüsü’ne ait internet sitesi ve yayınlarına da sıklıkla başvurulmuştur.¹⁹ Tanah ve apokrif olarak kabul edilen metinlerdeki pasajlarla birlikte

2007, ss.41-55; Israel Finkelstein ve Neil Asher Silberman, *The Bible Unearthed: Archaeology’s New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, 1. Basım, New York: Simon and Schuster, 2002; Beth Alpert Nakhai, *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*, Boston: The American Schools of Oriental Research, 2001.

¹⁸ Salime Leyla Gürkan, *İbrahim’den Ezra’ya İsrailoğulları Tarihi: Yahudi ve İslâm Kutsal Metinleri ve Tarihî-Arkeolojik Bilgiler Işığında*, 1. Basım, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018; Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*. 4. Basım. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012; Simon Goldhill, *Kudüs Tapınağı*, 1. Basım, İstanbul: Doruk Yayınları, 2011; Simon Sebag Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, 1. Basım, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2011.

¹⁹ Gershom Gorenberg, *The End of Days: Fundamentalism and the Struggle for the Temple Mount*, New York: Oxford University Press, 2000; Motti Inbari, “Fundamentalism in Crisis: The Response of the Gush Emunim Rabbinical Authorities to the Theological Dilemmas Raised by Israel’s Disengagement Plan”, *Journal of Church and State*, Vol. 49, No.4, Ekim 2007, ss.697-717; Motti Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount: Who Will Build the Third Temple?*, Shaul Vardi (çev.), Albany: Sunny Press, 2009; Motti Inbari, “The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study: The Movement for the Establishment of the Temple”, *Hebrew Union College Annual*, Vol.74, 2003, ss.279-323; Motti Inbari, “When Prophecy Fails? The Theology of the Oslo Process: Rabbinical Responses to a Crisis of Faith”, *Modern Judaism*, Vol.29, No.3, Eylül 2009, ss.303-325; Rachel Z. Feldman, “Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action: The Race-Class and Ideological Normativity of Women for the Temple in Jerusalem”, *Journal of Middle East Women’s Studies*, Vol.13, No.3, Kasım 2017, ss.395-415; Rachel Z.

ilgili kavramlar aktarılırken Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin Türkçe çevirisi esas alınmıştır.²⁰ Talmud metinleri için Babil Talmudu'nun İngilizce çevirisini ihtiva eden *The William Davidson Talmud* isimli dijital versiyondan yararlanılmıştır.²¹

III. Tanım ve Etimoloji

a. Mabet ve Tapınak

Arapça kökenli bir terim olan “mabet”, Türkçede “ibadethane”, “ibadetgah” kelimeleri ile karşılanmakta ve bütün dinlerin ibadet mahalleri için kullanılmaktadır.²² “Mabet” terimi bir dinin mensuplarının o dine mahsus zamanlarda ferdi veya cemaat halinde ibadet edebilmeleri için kullanılan özel mekânı ifade etmektedir. Bu mekân, genel itibarıyla, insanların Tanrı ile buluşarak Tanrı'nın varlığını hissetmelerine ve cemaatlerin bir araya gelerek ibadet edebilmelerine olanak sağlama şeklinde iki önemli işleve sahiptir. “Kendisinde ilahi işaretlerin görülebileceği göklerdeki özel alan” anlamına gelen ve sonradan söz konusu alanın yeryüzündeki karşılığını ifade etmek için kullanılan Yunanca “temenos” kelimesi mabet anlamında kullanılan ilk kelimedir. Tanrı'nın temsili olarak görülen kült objesi için yapılan ve kutsal kabul edilen bu mekânlar zamanla birtakım

Feldman, “Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights: The Use of Piety Practice and Liberal Discourse to Carry out Proxy-State Conquest”, *Settler Colonial Studies*, Vol.8, No.4 (2018), ss.537-558; Rachel Z. Feldman, “The Bnei Noah (Children of Noah)”, *World Religions and Spirituality*, 8 Ekim 2017, <https://wrlldrels.org/2017/10/08/the-bnei-noah-children-of-noah/> (23 Temmuz 2020); Rachel Z. Feldman, “The Children of Noah: Has Messianic Zionism Created a New World Religion?”, *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, Vol.22, No.1 (2018), ss.115-128; Rachel Z. Feldman (Yönetmen). “The Third Temple Movement: From Margins to Mainstream”, 2016; Rachel Z. Feldman, “Third Temple Movement”, *World Religions and Spirituality*. 24 Kasım 2017, <https://wrlldrels.org/2017/11/24/third-temple-movement/> (7 Temmuz 2020); Yizhar Be’er, “Dangerous Liaison: The Dynamics of the Rise of the Temple Movements and Their Implications”, Shoshana London Sappir (çev.), *Ir Amim*, 1 Mart 2013, <http://www.ir-amim.org.il/sites/default/files/Dangerous%20Liaison-Dynamics%20of%20the%20Temple%20Movements.pdf> (28 Temmuz 2020); Rabbi Yisrael Ariel, *The Holy Temple in Jerusalem*, Rabbi Hillel Fendel (çev.), Jerusalem: Maggid Books/The Temple Institute, 2018; Mabet Enstitüsü'nün web sitesi (Türkiye üzerinden erişim sağlanamamaktadır): *The Temple Institute*, <https://www.templeinstitute.org/main.htm> (28 Temmuz 2020).

²⁰ *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2009.

²¹ The William Davidson Talmud, *Sefaria*, <https://www.sefaria.org/texts/Talmud> (28 Mayıs 2020).

²² Şemseddin Sâmî, “İbadetgâh”, *Kâmûs-i Türkî*, <https://www.kamusiturki.net/osmanlica-sozluk-madde-18022.html> (28 Mayıs 2020); A.g.e., “Mabet”, <https://www.kamusiturki.net/osmanlica-sozluk-madde-25920.html> (28 Mayıs 2020).

ilaveler yoluyla genişletilmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan saray benzeri gösterişli ve etkileyici yapılar zamanla bugün anladığımız şekliyle mabetlere dönüşmüştür.²³

Türkçeye daha geç zamanlarda giren “tapınak” teriminin Batı dillerindeki karşılığı olan “temple” veya “tempel” terimleri ise Latince “templum” kelimesine dayanmaktadır. Bu kelime ilk başlarda “kahinlerin kuşların uçuşunu gözetlemek için kullandıkları yüksekçe veya herhangi bir mekân, gökyüzü, mabet veya tanrılara tahsis edilmiş yer, kapalı ve çevrili her yer, sığınak, mezar, bir mabetteki heykel veya heykelin bulunduğu yer, bir çatının kalınlığı veya eni” anlamlarını ifade ederken, zamanla çeşitli dinsel geleneklerde “tapınmak için yapılan özel binalar” anlamında kullanılmaya başlanmıştır.²⁴

İbranicede ise “mabet” ve “tapınak” terimlerinin karşılığı olarak “bayt” (ev) veya “hekal” (saray) kelimeleri öne çıkmaktadır.²⁵ Tanah’ta Süleyman Mabedi başta olmak üzere Kenan topraklarındaki mabetler “Yahve’nin Evi”²⁶, “Tanrı’nın Evi”²⁷, “Mikdaş”²⁸, “Bayt ha-Mikdaş”²⁹ gibi isimlerle nitelendirilmektedir.³⁰ Yahudilikte mabedin en bilinen örneği Süleyman Mabedi olsa da İsrailoğulları tarafından Kenan topraklarında Şilo, Beytel, Dan ve Gilgal gibi merkezlerde önemli ibadet yerlerinin inşa edildiği bilinmektedir.³¹

b. Sunak (זָבַח)

“Sunak” (altar/mezbah) terimi “dini törenlerin icra edilerek Tanrı’ya kanlı kurbanlar veya buğday, arpa, tuz, yağ, şarap gibi çeşitli takdimelerin ve adakların sunulduğu ev, köy, türbe, tapınak önleri veya çeşitli kamusal alanlarda oluşturulmuş mekân” anlamına gelmektedir. Bu mekânların ortaya çıktığı yerlerde gerek duyulduğu

²³ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, 1. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s.14-15, 26-27.

²⁴ A.g.e, s.15.

²⁵ II. Tarihler, 36/18; Yeremya, 7/4; 24/1; Hezekiel, 8/16.

²⁶ Mısır’dan Çıkış, 23/19; 25/8; 34/26.

²⁷ Yaratılış, 28/19.

²⁸ Hezekiel, 45/4.

²⁹ II. Tarihler, 36/17.

³⁰ Menahem Haran, *Temples and Temple Service in Ancient Israel*, 2. Basım, Indiana: Eisenbrauns, 1995, s.13.

³¹ Shmuel Himelstein, “Temple”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.680.

durumlarda mabetler inşa edilebilmektedir.³² Mabetler genel itibarıyla Tanrı'nın ilahi mevcudiyetine ve Tanrı'ya hizmet ederken kullanılmak üzere çeşitli eşya ve objelere ev sahipliği yaparken sunaklar yalnızca Tanrı'ya takdime ve adakların sunulduğu yer konumundadır. Sunaklar mabetlerin bünyesinde bulunabildiği gibi mabetlerden bağımsız olarak da inşa edilebilirler. Yahudi geleneğine göre, bir mabedin bünyesinde bulunmayan sunaklarda İsrailoğulları'ndan herhangi biri hizmet edebilirken mabetle ilişkilendirilen sunaklarda yalnızca özel din adamları görev alabilirler. Ayrıca, mabetle ilişkilendirilen hac, bazı özel kurban ve takdime sunuları gibi birçok ibadet mabet dışında kalan sunaklarda gerçekleştirilememektedir.³³

Tevrat'ta "sunak" terimine ilk defa Nuh Peygamber'in yaptığı sunak vasıtasıyla değinilmiştir.³⁴ Daha sonra farklı pasajlarda İbrahim, İshak, Yakup ve Musa tarafından Tanrı'ya çeşitli sunakların yapıldığı bildirilmiştir.³⁵ Kenan topraklarına girildiğinde ise bizzat Yeşu tarafından başlatılmakla birlikte³⁶ Hakimler ve Krallar dönemlerinde çok sayıda sunağın inşa edildiği aktarılmıştır. Tanrı'nın isteği doğrultusunda topraktan yapılmakla birlikte taşı yontmak için kullanılan aletin taşın kutsallığını bozacağı gerekçesiyle sunakların yontma taştan yapılması yasaklanmıştır. Sunağa basamakla çıkılmasına vücudun mahrem yerlerinin görülme ihtimaline karşı izin verilmemiştir. Ayrıca, sunağın çevresine put veya dikili taş konulması da yasaklar arasındadır.³⁷

Süleyman Mabedi'nin inşasından sonra Mabet'te bulunan sunak zamanla merkezî hale gelmiştir. Her ne kadar Kral Süleyman'ın vefatının ardından krallığın bölünmesiyle kuzeyde kurulan İsrail Krallığı tarafından kabul edilmese de hem Tanah'ta hem de Rabbani gelenekte diğer sunaklar bir istisna dışında meşru kabul edilmemiştir. Talmud'a göre, İlyas (*Elijah/Eliyahu*) peygamberin Karmel Dağı'nda inşa ettiği sunak,

³² Mustafa Yiğitoğlu, *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar: Fizikî Âlemden Sanal Âleme*, 1. Basım, İstanbul: Kitâbi Yayınları, 2015, s.29-31.

³³ Haran, s.16-17. Mesela bkz. Mısır'dan Çıkış, 34/26; Yasa'nın Tekrarı, 26/2.

³⁴ Tevrat'ta tufan sonrasında Nuh peygamberin suların kurumasının ardından gemiden inerek Tanrı'ya temiz sayılan hayvan ve kuşlardan yakmalık sunular sunduğu ve Tanrı'nın da bundan hoşnut olduğu belirtilir. Bkz. Yaratılış, 8/20-21.

³⁵ Mesela bkz. Yaratılış, 12/7-8; 22/9; Mısır'dan Çıkış, 24/4-5.

³⁶ Yeşu, 8/30-31.

³⁷ Mısır'dan Çıkış, 20/24-26; Yasa'nın Tekrarı,16/21-22. Ayrıca bkz. R. J. Zwi Werblowsky ve Geoffrey Wigoder (Ed.), "Altar", *The Encyclopedia of the Jewish Religion*, New York: Adama Books, 1986, s.26.

Kudüs'teki Mabet inşa edildikten sonra yapılan tek meşru sunaktır.³⁸ Ayrıca, Babil Sürgünü sonrasında İsrailoğulları'nın Mabet'i yeniden inşa etmeden önce ilk olarak, yıkılan Mabet'in içerisindeki sunağın eskiden bulunduğu yere yeni bir sunak yaptıkları aktarılmaktadır.³⁹

c. Bamôt (בְּמֹת)

İbranice “bamôt” (tekili *bama*) olarak adlandırılan ibadet yerleri, genellikle taşlardan meydana gelen ve İsrailoğulları tarafından ibadet amacıyla tepelerde, bol yapraklı ağaçların altında⁴⁰ veya zaman zaman da vadilerde⁴¹ inşa edilip sunak işlevi gören yapılar olarak tanımlanmaktadır. Bu ibadet yerlerinin varlığına işaret eden arkeolojik bulgular son derece sınırlıdır.⁴² “Bamôt” terimi İngilizceye yaygın bir biçimde “yüksek yerler” anlamına gelen “high places” olarak çevrilmektedir.⁴³ Ancak farklı anlamlar barındıran ve fonksiyonu itibarıyla günümüze kadar farklı şekillerde yorumlanan *bama*'nın Kitab-ı Mukaddes'in Latince çevirisi olan *Vulgata*'da İngilizceye “high place” olarak çevrilen *excelsus* olarak geçmesinden esinlenilerek ortaya çıkan bu çeviri eksik ve kusurlu olarak görülmektedir. Söz konusu eksik tanımlama nedeniyle açık havada ve yüksekte bulunan, çeşitli dini aktiviteler gerçekleştirilen bütün alanların *bama*'larla özdeşleştirildiği dile getirilmektedir.⁴⁴ Fakat, kırsal alanlar yerine şehirlerde çok odalı yapılar halinde inşa edilen *bama*'lar yalnızca yüksekte bulunan alanlara özgü ibadet yerleri değildir.⁴⁵

³⁸ I. Krallar, 18/30-32.

³⁹ Ezra, 3/1-3; Werblowsky ve Wigoder, “Altar”, s.26.

⁴⁰ I. Krallar, 14/22-23.

⁴¹ Yeremya, 7/31.

⁴² Haran, s.21.

⁴³ A.g.e., s.18. Kur'an-ı Kerim'de Türkçeye “Yüksek yer” veya “yol” olarak çevrilen “*rî*” kelimesinin geçtiği Şuara suresi 128. ayette, “*bama*” kavramını hatırlatacak biçimde Âd kavmine “Siz boş şeylerle uğraşarak her yüksek yere bir anıt mı dikersiniz?” şeklinde seslenilmektedir. İslami kaynaklarda bu kavmin yol kenarlarına ve tepelere güvercin kaleleri, kuleler ve anıtlar yaptıkları bildirilmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Kur'an Yolu Tefsiri*, t.y., <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Suarâ-suresi/3060/128-135-ayet-tefsiri> (28 Temmuz 2020).

⁴⁴ Nakhai, s.162.

⁴⁵ I. Krallar, 14/23'te *bama*'ların sık yapraklı ağaçların altında da inşa edildiği belirtilmektedir. Ayrıca bkz. W. Boyd Barrick, “High Place”, *The Anchor Bible Dictionary*, C.3, New York: Doubleday, 1992, s.3573.

Tanah'ta “*Bama*”⁴⁶, “*Bamôt*”⁴⁷, “*Bayt ha-Bamôt*”⁴⁸ veya “*Bet ha-Bamôt*”⁴⁹ olarak değinilen bu ibadet yerleri hem köken hem de işleyiş bakımından Kenan dinlerine özgü pagan unsurlar barındırdıkları gerekçesiyle sıklıkla eleştiri konusu olmuştur.⁵⁰ II. Mabet döneminde ise tamamen ortadan kaldırılmıştır. Rabbani otoritelerce yalnızca Musa döneminde Toplanma Çadırı yapılına kadar inşa edilmiş olan *bama*'lar meşru sayılmıştır. Kenan topraklarının fethedilmesinin ardından yasak bir süreliğine askıya alınsa da Şilo'nun ibadet merkezi olmasının ardından *bama* yapımı yasağı yeniden yürürlüğe girmiştir. Daha sonra, Şilo'daki ibadet yerinin yok edilmesinin ardından Süleyman Mabedi inşa edilene kadar *bama* yapımına izin verilmiştir. Yahudi geleneğinde Süleyman Mabedi'nin inşasının ardından ortaya çıkan *bama*'lar meşru kabul edilmemiştir. Krallığın ikiye bölünmesinin ardından İsrail Kralı Yarovam tarafından Beytel ve Dan olmak üzere iki ibadet yeri (*Bayt Bamôt*) Kudüs'teki Mabet'e rakip olarak öne çıkarılmıştır.⁵¹ Bu yerlerin seçiminde stratejik bölgelerde bulunmalarının yanında halihazırda ibadet mekânı olarak kullanılmaları etkili olmuştur. Yarovam krallık sınırları içerisinde inşa ettirdiği *bama*'lar sayesinde ülkesini kontrol altına almayı başarmıştır.⁵² Tanah'ta Süleyman Mabedi'nin merkezileştirilmesi doğrultusunda sürdürülen siyaset neticesinde Kral Yoşiya zamanında, Kral Süleyman tarafından yaptırılanlar da dahil olmak üzere Yehuda ve çevresindeki *bama*'ların yıkıldığı belirtilmiştir.⁵³ Fakat, Kral Yoşiya'dan sonra görev yapan kralların dönemlerinde *bama*'ların yeniden inşa edildiği aktarılmıştır.⁵⁴

Modern araştırmacılar tarafından Tanah'ta her ne kadar Kenan din ve adetleriyle ilişkilendirilip eleştirilse de yaygın kanaatin aksine *bama*'ların, kelime kökeni itibarıyla bile Kenan dilleriyle bir ilgisinin olmadığı ve Tesniyeci editörler tarafından İsrail toplumu

⁴⁶ I. Krallar, 3/4; 11/7.

⁴⁷ II. Krallar, 23/8, 13; II. Krallar, 23/5.

⁴⁸ I. Krallar, 12/31.

⁴⁹ I. Krallar, 13/32.

⁵⁰ Mesela bkz. I. Krallar, 14/22-24; Yeremya, 7/30-34. Tanah'ta *bama* karşıtı tutumun zaman zaman yumuşadığı da görülmektedir. Bkz. Hakimler, 17/4-5; 18/30-31.

⁵¹ I. Krallar, 12/29-31. Ayrıca bkz. Baruch J. Schwartz, “High Place”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.321-322.

⁵² Nakhai'a göre daha sonra güneydeki Yehuda Krallığı da aynı yöntemi uygulamıştır (II. Krallar, 23/5). Bkz. Nakhai, s.59.

⁵³ II. Krallar, 23. Kral Hizkiya ve ardından Kral Yoşiya dönemlerinde Kudüs dışındaki ibadet yerlerinin ortadan kaldırılmasını hedefleyen ve ikinci bölümde ayrıntılı biçimde değinilecek olan iki farklı dini reform Süleyman Mabedi'nin merkezi konumunu elde etmesinde büyük rol oynamıştır. Bkz. Goldhill, s.33-34.

⁵⁴ II. Krallar, 23/32, 37; 24/9, 19; Yeremya, 17/3; Hezekiel, 6/3, 6.

içerisindeki işlevlerinin çarpıtıldığı iddia edilmektedir.⁵⁵ Araştırmacılar *bama*'ların İsrail toplumundaki işlevlerinin zaman içerisinde değişerek farklı dönemlerde farklı anlamlara gelecek şekilde kullanıldığını öne sürmektedir. Buna göre, ilk dönemlerde yüksek platformlarda inşa edilen ibadet yerlerini ifade etmek için kullanılan bu kavram, geç dönemlerde İsrail Tanrısı dışındaki tanrılara ibadet edilen diğer ibadet yerlerini de kapsayacak biçimde oldukça geniş bir anlamda kullanılmıştır. Mesela, II. Krallar, 23'te Kral Yoşiya döneminde yıkılan ibadet yerleri arasında Yehuda'daki İsrail Tanrısı dışındaki tanrılara adanan ibadet yerleri, Samiriye ve Beytel gibi kentlerdeki mabetler, kent kapısındaki ibadet yerleri, sunaklar ve dikili taşlar sayılmakta ve bu farklı ibadet yerlerinin hepsi *bamôt* olarak ifade edilmektedir.⁵⁶

İsrail toplumunda Givon ve Berşeba gibi önemli ve meşhur *bama*'lar zamanla Kenan topraklarında oldukça rağbet gören ibadethaneler haline gelmiştir. Mesela, Krallar kitabında Kral Süleyman'ın Süleyman Mabedi inşa edildikten sonra Givon'da bulunan *bama*'ya gidip orada yakmalık takdime sunduğu belirtilmektedir.⁵⁷ Ayrıca, Krallar kitabında Kral Süleyman'ın İsrail Tanrısı'nın yolundan ayrılarak yabancı eşleri için onların tanrıları adına *bama*'lar yaptırdığı nakledilmektedir.⁵⁸ Kral Süleyman'ın kendi eşleri için *bama*'lar yaptırdığının belirtilmesi, *bama* yapımının Süleyman Mabedi'nin inşasından sonra da devam eden, İsrail toplumuna özgü bir olgu olduğunu göstermektedir. *Bama* olarak adlandırılan mabetler, ilk dönemlerde İsrail ve Yehuda topraklarında merkezden uzak bölgelerin kontrolünü sağlama noktasında büyük bir avantaj sağlarken zamanla büyüyerek bağımsız ibadet merkezleri haline gelmiştir. Bu durum ise ilerleyen dönemlerde merkezi idare tarafından bir tehdit unsuru olarak görülmüştür.⁵⁹ Kral Hizkiya ve Kral Yoşiya dönemlerinde gerçekleştirilen Süleyman Mabedi'ni tek bir merkez haline getirmeyi amaçlayan reform hareketine kadar Kenan topraklarında bulunan bu mabetlerde ibadetler yaygın bir biçimde icra edilmeye devam etmiştir. Bu reform denemelerinin sonucunda tarihsel süreç içerisinde Süleyman Mabedi'nin merkezi

⁵⁵ Nakhai, s.161.

⁵⁶ Barrick, s.3574.

⁵⁷ I. Krallar, 3/4. Ayrıca bkz. I. Samuel, 9/14. Daha fazla bilgi için bkz. Haran, s.25.

⁵⁸ I. Krallar, 11/4-8.

⁵⁹ Nakhai, s.163-168.

konumu benimsenmiş ve İsrail Tanrısı'na yalnızca O'nun seçtiği tek bir yerde ibadet edilebileceğine yönelik inanç Yahudi geleneği tarafından kabul görmüştür.⁶⁰

⁶⁰ Barrick, s.3574.

BİRİNCİ BÖLÜM:

YAHUDİLİKTE SÜLEYMAN MABEDİ ÖNCESİ DÖNEMDE KULLANILAN İBADET YERLERİ VE KUDÜS'ÜN DİNİ KONUMU

Yahudilik, Mabet merkezli bir din olarak tasvir edilmektedir. Süleyman Mabedi'nin bu konumu elde etmesinde bazı faktörler etkili olmuştur. Süleyman Mabedi merkezi bir konuma ulaşmadan önce İsrailoğulları'nın *bama* adı verilen ibadet merkezlerinde İsrail Tanrısı'na ibadet ettikleri bilinmektedir. Tezin bu bölümünde ilk olarak, İbrahim peygamberden Musa peygamber dönemine kadar İsrailoğulları tarafından ibadet yeri olarak kullanılan merkezler hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra, Musa peygamber döneminden Kudüs'te Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği döneme kadar uzanan süreçte Kenan topraklarında öne çıkan ibadet merkezlerine değinilecektir.⁶¹ Son olarak ise Süleyman Mabedi inşa edilmeden önce Kudüs'ün dini konumu hakkında bilgi verilecektir. Tarihsel verilerin yetersizliğinden dolayı İsrailoğulları tarafından kutsiyet atfedilen ibadet yerleri ele alınırken Tanah anlatımları esas alınacak ve arkeolojik verilerden yararlanılacaktır. Bu bölümün hedefi Süleyman Mabedi'nin Yahudi dini hayatındaki merkezi konumunu elde etmeden önce Kudüs ve Kudüs dışında kullanılan ibadet yerlerinin temel fonksiyonlarını ortaya koymaktır. Böylece, Süleyman Mabedi'nin Yahudi dini hayatı açısından kademeli bir biçimde artan kutsiyetinin ve bu kutsiyete paralel olarak modern dönemde Siyonizm'le birlikte gündeme gelen yeniden inşa düşüncesinin arka planında bulunan tarihsel sürecin bütünlük içerisinde aktarılması amaçlanmaktadır.

I. İbrani Ataları Döneminde İbadet Yerleri

Yahudi geleneğinde İbrahim, İshak ve Yakup peygamberler ilk İbrani ataları olarak kabul edilmektedir.⁶² Eski İsrail dininin devamı niteliğindeki Yahudi dininin,

⁶¹ Çalışmanın bu bölümünde dönemlendirme ve ibadet yerlerinin sıralanması hususunda Eski Ahit tarihçisi Roland de Vaux'un (ö. 1971) *Ancient Israel: Religious Institutions* adlı eserinde takip ettiği kronoloji esas alınmıştır. Bkz. Roland de Vaux, *Ancient Israel: Religious Institutions*, 1. Basım, New York: McGraw-Hill Company, 1961, s.289-311.

⁶² Shalom Paul, "Patriarchs", *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.521.

İbrahim peygamberin Ur şehriden (bugünkü adıyla Tel El-Mukayyer) hareket ederek önce Harran'a (Şanlıurfa), oradan da kendisine Tanrı tarafından vad edilen toprakları ihtiva eden Kenan bölgesine göç etmesiyle başladığı düşünülmektedir. İbrani ataları dönemindeki ibadetler İsrailoğulları'nın dinlerinin temelini teşkil eden kurban, adak ve duayı içermektedir.⁶³ Bu dönemde icra edilen ibadetler ferdi bir niteliğe sahiptir.⁶⁴ İbadetin önemli bir unsuru olan kurban ibadeti, göçebe bir yaşam biçimine sahip olan İbrani ataları tarafından konaklama için tercih edilen mekânlar, ağaç yanları ve su kaynakları gibi Tanrı'nın tezahür ettiği inanan yerlerde gerçekleştirilmiştir.⁶⁵

Atalar döneminde Tanrı inancının mahiyeti hususunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bir yandan monoteizm inancının Tanah'ta atalar dönemini de kapsayacak biçimde en baştan itibaren eski İsrail dininin temel bir unsuru olduğu ve bu anlayışın ilerleyen dönemlerde de devam ettirildiği iddia edilmektedir.⁶⁶ Diğer yandan ise monoteizmin İsrailoğulları tarafından aşamalı olarak kabul edildiği dile getirilmektedir.⁶⁷ Buna göre atalar döneminde, politeizmden (çok Tanrıcılık) henoteizme⁶⁸ veya monolatrizme⁶⁹ ve son olarak ise monoteizme (tek Tanrıcılık) doğru bir geçişin olduğu savunulmaktadır.⁷⁰ Bu durumda, eski İsrail dininde monoteizmin ilk olarak M.Ö. VIII-

⁶³ Yaratılış, 11/31; 12/1-5; Gürkan, *Yahudilik*, s.25, 193.

⁶⁴ Adem Özen, *Yahudilikte İbadet*, 1. Basım, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001, s.49.

⁶⁵ Moshe Sevilla-Sharon, *İsrail Ulusu'nun Tarihi*, Yeruslayim: Graph Press Ltd., 1981, s.3; De Vaux, s.289.

⁶⁶ Mısır'dan Çıkış, 22/20; Yeşaya, 2/11; 44/6, 8; 45/5-19; Yehezkel Kaufmann, "The Bible and Mythological Polytheism", *Journal of Biblical Literature*, Moshe Greenberg (çev.), Vol.70, No.3 (Eylül 1951), s.196; Sevilla-Sharon, s.5; Werblowsky, R. J. Zwi ve Geoffrey Wigoder (Ed.), "Monotheism", *The Encyclopedia of the Jewish Religion*, New York: Adama Books, 1986, s.269.

⁶⁷ Daniel Jeremy Silver ve Bernard Martin, *A History of Judaism: From Abraham to Maimonides*, New York: Basic Books, 1974, s.19.

⁶⁸ Henoteizm başka tanrıların varlığını kabul etmekle birlikte milli bir Tanrı'ya iman ederek O'na tapınmak ve bu Tanrı'yı diğerlerinin üzerinde tutmaktır. Bazı araştırmacılar, monoteizmin İsrailoğulları arasında tam olarak yerleşmesinden önce eski İsrail dininin henoteizmi yansıttığını düşünmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. R. J. Zwi Werblowsky ve Geoffrey Wigoder (Ed.), "Henotheism", *The Encyclopedia of the Jewish Religion*, New York: Adama Books, 1986, s.181.

⁶⁹ Küng, s.28-29. Monolatrizm tek bir Tanrı'ya ibadet ederken diğer Tanrıların varlıklarını da kabul eden ancak ibadet edilen Tanrı'yı diğerlerinin üzerinde tutan inanca verilen isimdir. Monolatrizmin henoteizmden farkı tek bir Tanrı dışındaki Tanrılara ibadeti kesin bir biçimde yasaklamasıdır. Bkz. Michiko Yusa, "Henotheism", *Encyclopedia of Religion (Second Edition)*, C.6, Michigan: Thomson Gale, 2005, s.3913.

⁷⁰ Ayrıca, İbrani atalarının diğer Tanrıların varlıklarını reddetmedikleri gibi onaylamadıkları iddia edilmekte ve bu inanç biçimi pratik monoteizm (*practical monotheism*) olarak isimlendirilmektedir. Bkz. H. H. Rowley, *Worship in Ancient Israel: Its Forms and Meaning*, Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2010, s.21-22.

VII. yüzyıllarda Kral Yoşiya döneminde gerçekleşen reform hareketi çerçevesinde yazıcı peygamberlerin çabalarıyla ortaya çıktığı iddia edilmektedir.⁷¹ Bu iddiaya göre, monoteizm Babil Sürgünü dönüşünde İsrailoğulları arasında resmi inanç haline gelmiştir. Bu durum arkeolojik verilerle de desteklenmektedir.⁷² Tanah'ta bu iddiayı destekleyecek biçimde İsrailoğulları'nın zaman zaman İsrail Tanrısı'ndan uzaklaşarak çevrelerinde yaşayan toplumların ilahlarına taptıklarından bahseden ve bu ilahların onaylandığına işaret eden ifadeler bulunmaktadır.⁷³ Bununla birlikte, monoteizmin yeni bir inanç olarak görülüp aşamalı olarak kabul edilmesinden ziyade monoteizmin en baştan itibaren bulunduğu ancak çeşitli dönemlerde monoteizmden uzaklaşmanın söz konusu olduğu da iddia edilmektedir.⁷⁴ Bunun en önemli örneklerinden biri Musa döneminde altın buzağı heykelinin yapılmasıdır.⁷⁵ Ayrıca, Tanah'ta Hakimler döneminde zaman zaman tek Tanrı inancından sapmaların yaşandığı ve Baal'e⁷⁶ tapınmanın İsrailoğulları arasında kabul görmeye başladığı aktarılmaktadır.⁷⁷ Her ne kadar kaynağı hakkında farklı iddialar ortaya atılsa da araştırmacıların çoğuna göre, monoteist Tanrı inancının İsrailoğulları arasında tam olarak yerleşip hâkim anlayış haline gelmesi Babil Sürgünü ile birlikte gerçekleşmiştir.⁷⁸

Tanah'ta atalar dönemiyle bağlantılı bir biçimde öne çıkan ibadet merkezleri genellikle su kaynaklarına yakın oldukları için tercih edildiği düşünülen mekânlardan meydana gelmektedir.⁷⁹ Bu ibadet yerleri, İsrailoğulları tarafından Kenanlılardan devralınıp aşamalı bir biçimde İsrail Tanrısı Yahve adına ibadet edilen mabetlere

⁷¹ Kaufmann, s.179; Küng, s.28-29.

⁷² Gürkan, *Yahudilik*, s.107-109.

⁷³ Mesela bkz. Mısır'dan Çıkış, 18/11; Yasa'nın Tekrarı, 4/19; Hakimler, 11/24; Mezmurlar, 29/1-2; 89/6-8.

⁷⁴ Mesela bkz. Yeremya, 2/26-32; 3/1-10; Hoşea, 11/1-2; Malaki, 3/6-7.

⁷⁵ Mısır'dan Çıkış, 32/1-35; Yasa'nın Tekrarı, 9/7-21.

⁷⁶ Baal, Kenan dininde Tanrı panteonunun başında bulunan El'in oğlu ve aynı zamanda en fazla ön plana çıkan Tanrı'dır. Baal tapımı Eski İsrail dini açısından zaman zaman büyük tehdit oluşturmuştur. Bu sebeple Tanah'ta çeşitli yerlerde Baal tapımı ve bununla ilişkilendirilen fiiller Hoşea ve Yeremya gibi peygamberler tarafından lanetlenmiştir. Kral Yoşiya ve Hizkiya da Baal tapımına karşı mücadele etmişlerdir. Ancak söz konusu tapım Babil Sürgünü'ne kadar belirli ölçülerde devam etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Nili Sacher Fox, "Baal", *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.93.

⁷⁷ Hakimler, 2/10-19.

⁷⁸ Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi*, s.118; Werblowsky ve Wigoder (Ed.), "Monotheism", s.268-269; Mark S. Smith, *The Origins of Biblical Monotheism: Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*, Oxford: Oxford University Press, 2001, s.10.

⁷⁹ Özen, s.48.

dönüştürülmüştür.⁸⁰ Bu ibadet yerleriyle alakalı arkeolojik verilerin son derece sınırlı olması nedeniyle Tanah dışında neredeyse hiçbir bilgi kaynağı bulunmamaktadır. Çalışmanın bu bölümünde atalar dönemiyle ilişkilendirilen ve İsrailoğulları tarafından kutsal kabul edilen ibadet yerleri olan Şekem, Beytel, Hevron ve Berşeba hakkında Tanah anlatımları temel alınarak bilgi verilecektir.

a. Şekem

Günümüzdeki Nablus (Filistin) şehrinin doğusundaki Tel Balata'da yer aldığı kabul edilen Şekem (Şehem); Ebal ve Gerizim dağları arasında bulunan en önemli Kenan şehirlerinden biridir.⁸¹ Kenan ülkesine giden İbrahim peygamberin bu topraklardaki ilk konaklama yeri olması dolayısıyla kutsal kabul edilmektedir.⁸² Eskiden Kenanlılara ait bir ibadet yeri olarak kabul edilen Şekem⁸³, kutsal bir ağaç sayılan ve gaipten haber almak isteyenlerin sıklıkla ziyaret ettiği More Meşesi ile aynı yerde bulunmaktadır. Tevrat'a göre, İsrail Tanrısı Yahve, Şekem'de görünmüş ve İbrahim'e Kenan topraklarını onun soyuna vereceğini bildirmiştir. Bunun üzerine İbrahim'in orada Tanrı'ya bir sunak yaptığı nakledilmiştir.⁸⁴ Aynı şekilde, Yakup'un da Şekem'in yakınında konaklayıp orada satın aldığı bir tarlada "Tanrı, İsrail'in Tanrısı" anlamına gelen "*El-Elohe-İsrail*" ismini verdiği bir sunak yaptığı bildirilmektedir.⁸⁵ Ayrıca, Tanah'ta vasiyeti üzerine Yusuf'un kemiklerinin de Mısır'dan getirilip Şekem'de bulunan bu tarlaya gömüldüğü nakledilmiştir.⁸⁶ Tevrat'ta Şekem isimli Şekem prensinin Yakup peygamberin kızı Dina'ya cinsel istismarda bulunması üzerine Yakup'un oğullarının kente girip bütün erkekleri öldürdükleri ve kenti yağmaladıkları da aktarılmıştır.⁸⁷

⁸⁰ De Vaux, s.294.

⁸¹ Avraham Negev ve Shimon Gibson (Ed.), "Shechem; Sichem; Tell Balatah", *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*, New York/London: Continuum, 2001, s.459.

⁸² Bu durum Yahudi geleneği içerisinde, İsrailoğulları Yeşu önderliğinde Kenan topraklarına girdiği zaman Şekem'in ele geçirilen ilk yer olacağına işaretini yorumlanmıştır. Tevrat'a göre, İbrahim peygamberin ikinci durak noktası Beytel ile Ay şehri arasında bulunmaktadır. Tanah'ta ise Ay şehrinin, Yeşu tarafından ele geçirilen ikinci yer olduğu belirtilmektedir. Bkz. Moşe Farsı ve Diğerleri, *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara: Bereşit*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2002, s.83.

⁸³ Yaratılış, 34/30; De Vaux, s.289.

⁸⁴ Yaratılış, 12/6-7.

⁸⁵ Yaratılış, 33/18-20.

⁸⁶ Yaratılış, 50/25; Yeşu, 24/32.

⁸⁷ Yaratılış, 34.

Tanah'ta bildirildiği üzere kutsal bir mekân olarak kabul edilen ve Levililere ait bir şehir olan Şekem'deki ibadet yerinde İsrailoğulları sık sık bir araya gelerek önemli toplantılar yapmışlardır. Yeşu'nun ölmeden önce Şekem'de bulunan mabette İsrailoğulları'nı bir araya getirip Tanrı ile yaptıkları ahdi yenilediği nakledilmiştir. Krallığın ikiye bölünmesinin ardından Şekem, İsrail Kralı Yarovam tarafından başkent ilan edilerek onarılmıştır.⁸⁸ Böylelikle, güneydeki Yehuda ve Bünyamin kabileleri dışında kalan on İsrail kabilesinin merkezi olarak M.Ö. X. yüzyılın sonlarında politik açıdan önemli bir yer haline gelmiştir.⁸⁹ Ayrıca, Şekem İsrailoğulları tarafından sığınak kent olarak kullanılmıştır. Buna göre, İsrail toplumu içerisinde kaza sonucu birinin öldürülmesi durumunda faile, sığınma amacıyla Şekem'in de içlerinde bulunduğu bu sığınak kentlerden birine yerleşebilme hakkı verilmiştir.⁹⁰

Krallar kitabında, İsrail Krallığı'nın Asurlular tarafından işgal edilmesinin ardından (M.Ö. 724-722) Asur Kralı'nın, İsrailoğulları'nı sürgüne gönderip yerlerine Babil, Kuta, Avva, Hama ve Sefarvayim gibi Mezopotamya'da bulunan bölgelerden yeni insanlar getirterek Samiriye kentlerine yerleştirdiği aktarılmaktadır. Daha sonra ise bu toplulukların İsrail dinini benimsemekle birlikte politeist inançlarını gizlice devam ettirmek suretiyle putlara tapındıkları kaydedilmiştir.⁹¹ Kudüs yerine Şekem'de bulunan Gerizim Dağı'nı kutsal kabul eden ve Samiriye olarak adlandırılan bölgede yaşayan Samiriler, Yahudi geleneğinde bahsi geçen politeist inanca sahip topluluklarla ilişkilendirilmektedir.⁹²

Tevrat'ta Musa'nın İsrail'in ileri gelenleriyle birlikte halka şöyle seslendiği nakledilmektedir:

⁸⁸ Yeşu, 21/20-21; 24/1, 25-27; Hakimler, 9; I. Krallar, 12/1, 25; II. Tarihler, 10/1.

⁸⁹ Richard R. Losch, *The Uttermost Part of the Earth: A Guide to Places in the Bible*, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 2005, s.215.

⁹⁰ Yeşu, 20/1-7.

⁹¹ II. Krallar, 17/24-41.

⁹² Hakimler, 9/6-7; Mahmut Salihoglu, "Sâmirîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.36, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.79-80. Kuzey İsrail Kralı Omri tarafından satın alınan bir dağda kurulan Samiriye şehri, Şekem'in yaklaşık olarak 40 km. kuzeyinde bulunmaktadır. İlerleyen dönemlerde Samiriye, Şekem'i de içerisine alan bir bölgenin ismi olacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. I. Krallar, 16/23-24; Fatma Gerçekcioğlu, "Samiriliğin Ortaya Çıkışı ve Kutsal Metinler Işığında Erken Dönem Samiri-Yahudi İlişkileri", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi SBE, 2017), s.44.

“...Bugün size ilettiğim bütün buyruklara uyun. Şeria Irmağı'ndan Tanrınız RAB'bin size vereceği ülkeye geçince, büyük taşlar dikip kireçleyeceksiniz. Atalarınızın Tanrısı RAB'bin size verdiği söz uyarınca O'nun size vereceği ülkeye, süt ve bal akan ülkeye girince, bu yasanın bütün sözlerini taşlara yazacaksınız. Şeria Irmağı'ndan geçince, bugün size buyurduğum gibi, bu taşları Eval Dağı'na dikip kireçleyeceksiniz. Orada Tanrınız RAB'be taşlardan bir sunak yapacaksınız. Bu taşlara demir alet uygulamayacaksınız. Tanrınız RAB'bin sunağını yontulmamış taşlardan yapacak, üzerinde Tanrınız RAB'be yakmalık sunular sunacaksınız. Esenlik sunularını orada kesip yiyecek ve Tanrınız RAB'bin önünde sevineceksiniz. Taşlara bu yasanın bütün sözlerini okunaklı bir biçimde yazacaksınız.”⁹³

Bu pasajda geçen “Eval Dağı” ifadesini “Gerizim Dağı” olarak kabul eden Samiriler, Musa peygamberin emri üzerine, Yeşu döneminde İsrail topraklarında inşa edilen ve İsrail Tanrısı adına kurban sunulan ilk sunağın Tanrı tarafından seçilen kutsal bir mekân olarak kabul ettikleri Gerizim Dağı'nda bulunduğu inanmaktadırlar. Samiriler, İbrahim peygambere atfedilen kurban hadisesinin de Yahudi geleneği tarafından Kudüs'te bulunan Siyon Tepesi ile özdeşleştirilen Moriya Tepesi yerine bu bölgede gerçekleştiğini kabul etmektedir. Bununla birlikte, bu grup Ahit Sandığı'nın Gerizim Dağı içerisindeki bir mağarada korunduğunu öne sürmektedir.⁹⁴ Böylece Samiriler, Yahudi geleneği tarafından bu bölgeye yüklenen kutsiyeti daha ileri bir boyuta taşımıştır.

Samiriler, Tanrı tarafından inşa ettirilen Mabet'in de Gerizim'de olduğunu savunmaktadır. Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Samirilerin iddialarını destekleyecek şekilde bölgede M.Ö. IV. ve II. yüzyıllarda yapılarının tamamlandığı tahmin edilen iki adet mabedin bulunduğu tespit edilmiştir.⁹⁵ Bu mabet kompleksi içerisinde yapılan kazılarda bulunan kitabelerden Samirilerin mabetlerini “Yahve'nin Evi” olarak adlandırdıkları bilgisine ulaşılmıştır.⁹⁶ Yeşu kitabında da, Şekem'deki mabetten “Yahve'nin Mabedi” anlamına gelen “*Mikdaş Yahve*” olarak söz

⁹³ Yasa'nın Tekrarı, 27/1-8.

⁹⁴ James Alan Montgomery, *The Samaritans, The Earliest Jewish Sect: Their History, Theology and Literature*, 1. Basım, Philadelphia: The J. C. Winston Co, 1907, s.234-239.

⁹⁵ Gerçekcioğlu, s.72.

⁹⁶ Ephraim Stern ve Yitzhak Magen, “Archaeological Evidence for the First Stage of the Samaritan Temple on Mount Gerizim”, *Israel Exploration Journal*, Vol.52, No.1, (Ocak 2002), s.56.

edilmektedir.⁹⁷ Şekem, M.Ö. IV. yüzyılda Helenistik dönemde Kudüs'e rakip olarak yeniden öne çıkmış ancak M.Ö. 107 yılında Haşmoni lider Yuhanna Hirkanus tarafından yıkılmıştır.⁹⁸

b. Beytel

Beytel (Beyt-El) modern arkeologların çoğunluğu tarafından günümüzde Ramallah-Nablus yolu üzerinde bulunan Beytîn isimli Filistin köyüyle özdeşleştirilmektedir. Ancak Ramallah'a bitişik olan ve Batı Şeria sınırları içerisinde bulunan el-Bireh'le ilişkilendirilebileceğine dair görüşler de mevcuttur.⁹⁹ Tevrat'ta Şekem'den Beytel'in doğusundaki dağlık bölgeye giden İbrahim'in Ay Kenti¹⁰⁰ ile Beytel arasında Yahve'ye bir sunak yaptığı ve Mısır dönüşünde bu sunağı ziyaret ettiği nakledilmiştir.¹⁰¹ Tevrat'ta başka bir yerde ise Yakup'un kutsanma hakkını elinden aldığı kardeşi Esav'ın kendisini öldürmesinden endişe duyması nedeniyle Berşeba'dan Harran'a doğru yola çıktığı aktarılmaktadır. Konakladığı yerde rüyasında yerden göğe kadar uzanan bir merdiven gören Yakup, Tanrı ile konuşmuş ve kendisine üzerinde bulunduğu topraklarla birlikte sayısız bir soy vadedilmiştir. Yakup konakladığı yerin Tanrı'nın evinden başka bir yer olamayacağına inandığı için bir taşı anıt olarak dikip oraya "Tanrı'nın evi" anlamına gelen "Beytel" adını vermiştir.¹⁰² Tevrat'ta başka bir pasajda ise Tanrı'nın Yakup'la konuşurken kendisini "Beytel'in Tanrısı" olarak nitelediği aktarılmıştır.¹⁰³ Yakup Harran'dan döndüğünde Beytel'i ziyaret edip orada bir sunak yapmıştır. Tanrı, Beytel'de Yakup'u yeniden kutsamıştır. Ona kralların atası olacağını, ataları İbrahim ve İshak'a verdiği toprakları hem kendisine hem de soyuna bağışlayacağını bildirmiştir.¹⁰⁴

⁹⁷ Yeşu, 24/26.

⁹⁸ Bruce M. Metzger ve Michael D. Coogan (Ed.), *The Oxford Guide to People & Places of the Bible*, Oxford: Oxford University Press, 2001, s.286-287.

⁹⁹ Beytel'in konumu üzerindeki tartışmalar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Jules Francis Gomes, *The Sanctuary of Bethel and the Configuration of Israelite Identity*, Berlin: Walter de Gruyter, 2006, s.4-7.

¹⁰⁰ Bu kent günümüzde Hirbet Hayan ile özdeşleştirilmektedir. Bkz. Nuh Arslantaş (hzl.), *Tefsiru't-Tevrat bi'l-'Arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018, s.363.

¹⁰¹ Yaratılış, 12/8-9; 13/1-4.

¹⁰² Yaratılış, 27/1-45; 28/10-22.

¹⁰³ Yaratılış, 31/13.

¹⁰⁴ Yaratılış, 35/6-7, 9-15.

Yahudi geleneğinde yapımı İbrahim'e atfedilen Beytel ile Yakup'a atfedilen Beytel'in birbirlerinden farklı yerler olduğuna dair görüşler bulunmaktadır. Ancak, Tevrat'ta Yakup'un geldiği yerin belirli bir yer anlamına gelecek biçimde "be-Makom" yerine "ba-Makom" olarak ifade edilmesi Beytel'in rastgele seçilen bir yer olmadığı şeklinde yorumlanmıştır. Dolayısıyla, İbrahim peygamber ve Yakup peygamber tarafından yapılan sunaklar birbirleriyle özdeşleştirilmektedir. Bununla birlikte, Beytel'in, İbrahim peygamberle oğlu İshak'ın kurban hadisesinin gerçekleştiği yer olduğuna inanılan ve ileride Süleyman Mabedi'nin inşa edileceği mekân olarak kabul edilen Moriya Dağı ile aynı yer olduğu da iddia edilmektedir.¹⁰⁵

Tanah'ta Hakimler döneminde İsrail kabilelerinin Beytel'de Tanrı'nın huzurunda toplanarak Tanrı'ya yakardıkları aktarılmaktadır. Anlatıma göre İsrailoğulları orada bir sunak inşa edip Tanrı'ya yakmalık ve esenlik takdimeleri sunmuşlardır.¹⁰⁶ Bu durum söz konusu dönemde Beytel'in Şekem gibi meşhur bir dini merkez olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷ Beytel Ahit Sandığı'na da bir müddet ev sahipliği yapmıştır.¹⁰⁸ Daha sonra Süleyman Mabedi'nin gölgesinde kalan Beytel, Birleşik Krallık'ın dağılmasının ardından İsrail Kralı Yarovam tarafından Dan kenti ile birlikte Kudüs'teki Mabet'e alternatif olarak öne çıkarılmıştır. Bu dönemde Beytel, Kenanlıların bolluk ve bereket Tanrısı olarak bilinen Baal'le özdeşleştirilen¹⁰⁹ iki altın buzağı heykelinden bir tanesine ev sahipliği yapmıştır. İsrail Kralı Yarovam tarafından Beytel ve Dan'da yaptırılan ve kohenler atanmış bu ibadet yerlerinde, İsrail halkı, altın buzağılara kurbanlar sunarak buhur yakmıştır.¹¹⁰ Ancak, Krallar kitabında Beytel'deki bu ibadet yeri kötülenmiş ve ileride Kral Yoşiya tarafından Beytel'in yıkılacağına dair kehanette bulunulmuştur.¹¹¹ Başka bir yerde ise Beytel'de bulunan sunak ve *bama*'nın da dahil olduğu Süleyman Mabedi dışındaki bütün ibadet yerlerinin Kral Yoşiya tarafından yıktırıldığı

¹⁰⁵ Tevrat'a göre bu kentin önceki ismi Luz'dur (bkz. Yaratılış, 28/19; 35/6). Ancak burayı Kudüs'le özdeşleştirenlere göre Beytel sınırları içerisinde Luz ve Şalem adında iki farklı kasaba vardır. Bkz. Farsi ve Diğerleri, s.211-212; Arslantaş, s.506.

¹⁰⁶ Hakimler, 21/2-4.

¹⁰⁷ Neils Peter Lemche, "Bethel", *Historical Dictionary of Ancient Israel*, 1. Basım, Maryland/Oxford: The Scarecrow Press, 2004, s.82.

¹⁰⁸ Hakimler, 20/27-28; 21/2-4.

¹⁰⁹ Güç, s.105.

¹¹⁰ I. Krallar, 12/27-33.

¹¹¹ I. Krallar, 13/1-3.

aktarılmıştır.¹¹² Asurlular tarafından kısmen tahrip edilen Beytel şehri, Babilliler tarafından M.Ö. 586'da yok edilmiştir. Beytel, daha sonra insanlar tarafından yeniden rağbet görerek yerleşime açılrsa da II. Mabet'in yıkılmasıyla birlikte önemini kaybetmiştir.¹¹³

c. Hevron

Yaratılış kitabında İbrahim peygamberin Hevron'da (Hebron/el-Halil) bulunan ve Mamre isimli bir Amorluya ait olan meşelikte¹¹⁴ yaşadığı bildirilmiştir.¹¹⁵ Bu yerin, aynı zamanda kabile reisi olan Amorlu Mamre dolayısıyla Mamre olarak adlandırıldığı kabul edilmiştir.¹¹⁶ Bu bölge Tevrat'ta Kiryat Arba olarak da isimlendirilmiştir.¹¹⁷ Tevrat'ta Mısır ziyareti sonrası Beytel'deki sunağa giden İbrahim'in, Tanrı'nın kendisine vadettiği toprakları dolaşmasını söylemesi üzerine Hevron'da bulunan Mamre meşeliğine yerleşip orada Tanrı adına bir sunak yaptığı nakledilmektedir.¹¹⁸ Daha sonra İbrahim'in burada Tanrı ile görüştüğü belirtilmekte ve Tanrı'nın burada İbrahim peygamberin eşi Sara'ya çocuk sahibi olacağı müjdesini verdiği aktarılmaktadır.¹¹⁹ Bazı araştırmacılar tarafından Mamre'nin Tanrı ile İbrahim'in ahitleştiği yer olduğu da düşünülmektedir.¹²⁰ Ayrıca, Tevrat'ta Mamre yakınlarında olan Makpela'daki tarlada bulunan mağarada İbrahim, İshak ve Yakup peygamberlerle eşlerinin mezarlarının bulunduğu inanılmaktadır.¹²¹

İlerleyen dönemlerde Yehuda kabilesi sınırları içerisine dahil olan Hevron, aynı zamanda Davut'un ailesi ve adamlarıyla birlikte yerleştiği ve Yehudalılar tarafından kral olarak meshedildiği yerdir.¹²² Hevron, Davut tarafından krallığının ilk dönemlerinde

¹¹² II. Krallar, 23/1-20.

¹¹³ Negev ve Gibson, "Beth El", s.78.

¹¹⁴ Bu kelime Türkçeye "düzlük", "ova", "fıstıkağaçları" olarak da çevrilmektedir. Bkz. Farsi ve Diğerleri, s.90.

¹¹⁵ Yaratılış, 14/13.

¹¹⁶ Augustine Pagolu, *The Religion of the Patriarchs*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998, s.59-60.

¹¹⁷ Yaratılış, 35/27; Yeşu, 14/15.

¹¹⁸ Yaratılış, 13/17-18.

¹¹⁹ Yaratılış, 18/1-15.

¹²⁰ Yaratılış 15'te yer alan Ahitleşme hadisesinin Mamre'de gerçekleşmiş olması muhtemel görülmektedir. Bkz. Rowley, s.23; De Vaux, s.292.

¹²¹ Yaratılış, 23/17, 19; 25/7-10; 49/29-30; 50/12-13. Yeni Ahit'te bu mezarlığın Şekem'de olduğu belirtilmektedir. Bkz. Elçilerin İşleri, 7/16.

¹²² II. Samuel, 2/1-4.

yaklaşık yedi yıl altı ay boyunca başkent olarak kullanılmıştır.¹²³ Tanah'a göre Hevron, Kral Davut'un oğlu Avşalom'un babasına karşı isyan başlattığı yerdir. II. Samuel kitabındaki anlatıma göre, Avşalom babasına, Geşur kentinden Kudüs'e geldiği takdirde Hevron'da Tanrı'ya tapınmak için adak adadığını belirtmiştir. Avşalom bu adağını yerine getirebilmek amacıyla Hevron'a gitmek için Kral Davut'tan izin istemiştir. Hevron'a ulaştığında ise Kral Davut'a karşı isyan başlatarak kendi krallığını ilan etmiştir.¹²⁴ Her ne kadar Hevron şehri Kral Davut'un krallığının başkentini Kudüs'e taşımasının ardından zaman içerisinde önemini kaybetse de¹²⁵ Avşalom'un isyan başlatmak için Hevron'a gitmesi ve kendisini takip eden insanların sayısının fazla olması, Hevron'un Kudüs'ün başkent olduğu dönemde Kudüs karşısındaki konumunu yansıtmaya bakımından oldukça önemlidir.¹²⁶

Hevron günümüzde el-Halil şehrinin sınırları içerisinde bir tepede konumlanmaktadır.¹²⁷ İbrani atalarının ve eşlerinin gömüldüğü mekân olarak kabul edilen bu yerde, Emeviler döneminde Haremü'l-Halil isimli bir meşet yapılmıştır. Abbasiler döneminde ise günümüzde el-Halil Camii olarak bilinen bir camii inşa edilmiştir. 1099'daki Haçlı işgali sonrasında kiliseye dönüştürülen bu yapı, 1187'de Selahaddin Eyyubi tarafından geri alınmıştır. 722'de Abbasi Halifesi Mehdî döneminde inşa edilen Askalân Camii'nde bulunan ve Hüseyin Meşhedi için yaptırılan ahşap minber buraya nakledilmiştir. Günümüzde el-Halil şehrinin Haremü'l-Halil'in de dahil olduğu yüzde yirmilik kesimi İsrail Devleti'nin kontrolü altında bulunmaktadır.¹²⁸

¹²³ II. Samuel, 2/11; 5/5.

¹²⁴ II. Samuel, 15/7-12.

¹²⁵ Metzger ve Coogan (Ed.), s.99.

¹²⁶ II. Samuel, 15/12.

¹²⁷ Lemche, "Hebron", s.145.

¹²⁸ Mustafa L. Bilge ve Abdüsselam Uluçam, "Halil", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.15, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s.306-307. Müslümanlar ve Yahudiler arasında uzun yıllardır çeşitli gerilimlere ev sahipliği yapan el-Halil Camii'nde 25 Şubat 1994'te Baruch Goldstein isimli fanatik bir Yahudi tarafından aralarında çocukların da bulunduğu 29 Müslümanın ölümüne ve yüzlercesinin yaralanmasına sebep olan bir katliam gerçekleştirilmiştir. Bu katliamın ardından camii ve Hevron şehri bir bölümü Yahudilere ayrılmak üzere ikiye bölünmüştür. Bkz. Israel Shahak ve Norton Mezvinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, Ahmet Emin Dağ (çev.), İstanbul: Anka Yayınları, 2002, s.167; Rich Wiles, "Remembering the İbrahimi Mosque Massacre", *Aljazeera*, 24 Şubat 2014, <https://www.aljazeera.com/indepth/inpictures/2014/02/remembering-ibrahimi-mosque-ma-2014223105915230233.html> (5 Haziran 2020).

d. Berşeba

Atalar dönemiyle ilişkilendirilen bir diğerkutsal mekân ise Kudüs'ün güneybatısına tekabül eden Berşeba'dır (Beer-Şeva). Berşeba Necef Çölü'nde bulunmaktadır.¹²⁹ İbranicede "ant" anlamına gelen *şeva* kelimesi ile "yedi" (rakam) anlamına gelen *şevua* aynı kökten gelmektedir. "Berşeba" isminin İbrahim peygamberin Filist Kralı Avimelek'le yaptığı anlaşma sonrası "ant kuyusu" anlamına gelebileceği öne sürülmüştür. Bununla birlikte, İbrahim'in Avimelek'le anlaşma yaparken hayvanların arasından ayırdığı yedi kuzuyla bağlantılı olarak "yedi kuyusu" anlamına gelebileceği de dile getirilmiştir.¹³⁰ Bu anlaşmayla birlikte İbrahim peygamber, Avimelek'ten Filist topraklarında yaşadığı süre boyunca kendisine ve soyundan gelenlere karşı haksızlık yapılmayacağına dair söz almıştır. Tevrat'ta İbrahim peygamberin Berşeba'ya ılgın ağacı diktiği ve burada Tanrı'ya yakardığı belirtilmektedir.¹³¹

Tevrat'a göre Berşeba Çölü, İbrahim peygamberin eşi Hacer ile oğlu İsmail'in evden uzaklaştırıldıktan sonra konakladıkları yerdir. Tanrı burada Hacer'e korkmamasını ve oğlunun soyundan büyük bir ulus meydana getireceğini söylemiştir.¹³² Tevrat'ta, İbrahim'in oğlu İshak'ı Tanrı için kurban etme girişiminin ardından oğluyla birlikte Berşeba'ya dönüp orada bir müddet kaldığı da aktarılmıştır.¹³³ Başka bir Tevrat anlatımında ise Tanrı'nın Berşeba'da, İshak'a görüldüğü nakledilmektedir. Bu anlatıma göre Tanrı, İshak'ı kutsayıp babası İbrahim'in hatırı için onun soyunu çoğaltacağını bildirmiştir. Bunun üzerine İshak'ın orada Tanrı adına bir sunak yapıp bu sunakta Tanrı'ya yakardığı belirtilmiştir. Ardından İshak tarafından Berşeba'da bir şölen verilerek Avimelek ve adamlarıyla anlaşma yapıldığı ve İshak'ın kölelerinin kazdığı kuyudan su çıkması üzerine kuyuya "ant" anlamına gelen "şeva" adının verildiği aktarılmaktadır. Bu Tevrat anlatımına göre, kentnin ismi bu sebepten ötürü İshak döneminde Berşeba olarak anılmıştır.¹³⁴ Tevrat'a göre, Yakup peygamber oğlu Yusuf'u görebilmek amacıyla Mısır'a giderken Berşeba'ya uğramıştır. Burada Tanrı adına bir

¹²⁹ Negev ve Gibson, "Beer Sheba", s.73.

¹³⁰ Yaratılış, 21/28; Farsi ve Diğerleri, s.142, 145; Arslantaş, s.440-441.

¹³¹ Yaratılış, 21/22-34.

¹³² Yaratılış, 21/14-20.

¹³³ Yaratılış, 22/1-19.

¹³⁴ Yaratılış, 26/23-33.

kurban kesmiştir. Berşeba’da Tanrı tarafından Yakup’a, Mısır’da soyundan büyük bir ulus meydana geleceği ve bu ulusun vadedilen topraklara geri döneceği haber verilmiştir.¹³⁵

İlerleyen dönemlerde Berşeba Yehuda kabilesinin sınırları içerisine dahil edilmiştir.¹³⁶ Daha sonra, Yehuda kabilesinin topraklarının bir kısmının Şimon kabilesine verilmesiyle Berşeba da Şimon kabilesinin topraklarına dahil olmuştur.¹³⁷ Ancak Birleşik Krallık dağıldıktan sonra Yehuda sınırları içerisinde kalmıştır.¹³⁸ Peygamber Samuel yaşlandığında İsrailoğulları’na önderlik eden oğulları, halkı Berşeba’dan yönetmiştir.¹³⁹ Berşeba, ilerleyen dönemlerde İsrailoğulları tarafından Dan, Beytel ve Gilgal’le birlikte önemli bir ibadet yeri olarak görülmüştür. Tanah’ta ise çeşitli pasajlarda, Kudüs’e alternatif olarak görülen bu yerleri ziyaret edenler kınanmıştır.¹⁴⁰ Krallar kitabında Berşeba dahil olmak üzere Yehuda ve çevresindeki bütün tapınma yerlerinin Kral Yoşiya zamanında ortadan kaldırılarak yok edildiği aktarılmaktadır.¹⁴¹ Berşeba, Babil Sürgünü sonrasında yeniden yerleşime açılmıştır.¹⁴²

II. Musa Döneminde İbadetin Temel Unsurları

Musa döneminde Mısır’dan çıkan İsrailoğulları Sina Dağı’nda Tanrı ile yeni bir ahit yapmıştır. Tanrı, İsrailoğulları’na bu ahde uymaları karşılığında Tanrı’nın kutsal ulusu olacaklarını ve onlara daha önce İbrahim’e vadedilen toprakların varisi olma hakkını tanıyacağını bildirmiştir. Bunun karşılığında İsrailoğulları’ndan On Emir başta olmak üzere Tevrat’ta bulunan buyruklara uymalarını istemiştir.¹⁴³ Fakat,

¹³⁵ Yaratılış, 46/1-4.

¹³⁶ Yeşu, 15/21, 28.

¹³⁷ Yeşu, 19/1-9; I. Tarihler, 4/28-31.

¹³⁸ I. Krallar, 19/3; Nehemya, 11/25-30.

¹³⁹ I. Samuel, 8/1-2.

¹⁴⁰ Amos, 5/5; 8/14.

¹⁴¹ II. Krallar, 23/8.

¹⁴² Nehemya, 11/25-30.

¹⁴³ Mısır’dan Çıkış, 19/3-6; 34/10-32; Levililer, 26/1-46; Yasa’nın Tekrarı, 4-5; 11/26-28; 26/16-18; 28/13. Kayıtlarda İsrailoğulları’nın Mısır’da yaşadığı dönem boyunca bir araya gelip ibadet edebilme imkânı buldukları mabetlerin varlığını teyit eden bir bilgi bulunmamaktadır. Kur’an-ı Kerim’de bu dönemle ilişkili olarak Yunus suresi 87. ayette şöyle geçmektedir: “Mûsâ’ya ve kardeşine şöyle vahyettik: ‘Kavminiz için Mısır’da evler hazırlayın, evlerinizi ibadet mahalli yapın ve namazı kılın. (Ey Mûsâ!) İnananları müjdele.’” Bu ayette “evler” anlamına gelen *buyût* kelimesi (tekili *beyt*) Mısır’da Musa döneminde İsrailoğulları tarafından evlerin mabet fonksiyonu görece biçimde kullanıldığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca, eski

İsrailoğulları'nın Tanrı'nın buyruklarını ihlal etmeleri ve Kenan halklarından korktukları için onlarla savaşmak istememeleri üzerine vadedilen topraklara girişleri engellenmiştir. İsrailoğulları kırk yıl boyunca çölde yaşamıştır.¹⁴⁴ Bu süreç içerisinde On Emir levhalarını içinde bulunduran Ahit Sandığı, Tanrı'nın İsrailoğulları ile beraberliğinin ve irtibatının bir nişanesi olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁵ İsrailoğulları bu dönemde Ahit Sandığı'na büyük kutsiyet atfetmiş ve onu Tanrı ile iletişimi sürdürmek üzere inşa ettikleri taşınabilir bir mabet olan Toplanma Çadırı'nda muhafaza etmişlerdir.¹⁴⁶

Çölde İsrailoğulları'na liderlik eden Musa, ölmeden önce İsrailoğulları'nı bir araya getirip Sina'da yapılan anlaşmayı yenilemiştir. Onlara ahde uymayıp başka ilahlara yönelmeleri halinde Tanrı'nın kendilerini cezalandıracağını hatırlatmıştır.¹⁴⁷ Ancak her ne kadar Tanrı tarafından ahde uymadıkları takdirde İsrailoğulları'nın vadedilen topraklardan çıkarılacağı bildirilse de¹⁴⁸ Tanah'ta bulunan farklı pasajlarda Tanrı'nın İsrailoğulları ile yaptığı ahdi tamamen bozmayacağı ve İsrailoğulları'ndan Tanrı'nın yolundan sapmayan kişilerin söz konusu topraklarda yeniden bir araya getirileceği belirtilmektedir.¹⁴⁹ Böylelikle, Yahudi geleneğinde kutsal topraklara yerleşme, tamamlanmış bir hadise olarak görülmekten ziyade mesihî dönemde gerçekleşmesi beklenen bir vaat olarak yorumlanmıştır.¹⁵⁰ Sina Ahdi olarak isimlendirilen bu ahitle birlikte İsrailoğulları arasında tek Tanrı inancına dayalı ulusal bir din ve bu dinin etrafında şekillenen bir cemaat oluşmuştur. Bu dine Toplanma Çadırı, Ahit Sandığı ve din adamları müessesesi gibi yeni olgular kazandırılmıştır.¹⁵¹

Mısır dilinde "ev" kelimesi "Tanrı adına inşa edilen mabet" anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla Sina ahdi öncesinde Mısır'da İsrailoğulları'nın Kur'an-ı Kerim'de geçtiği şekliyle evlerini ibadet yeri olarak tahsis ettikleri söylenebilir. Daha fazla bilgi için bkz. Yasin Meral, *Sâmirî'nin Buzağısı*, 1. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018, s.33-35.

¹⁴⁴ Mısır'dan Çıkış, 32; Çölde Sayım, 13-14; Yasa'nın Tekrarı, 1/19-39.

¹⁴⁵ Abdurrahman Küçük, "Ahit Sandığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.1, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, s.535.

¹⁴⁶ Mısır'dan Çıkış, 26/34; 40/21; Lütfi Kaçan, *Kitab-ı Mukaddes ve İslam Geleneğinde Ahid Sandığı*, 1. Basım, İstanbul: Ataç Yayınları, 2004, s.39.

¹⁴⁷ Yasa'nın Tekrarı, 28/15-68; 29/1-29.

¹⁴⁸ Yeremya, 27/9-11; Hezekiel, 33/21-29.

¹⁴⁹ Hezekiel, 37/11-14, 21-28.

¹⁵⁰ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi*, s.120.

¹⁵¹ Özen, s.50-51. Toplanma Çadırı ve Ahit Sandığı'nın farklı adları bulunmaktadır. Bu çalışmada, literatürdeki yaygın kullanımlarından ötürü "Toplanma Çadırı" ve "Ahit Sandığı" isimleri tercih edilmiştir.

a. Toplanma Çadırı

Yapımı Mısır'dan çıkışın ikinci yılında tamamlanan ve “Buluşma Çadırı”, “Tapınak”, “Kutsal Mekân” veya “Cemaat Çadırı” gibi isimlerle anılan Toplanma Çadırı; Tanah'ta genellikle *Mişkan* (konut/mesken)¹⁵², *Ohel Mo'ed* (Buluşma Çadırı)¹⁵³ ve *Mikdaş* (mabet/kutsal mekân)¹⁵⁴ olarak adlandırılmaktadır.¹⁵⁵ Toplanma Çadırı'nın yapılma aşamasında Tanrı kullanılacak malzemeler ve iç düzen hususunda İsrailoğulları'nı en ince ayrıntılara varıncaya kadar yönlendirmiştir.¹⁵⁶ Toplanma Çadırı; Kutsal Mekân, Kutsallar Kutsalı ve bir adet avludan oluşmaktadır.¹⁵⁷ Tevrat'ta, Tanrı ile Musa arasındaki anlaşma koşullarının yazılı olduğu iki taş levhadan oluşan Anlaşma Levhaları'nın içerisine konulduğu Ahit Sandığı'nın, Toplanma Çadırı'nın Kutsallar Kutsalı adlı (*Kodeş ha-Kodaşim*) en kutsal bölümünde muhafaza edildiği belirtilmektedir.¹⁵⁸ Kutsal bölümde ise buhur yakmak için mihrap, yedi kollu şamdan (menora), altın masa ve kurbanlar için bir sunak bulunmaktadır.¹⁵⁹

Toplanma Çadırı, Musa'nın dini faaliyetlerini yürüttüğü yer olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁰ Bu dönemde, kurban ve çeşitli takdimeler başta olmak üzere bütün ibadetler Toplanma Çadırı'nda toplu bir şekilde icra edilmeye başlanmıştır. İsrailoğulları, Tanrı'ya danışmak istedikleri zaman ordugahın dışında kurulan Çadır'a giderek Tanrı ile iletişime geçme imkânı bulmuşlardır.¹⁶¹ Tevrat'ta Musa'nın Tanrı ile konuşmak için Toplanma

¹⁵² Mısır'dan Çıkış, 25/9; 26/1.

¹⁵³ Mısır'dan Çıkış, 29/10; 30/16.

¹⁵⁴ Mısır'dan Çıkış, 25/8.

¹⁵⁵ Baruch J. Schwartz, “Tabernacle”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.665-666.

¹⁵⁶ Mesela bkz. Mısır'dan Çıkış, 25; 26; 36; 39; 40/1-33.

¹⁵⁷ Mısır'dan Çıkış, 26/1-37; 27/9-19.

¹⁵⁸ Mısır'dan Çıkış, 25/16,21; 26/34; 31/18; 40/20-21.

¹⁵⁹ Özen, s.53.

¹⁶⁰ Mısır'dan Çıkış, 29/42-46; 30/36.

¹⁶¹ Mısır'dan Çıkış, 30/7-10; Levililer, 14/11-32; 15/29-30; 17. Toplanma Çadırı'nın İsrailoğulları'nın dini hayatlarındaki fonksiyonu daha sonra inşa edilecek olan Süleyman Mabedi tarafından devralınmış ve Süleyman Mabedi de Toplanma Çadırı gibi Tanrı'ya yeryüzünde doğrudan ulaşma imkânını sağlayan bir yer olarak kabul edilmiştir. Mesela bkz. Mısır'dan Çıkış, 25/8; 40/35-38; II. Tarihler, 7/1-3.

Çadırı'na her gittiğinde bir bulut sütununun aşağı inerek Çadır'ın girişini kapattığı bildirilmiştir.¹⁶²

Toplanma Çadırı'nın isimleri arasında bulunan “konut” anlamındaki İbranice *Mişkan* kelimesi Çadır'ın Tanrı'nın yeryüzündeki ikamet yeri olması dolayısıyla oldukça önemli bir fonksiyonunu yansıtmaktadır.¹⁶³ Bu kabul, *şehina* inancının temelini oluşturmaktadır. *Şehina* kavramının kökeni, Tanrı'nın Toplanma Çadırı'nda, İsrailoğulları'nın arasında, Kudüs'te, Süleyman Mabedi'nde ve Sina'da oturduğunu belirten Tanah pasajlarına dayandırılmaktadır.¹⁶⁴ *Şehina*, Rabbanî literatürde Tanrı'yı, Tanrı'nın yüzünü, şanını, Tanrı'nın İsrailoğulları arasına inmesini ve yeryüzünde tecelli etmesini ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁶⁵ İsrailoğulları tarafından bu inanç doğrultusunda Ahit Sandığı, Tanrı'nın İsrailoğulları'nın arasında ikametinin bir belirtisi olarak görülmüştür.¹⁶⁶

Ölçüleri bakımından Kudüs'te inşa edilen Süleyman Mabedi'nin yarısı kadar büyüklükte olan Toplanma Çadırı'nın, Mabet inşa edilirken model olarak alındığı öne sürülmüştür.¹⁶⁷ Bu kabulün aksine Çadır'la ilgili pasajların II. Mabet model alınarak geç dönemlerde kurgulandığı şeklinde bir görüş de bulunmaktadır. Çadır'ın içerisindeki eşyalarla birlikte II. Mabet ile I. Mabet'e kıyasla daha fazla benzerlik taşıdığı iddia edilmiştir. Aynı şekilde Çadır'la ilgili bilgi veren metinlerin sürgün sonrası dönemle

¹⁶² Mısır'dan Çıkış, 33/7-9; Çölde Sayım, 12/4-10. Tevrat'ta Tanrı ile Musa arasında gerçekleşen iletişimin mahiyeti hakkında farklı ifadeler mevcuttur. Bir pasajda Musa ile Tanrı'nın yüz yüze konuştukları ve Musa'nın Tanrı'nın suretini gördüğü belirtilirken başka bir yerde Tanrı'nın Musa'ya yüzünü görmesi için izin vermeyeceği aktarılmaktadır (Bkz. Mısır'dan Çıkış, 33/7-11; 33/20; Çölde Sayım, 12/8).

¹⁶³ Schwartz, s.66; Güç, s.107.

¹⁶⁴ Mesela bkz. Mısır'dan Çıkış, 25/8, 22; Çölde Sayım, 5/3; Yasa'nın Tekrarı, 12/11; I. Krallar, 6/13; 8/13; II. Krallar, 19/15; Yeşaya, 8/18; 37/14-17; Hezekiel, 43/ 9; Zekeriya, 8/3; R. J. Zwi Werblowsky ve Geoffrey Wigoder (Ed.), “Shekhinah”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.629.

¹⁶⁵ Yahudilikte, *şehina*'nın İsrailoğulları'nın sürgünü esnasında onlarla birlikte sürgüne giderek kurtuluşu beklediği ve II. Mabet'te bulunmayan *şehina*'nın ahir zamanda yeniden yeryüzüne ineceği inancı kabul edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Salime Leyla Gürkan, “Sekîne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.36, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.329-331.

¹⁶⁶ Mısır'dan Çıkış, 25/22. Kur'an-ı Kerim'de Bakara 2/248'de görülebileceği üzere “*sekîne*” olarak geçen ve Ahit Sandığı ile ilişkilendirilen bu kavram, İslami kaynaklarda “sükûnet, gönül huzuru, yüksek moral” anlamlarında kullanılmış ve Ahit Sandığı'nın İsrailoğulları'nın yanlarında bulunmasının onlara moral ve güven duygusu vermesiyle bağlantılı olarak yorumlanmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. *Kur'an Yolu Tefsiri*, (t.y.), <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/255/248-ayet-tefsiri%20> (18 Temmuz 2019).

¹⁶⁷ De Vaux, s.296.

ilişkilendirilmesi de bu iddiayı desteklemektedir.¹⁶⁸ Diğer yandan ise Tanah'ta Toplanma Çadırı'yla ve İsrailoğulları'nın çölde geçirdikleri dönemdeki ibadet hayatıyla bağlantılı kelimelerin kökenleri itibarıyla İsrailoğulları'nın Mısır tecrübesine dayandığı ve Çadır'ın yapımında kullanılan tekniklerin Mısır ve daha önceki dönemlerle ilişkilendirilebileceği dile getirilmiştir. Bu kanıtlardan hareketle bazı Eski Ahit araştırmacıları tarafından iddia edildiği üzere Toplanma Çadırı'nın kurgudan ibaret olmadığı savunulmuştur.¹⁶⁹

Tanah'ta Toplanma Çadırı'ndan bahseden pasajlardan Çadır'ın Kenan topraklarına girilmeden önce en son Moav ovalarında kurulduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ Çadır'ın bundan sonraki akıbeti ise tartışma konusudur. Tanah'ta Hakimler döneminin sonunda Şilo'da bulunan Ahit Sandığı'nın bina halindeki bir mabette bulunduğu aktarılmaktadır.¹⁷¹ Bazı araştırmacılar tarafından Davut'un Kudüs'teki krallık konutunda Ahit Sandığı'nı koydurduğu çadırın, çöldeki Toplanma Çadırı olmadığı iddia edilmektedir.¹⁷² Ancak yine de bunun Toplanma Çadırı'nı anımsatması ve yeni ile kadim olan ibadet yeri arasında bağlantı kurulmasını sağlaması açısından önemli olduğu ileri sürülmektedir.¹⁷³

b. Ahit Sandığı

Ahit Sandığı, Tanrı ile Musa arasındaki anlaşma koşullarının yazılı olduğu iki taş levhadan oluşan Anlaşma Levhaları'nın¹⁷⁴ içerisine konulduğu¹⁷⁵ Musa tarafından akasya ağacından yapılan ve Yahudiler tarafından büyük kutsiyet atfedilen bir

¹⁶⁸ T. Witton Davies, "Milestones in Religious History: Or Tent Temple, Tabernacle, Synagogue, and Church", *The Biblical World*, Vol.10, No.1, (Temmuz 1897), s.6-7; Israel Abrahams, "Tabernacle", *Encyclopaedia of Judaica*, C.19, Kudüs: Keter Publishing House, 1974, s.418, 422.

¹⁶⁹ James K. Hoffmeier, *Ancient Israel in Sinai: The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition*, Oxford: Oxford University Press, 2005, s.193-222.

¹⁷⁰ Çölde Sayım, 25/6; 35/1.

¹⁷¹ I. Samuel, 1/3-9; 3/15.

¹⁷² II. Samuel, 6/17; II. Tarihler, 1/4. Tanah'ta bazı pasajlarda Kral Süleyman zamanında inşa edilen Mabet'in içerisine taşınan eşyalar arasında bulunan bu çadırdan bahsedilirken açık bir biçimde "Buluşma Çadırı" ifadesi kullanılmıştır. Bkz. I. Krallar, 8/4.

¹⁷³ De Vaux'a göre Toplanma Çadırı'nın Davut ve Süleyman dönemlerinde Givon'da bulunduğu belirtilmesi de aynı çabanın sonucudur. De Vaux, s.297. Ayrıca bkz. I. Tarihler, 16/39; 21/29; II. Tarihler, 1/1-6.

¹⁷⁴ Mısır'dan Çıkış, 31/18. Yasa kitabının bir nüshası, Harun'un asası ve bir testi içerisinde bulunan man da Ahit Sandığı'nın yanında gelecek kuşaklar için saklanmıştır. Bkz. Mısır'dan Çıkış, 16/33-34; Çölde Sayım, 17/10-11; Yasa'nın Tekrarı, 31/24-26.

¹⁷⁵ Mısır'dan Çıkış, 25/16, 21; 40/20; Yasa'nın Tekrarı, 10/1-2.

sandıktır.¹⁷⁶ “Şehadet Sandığı”, “Tanrı’nın Sandığı”, “Levha Sandığı” gibi farklı isimlerle de anılan Ahit Sandığı,¹⁷⁷ Toplanma Çadırı’nın içerisindeki Kutsallar Kutsalı adlı bölümde muhafaza edilmiştir.¹⁷⁸ Tevrat’ta belirtildiği üzere Levililer diğer İsrail kabilelerinden ayrılarak hem Tanrı’ya hizmet etmek hem de Ahit Sandığı’nı taşımak için görevlendirilmişlerdir.¹⁷⁹ Tanah’ta bu iş için görevlendirilen din adamları dışında Ahit Sandığı’na dokunan kişilerin cezalandırıldığı bildirilmiştir.¹⁸⁰

Bazı araştırmacılar tarafından Mısır’dan Çıkış, Çölde Sayım ve Yasa’nın Tekrarı kitaplarında Toplanma Çadırı ve Ahit Sandığı’ndan bahsedildiği ancak bu ikisi arasında bir bağlantı kurulamayacağı iddia edilmiştir. Araştırmacılar, daha geç döneme ait metinlerde Süleyman Mabedi’nden alınan ilham doğrultusunda Ahit Sandığı ve Toplanma Çadırı’ndan birbirleriyle bağlantılı olacak şekilde çöldeki ibadet hayatının ayrılmaz parçaları olarak bahsedildiğini öne sürmüştür. Buna göre, Toplanma Çadırı, levhaları içeren Ahit Sandığı’na ev sahipliği yapmakta ve aynı zamanda da Yahve’nin konutunu teşkil etmektedir.¹⁸¹ Ancak daha eski tarihli metinlerde Toplanma Çadırı ve Ahit Sandığı’na bir arada değinilmemektedir. Roland de Vaux’a göre, bu durum aralarında bir bağlantı olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü ona göre, çölün doğal şartları bile tek başına dikkate alındığında Ahit Sandığı’nın korunması için en uygun yer bir çadır olmalıdır. Ayrıca, bazı araştırmacılar tarafından Mısır’dan Çıkış’ta bulunan bir pasajın Ahit Sandığı ve Toplanma Çadırı’na bir arada atıf yaptığı kabul edilmektedir.¹⁸²

Çöldeki yolculukları boyunca İsrailoğulları için bir tür rehberlik görevi yapan Ahit Sandığı¹⁸³ Davut tarafından Kiryat-Yearim’den alınarak Kudüs’teki çadıra yerleştirilinceye kadar¹⁸⁴ farklı yerlere taşınmıştır. Hatta Hakimler döneminde Filistlilerin ellerine geçmiştir. Filistlilerde yedi ay kalan Ahit Sandığı, çeşitli musibetlere

¹⁷⁶ Yasa’nın Tekrarı, 10/3.

¹⁷⁷ Çıkış, 25/10; 26/33-34; 30/26; 40/5, 21; Levililer, 16/2; Çölde Sayım, 4/5; 14/44; 9/15; 18/2; Yasa’nın Tekrarı, 10/8; 31/9; Yeşu, 3/3; 4/6; I. Samuel, 11/11.

¹⁷⁸ Mısır’dan Çıkış, 26/34; 40/21; Çölde Sayım, 9/15; 18/2.

¹⁷⁹ Yasa’nın Tekrarı, 10/8.

¹⁸⁰ I. Samuel, 6/19.

¹⁸¹ Mesela bkz. Mısır’dan Çıkış, 25-26; 33/7-11; 36-40; Çölde Sayım, 10/33-36; 14/44; Yasa’nın Tekrarı, 10/1-5; 31/14-15; 31/25-26.

¹⁸² Bkz. Mısırdan Çıkış, 33/7; De Vaux, s.301-302.

¹⁸³ Çölde Sayım, 10/33-36.

¹⁸⁴ II. Samuel, 6; II. Tarihler, 1/4.

sebeup olması nedeniyle takdimeler eşliğinde İsrailoğulları'na iade edilmiştir.¹⁸⁵ Kral Süleyman tarafından Mabet'in inşa edilmesinin ardından içerisindeki Anlaşma Levhaları ile birlikte Ahit Sandığı Mabet'in en kutsal bölümü olan Kutsallar Kutsalı'na yerleştirilmiştir.¹⁸⁶

Ahit Sandığı'nın dini açıdan en önemli yanı Tanrı'nın İsrailoğulları'nın arasında olduğunun bir işareti olmasıdır.¹⁸⁷ Sandığın Tanrı'nın gücünü ve kendisini simgelediğine inanılmıştır.¹⁸⁸ Bu nedenle sandık Filistlilerin ellerine geçtiği zaman bu durum, Tanrı'nın yüceliğinin İsrail'den ayrıldığı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁸⁹ Ahit Sandığı'nın taşınarak muhafaza edildiği mabetler İsrailoğulları tarafından merkezi ibadet mekânları olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁰ Sandık Kudüs'teki Mabet'e taşındığında ise tıpkı Toplanma Çadırı'nda olduğu gibi¹⁹¹ Tanrı'nın şanının, yüceliğinin ve görkeminin Mabet'i doldurduğuna inanılmıştır.¹⁹²

Babil Sürgünü ile birlikte Ahit Sandığı'nın nereye götürüldüğüyle ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte başta Mısır, Etiyopya, Babil ve Roma gibi çeşitli yerlere götürüldüğü, ahir zamanda Mesih'le birlikte ortaya çıkmak üzere bir mağarada saklandığı veya toprağa gömüldüğü şeklinde iddialar ortaya atılmıştır.¹⁹³ Bununla birlikte, Peygamber Yeremya, ilerde İsrail ve Yehuda halklarının doğru yola döneceğini, bu sebeple Ahit Sandığı'nın varlığına gerek duyulmayacağını ve bir daha yeniden yapılmayacağını aktarmıştır.¹⁹⁴ Peygamber Hezekiel de Mabet tasvirinde Ahit Sandığı'na yer vermemiştir. Dolayısıyla bu durum III. Mabet'te Ahit Sandığı'nın bulunmayacağı şeklinde bir yorumun ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁹⁵ Ahit Sandığı'nın kaybolması sonucunda, kutsiyetinin en önemli gerekçesi olan *şehina* İsrail kavmiyle

¹⁸⁵ I. Samuel, 4-6.

¹⁸⁶ I. Krallar, 6/19; 8/1-9; II. Tarihler, 5/1-10.

¹⁸⁷ De Vaux, s.199. Mesela bkz. I. Samuel, 4/5-7; I. Krallar, 8/6-11.

¹⁸⁸ II. Samuel, 6/14-21; Mezmurlar, 132/8.

¹⁸⁹ I. Samuel, 4/22.

¹⁹⁰ Kaçan, s.58.

¹⁹¹ Mısır'dan Çıkış, 40/34-35.

¹⁹² I. Krallar, 8/6-11.

¹⁹³ Yasin Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı: Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih*, 1. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019, s.216-221.

¹⁹⁴ Yeremya, 3/14-18.

¹⁹⁵ Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, s.218-219.

özdeşleştirilmiştir. *Şehina*'nın ve dolayısıyla İsrail Tanrısı'nın İsrailoğulları'nın buldukları her yerde onlarla birlikte olduğuna inanılmıştır.¹⁹⁶

c. Din Adamları

İsrail kavmi içerisinde Levililer, kohenler ve bu iki grubun dışında kalan İsraililer olmak üzere üçlü bir ayrım bulunmaktadır. Soyları Yakup'un üçüncü oğlu Levi'ye dayandırılan Levililer, Musa döneminde Tanrı'nın hizmetine atanıp Yakup'un diğer oğullarının soyundan gelen on bir İsrail kabilesinden ayrı bir konumda tutulmuşlardır.¹⁹⁷ İsrail toplumunda statü bakımından en kutsal ve ayrıcalıklı sınıfa tekabül eden kohenler ise Musa'nın kardeşi Harun'un Tanrı tarafından kohenlikle görevlendirilmesi¹⁹⁸ sonucunda Levililer içerisinden ayrı bir grup olarak ortaya çıkmıştır.¹⁹⁹ Kohenlerin soyları Başkohen Harun'un oğullarına dayandırılmaktadır.²⁰⁰

Tanah'a göre ilk hasat mahsulleri, ilk doğan hayvanlar ve İsrail kavmi içerisinde ilk doğan oğullar (*behor*) Tanrı'ya aittir.²⁰¹ Buna göre ilk oğullar aile içerisinde hem babanın yerine geçen hem de Tanrı'nın hizmetini üstlenen bireylerdir.²⁰² İsrailoğulları'nı "ilk oğlu" olarak niteleyen Tanrı onları Mısır esaretinden kurtardıktan sonra İsrailoğulları arasından Levilileri kendi hizmetine kabul etmiş ve Levililer Tanrı'ya adanan ilk oğulların yerlerini almıştır.²⁰³ Levililerin bu ayrıcalığı edinip Tanrı tarafından seçilmiş bir kavim olarak ilk doğan erkek çocuklardan din hizmetlerini devralmaları ise Musa döneminde gerçekleşen altın buzağı hadisesiyle ilişkilendirilmektedir.²⁰⁴ Çıkış kitabında, Musa'nın Sina Dağı'ndan dönüşünün gecikmesi üzerine İsrailoğulları'nın yapımı

¹⁹⁶ Kaçan, s.39-40.

¹⁹⁷ Çölde Sayım, 1/47-53; Yasa'nın Tekrarı, 18/1-2.

¹⁹⁸ Mısır'dan Çıkış, 28/1-4.

¹⁹⁹ Söz konusu üçlü ayrım günümüzde Ortodoks ve Muhafazakâr Yahudiler tarafından sembolik olarak sürdürülmektedir. Daha detaylı bilgi için bkz. Tolga Savaş Altınel, "Yahudilik'te Seçilmiş Din Adamları Sınıfı Kohenler: Soyları, Rahiplik ve Krallık Deneyimleri", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2018), s.4-9.

²⁰⁰ Mısır'dan Çıkış, 28/1; 29/1-37; Levililer, 8/1-24; Yasa'nın Tekrarı, 33/10.

²⁰¹ Mısır'dan Çıkış, 13/1; Levililer, 27/26. İbranice "*behor*" kavramı hem insan hem de hayvandan ilk doğanlar için kullanılmaktadır. Bkz. Mısır'dan Çıkış, 11/5.

²⁰² Altınel, "Yahudilik'te Seçilmiş Din Adamları Sınıfı Kohenler", s.51.

²⁰³ Mısır'dan Çıkış, 4/22; Çölde Sayım, 3/9, 12-13, 41.

²⁰⁴ Meral, *Sâmirî'nin Buzağısı*, s.133-134; Altınel, s.60.

Harun'a atfedilen²⁰⁵ buzağıya sunak yaptığı, kurban kestiği ve bu günaha iştirak eden grubun ölümle cezalandırıldığı aktarılmaktadır.²⁰⁶ Bu hadise esnasında Musa'nın yanında yer alıp Tanrı'nın emri üzerine buzağıya tapınan halkı öldüren Levililer de hizmetleri karşılığında kutsanıp Harun ve oğullarının yardımcıları olarak görevlendirilmiştir.²⁰⁷

Kohenlerin lideri konumundaki başkohenin görevleri arasında günah takdimesini yerine getirmenin yanında Yahudilerin en kutsal günü olarak kabul edilen *Yom Kipur*'da (Kefaret Günü) Mabet'in en kutsal bölümü olan Kutsallar Kutsalı'na girerek İsrailoğulları'nın günahlarına kefarete olarak sunulan keçinin kanını serpmeye sorumluluğu bulunmaktadır. Mabet'in bu bölümüne yalnızca kohenlerin yılda bir kere girmelerine izin verilmiştir.²⁰⁸ Kutsallar Kutsalı'nın kutsiyeti Ahit Sandığı'nın burada bulunması ile ilişkilendirilmiştir. Başkohen, bu bölüme girebilmek ve kutsiyetinden ötürü buradan canlı bir biçimde çıkabilmek için bir hafta öncesinden maddi ve manevi temizlik ritüellerini gerçekleştirmek üzere gerekli hazırlıklara başlamak zorundaydı. Bu bölümde ayakların zemine değmesinin ölümle sonuçlanacağına inanıldığı için tamir işleri de işçilerin iple tavandan sarkıtılmasıyla gerçekleştirilmekteydi. Yahudi geleneğinde, Kutsallar Kutsalı'na girdiği kaydedilen Roma İmparatoru Titus'un (ö. M.S. 13) hayatta kalabilmesi Ahit Sandığı'nın artık orada bulunmayışı ile açıklanmaktadır. Yine de günümüzde bazı dindar Yahudiler, Kutsallar Kutsalı'na ayak basma korkusuyla Mabet Tepesi'ne (Harem-i Şerif) çıkmayı reddetmektedirler.²⁰⁹

Kefaret Günü dışında kalan takdimelerle birlikte Yahudi dini hukukunu (*Halaha*) öğretmek, bu kurallar doğrultusunda hüküm vermek ve borazan çalmak gibi

²⁰⁵ Tevrat'ta açık bir biçimde Harun'a atfedilen bu fiil, Yahudi geleneği tarafından Harun'u aklayacak biçimde yorumlanmıştır. Bu hadisenin ardından Harun'un kohen olarak atanmasının, Harun'un bu fiili istemeden gerçekleştirdiği inancını desteklediği öne sürülmüştür. Bkz. Meral, *Sâmirî'nin Buzağısı*, s.100-105.

²⁰⁶ Mısır'dan Çıkış, 32/1-6, 28, 35. Yahudi geleneğinde Mısır inancıyla ilişkilendirilen buzağı, bir ilah olarak değil Tanrı'nın temsili bir formu veya Tanrı ile halk arasında bir aracı olarak görülmektedir. Buzağı heykelinin kökeni, anlamı ve yapımı hakkında daha geniş bilgi ve alternatif yorumlar için bkz. A.g.e., s.43-87.

²⁰⁷ Mısır'dan Çıkış, 32/25-29; Çölde Sayım, 3/2-10.

²⁰⁸ Mısır'dan Çıkış, 28/35, 43; Levililer, 16/1-34; 23/26-32; Çölde Sayım, 3/10; 18/7; 29/7-11; Moses Maimonides, *The Code of Maimonides (Mishneh Torah): The Book of the Temple Service*, M.A. Mendell Lewittes (Çev.), London: Yale University Press, 1985, s.89.

²⁰⁹ Kaçan, s.44-45.

görevler kohenlere aittir.²¹⁰ Levililer ise kohenlerin yardımcıları konumundadır. Levililer, Toplanma Çadırı'nın bakımıyla birlikte Ahit Sandığı'nın korunup taşınmasından sorumlu tutulmuşlardır. Bununla birlikte, ibadet esnasında müzik ve şarkılarla ibadete eşlik etmek gibi görevleri olan Levililer, Mabet inşa edildikten sonra Mabet'teki hazine ve armağanları koruma sorumluluğunu da üstlenmişlerdir.²¹¹

III. Yeşu Döneminden Süleyman Mabedi'nin İnşasına Kadar Kenan Topraklarında İsrailoğulları Tarafından Kullanılan İbadet Yerleri

Musa'nın vefatının ardından onun yerine geçen Yeşu (*Yeşua*) döneminde Tanrı'nın İsrailoğulları'na vad edilen topraklara girmelerini emretmesi üzerine Kenan topraklarının bir kısmı fethedilmiştir. Menase kabilesinin yarısı ile birlikte, Ruben ve Gad kabilelerine Şeria Irmağı'nın doğusundaki topraklar verilmiştir. Geri kalan topraklar, İsrailoğulları'nın kalan dokuz kabilesi ve Menase kabilesinin diğer yarısı arasında kura yoluyla paylaştırılmıştır.²¹² Levililere topraktan hak verilmemiş, bunun yerine diğer kabilelerin toprakları üzerindeki bazı şehirler kendilerine bırakılmıştır. Levililerin yerlerine Yusuf oğullarının soylarından gelen Efrayim ve Menase iki ayrı kabile sayılarak topraktan pay almıştır.²¹³ Tanah'a göre, Kenan toprakları fethedildikten sonra İsrailoğulları, Yeşu tarafından Ahit Sandığı ile birlikte Şekem'de bulunan Eval Dağı'nda toplanmıştır. İsrailoğulları orada Tanrı'ya bir sunak yaparak Tevrat'ı okumuştur.²¹⁴ Bununla birlikte, Yeşu kitabında Yeşu'nun ölümünden önce İsrailoğulları'nın aynı yerde yeniden bir araya gelip Tanrı ile yaptıkları anlaşmayı yineledikleri belirtilmektedir.²¹⁵

Yeşu'dan sonra Tanrı'nın İsrailoğulları'nı doğru yola iletmek için gönderdiği Hâkimler (*Şofetim*) adı verilen karizmatik liderler, peygamber Samuel yönetimi devralana kadar İsrailoğulları'na yöneticilik yapmıştır.²¹⁶ Tanah'ta aktarıldığı üzere Musa'nın vefatından Süleyman Mabedi'nin inşasına kadar geçen süreçte İsrailoğulları

²¹⁰ Çölde Sayım, 10/8-10; Yasa'nın Tekrarı, 33/10; Hezekiel, 44/10-31; R. Brinker, *The Influence of Sanctuaries in Early Israel*, 1. Basım, Manchester: Manchester University Press, 1946, s.68.

²¹¹ Çölde Sayım, 3/5-9, 11-12; 18/1-7; I. Tarihler, 23/2-32; 25-26.

²¹² Yeşu, 1/1-9; 13-21.

²¹³ Yeşu, 14/4; 21.

²¹⁴ Yeşu, 8/30-35.

²¹⁵ Yeşu, 24.

²¹⁶ Sevilla-Sharon, s.11-14.

zaman zaman çevrelerinde yaşayan Kenanlı ulusların ilahlarına yönelerek İsrail Tanrısı'nı terk etmişlerdir. İsrailoğulları, kendilerini doğru yola iletmeye çalışan Hâkimler'i dinlemeyip her bir hâkimden sonra Kenanlıların ilahlarına geri dönmüşlerdir.²¹⁷ Tanah'ta, bu zaman dilimi içerisinde Kenan topraklarındaki farklı bölgelerde İsrailoğulları'na ait çeşitli ibadet yerlerinin bulunduğu aktarılmıştır. Bu dönemde öne çıkan ibadet merkezleri arasında Gilgal, Şilo, Mispa, Givon, Ofra ve Dan (Layış) bulunmaktadır. Çalışmanın bu kısmında söz konusu ibadet yerleri hakkında bilgi verilecektir.

a. Gilgal

Tanah'ta İsrailoğulları'nın Ahit Sandığı ile birlikte gittikleri Eriha ovalarında bulunan Gilgal'de bir ibadet merkezinin bulunduğu belirtilmektedir. Bahsi geçen Gilgal'in Şekem yakınlarında bulunan Gilgal isimli başka bir yer olabileceği iddia edilse de araştırmacılar Eriha'da bulunan Gilgal'in Tanah'ta öne çıkan Gilgal olduğu noktasında büyük ölçüde hemfikirdir.²¹⁸ Tanah'taki anlatıma göre, Ahit Sandığı kohenler tarafından buraya taşınmıştır. Kohenlerin Şeria Irmağı üzerinden geçişleri esnasında ırmağın suları mucizevi bir biçimde Ahit Sandığı'nın önünde durmuştur. Böylelikle halk kolay bir biçimde ırmağın karşı tarafına geçebilmiştir. Kohenler ırmaktan çıkar çıkmaz sular eskisi gibi akmaya devam etmiştir. Bu hadiseyi gelecek nesillere aktarabilmek adına Tanrı'nın emri üzerine İsrailoğulları ırmaktan on iki adet taş toplayıp Gilgal'de bir anıt inşa etmiştir. Gilgal'e yerleşip Pesah Bayramı'nı kutlayan İsrailoğulları'nın erkekleri orada sünnet olmuşlardır. Yeşu da ordugahını Gilgal'de kurmuştur.²¹⁹

Samuel kitabında Peygamber Samuel'in her yıl Beytel, Gilgal ve Mispa'ya giderek bu şehirlerden İsrailoğulları'nı yönettiği aktarılmaktadır.²²⁰ Bununla birlikte, kral olarak seçilmesinin ardından Saul, kurban kesmek amacıyla Peygamber Samuel'in önerisi üzerine Gilgal'e gitmiştir.²²¹ Gilgal'e geldiğinde halk Saul'un krallığını yeniden

²¹⁷ Hakimler, 2/10-23.

²¹⁸ Lemche, "Gilgal", s.136.

²¹⁹ Yeşu, 4/9, 18-22; 5/2-10; 9/6.

²²⁰ I. Samuel, 7/16.

²²¹ I. Samuel, 10/8.

onaylamış ve orada “Yahve’nin önünde” Tanrı’ya esenlik takdimeleri sunmuştur.²²² Başka bir yerde ise Tanrı’nın Kral Saul’u İsrailoğulları’na yaptıkları kötülüklerden dolayı Amaleklilerle savaşması için görevlendirdiği aktarılmıştır. Tanrı, Saul’a bu halka saldırmasını ve kadınlarla çocuklar da dahil bütün halkı ve orada bulunan malları yok etmesini emretmiştir. Ancak Saul komutasındaki İsrailoğulları’nın, Amalek Kralı Agag’ı sağ bırakarak halkın tamamını kılıçtan geçirdikleri ve Tanrı’nın emrine rağmen malları yok etmek yerine yağmalayıp Tanrı’ya sunmak üzere Gilgal’e getirdikleri nakledilmiştir. Emrini tam olarak yerine getirmemesinden dolayı Tanrı’nın Saul’u kral yaptığına pişman olduğu belirtilmiştir. Saul günahını kabul etmiş ve huzuruna gidip Gilgal’de Tanrı’ya tapınmıştır.²²³

Gilgal, Yeşu zamanından itibaren uzun yıllar boyunca İsrailoğulları tarafından rağbet gören, önemli bir ibadet merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Ancak, zamanla meydana gelen yozlaşma ve İsrailoğulları arasında gittikçe artan Kenanî adetlerin etkisi yüzünden kurban kesmek amacıyla Gilgal’i, Beytel’i ve Berşeba’yı ziyaret edenler lanetlenmişlerdir. Tanrı, Gilgal’de yaptıkları kötülükler ve işledikleri günahlar yüzünden İsrailoğulları’nı cezalandıracağını ve Gilgal’deki halkı sürgüne göndereceğini dile getirmiştir. Başka bir yerde ise Gilgal’de kurban kesimi ve takdime sunumu için kullanılan sunaklar tarlalarda bulunan taş yığınlarına benzetilerek eleştirilmiştir.²²⁴

b. Şilo

Kudüs ve Nablus arasında bulunan ve Efraim kabilesinin dağlık bölgesiyle özdeşleştirilen Şilo²²⁵ Tanah’ta İsrailoğulları’nın her sene Tanrı adına şölen düzenledikleri²²⁶ ve Toplanma Çadırı’nı kurup bir araya geldikleri ünlü bir ibadet yeri olarak geçmektedir. Yeşu kitabında Şilo, Tanrı’nın huzuruna çıkılan mukaddes bir yer olarak tasvir edilmektedir. Ayrıca Yeşu’nun ordugahını burada kurduğu aktarılmaktadır. Şilo, Yeşu’nun Kenan topraklarını İsrail kabileleri arasında kura yoluyla bölüştürdüğü

²²² I. Samuel, 11/14-15.

²²³ I. Samuel, 15.

²²⁴ Hoşea, 4/15; 9/15; 12/11; Amos, 4/4; 5/5; Özen, s.59.

²²⁵ Lemche, “Shiloh”, s.240.

²²⁶ Hakimler, 21/19.

yerdir.²²⁷ Ayrıca, Tanah'ta çeşitli pasajlarda İsrailoğulları tarafından Süleyman Mabedi'nin inşasına kadar kullanılan Toplanma Çadırı'nın, bünyesinde bulunan kutsal eşyalarla birlikte Süleyman Mabedi'nin içerisine yerleştirilmeden önce Şilo ve Givon'a taşındığı bildirilmektedir.²²⁸

Şilo'daki mabet, atalar dönemiyle ilişkilendirilmemesine rağmen, merkezi konumundan ötürü Hakimler döneminin sonlarına doğru Gilgal'i gölgede bırakıp en önemli ibadet merkezi olarak ön plana çıkmıştır.²²⁹ Ancak, bu mabedin tahrip edilmesi²³⁰ ve orada bulunan Ahit Sandığı'nın²³¹ önce Filistlilerin eline geçip²³² daha sonra da Kral Davut tarafından Kudüs'e taşınması sonucunda Kudüs, kutsiyet bakımından Şilo'nun önüne geçmiştir.²³³ Tanah'ta, Şilo'nun bundan sonraki akıbeti hakkında ise çok az bilgi verilmiştir.²³⁴

Şilo söz konusu olduğunda Tanah'ta iki farklı anlatım göze çarpmaktadır. Kuzeydeki kabilelerin bakış açılarını yansıttığı kabul edilen I. Samuel kitabındaki ilk anlatıma göre Şilo diğer İsrail mabetlerinden daha üst bir statüye sahiptir. “Yahve'nin Evi” ve “Yahve'nin Sarayı” olarak nitelenen Şilo'daki mabette, her yıl Tanrı'ya tapınılıp Tanrı adına kurban sunulduğu ve Tanrı'nın kohenleri olan Eli, Hofni ve Pinehas'ın orada görev yaptığı aktarılmaktadır. Aynı zamanda, Şilo'daki mabedin Peygamber Samuel'in büyüdüğü ve Tanrı ile konuştuğu yer olduğu belirtilmiştir.²³⁵ Ancak, güneydeki Yehudalıların görüşlerini yansıttığı düşünülen diğer anlatımda, Tanrı'nın Şilo'daki konutunu terk edip Yehuda'yı ve Siyon'u seçtiği ve benzer davranışları devam ettirdikleri takdirde Kudüs'teki Süleyman Mabedi'ni de aynı kaderin beklediği vurgulanmaktadır.²³⁶ Böylelikle, Şilo'daki mabedin kuzeydeki kabilelerin günahkâr davranışları sebebiyle Tanrı tarafından reddedildiği dile getirilmektedir. Bu şekilde, Şilo'nun mirasını devralması hedeflenen Süleyman Mabedi'nin Şilo'nun yerini aldığı belirtilerek

²²⁷ Yeşu, 18/1, 8-10; 19/51; 21/1-2; 22/11-12; Hakimler, 18/31; I. Samuel, 1/3; Yeremya, 7/12.

²²⁸ Yeşu, 18/1; I. Krallar, 8/1-11; I. Tarihler, 16/39; Mezmurlar, 78/60.

²²⁹ Donald G. Schley, *Shiloh: A Biblical City in Tradition and History*, Sheffield: JSOT Press, 1989, s.25, 85.

²³⁰ Yeremya, 7/12-15.

²³¹ I. Samuel, 3/3.

²³² I. Samuel, 4/1-11.

²³³ De Vaux, s.304; Negev ve Gibson, “Shiloh”, s.463.

²³⁴ Lemche, “Shiloh”, s.241.

²³⁵ I. Samuel, 1-3.

²³⁶ Mezmurlar, 78/60-72; Yeremya, 7/1-14; 26/6-9.

Kudüs'teki Davut Krallığı'nın meşruiyetinin sağlam temellere dayandırıldığı öne sürülmüştür.²³⁷

c. Mispa

Mispa (Mitspa/Mispe) Tanah'ta değinilen ve Bünyamin kabilesinin toprakları içerisinde bulunan bir diğer ibadet yeridir.²³⁸ Arkeolojik çalışmalar neticesinde Kudüs'ün 12 kilometre kuzeyinde bulunan ve Mispa ile özdeşleştirilen Tel en-Nasbe isimli alanda erken demir çağına ait antik bir şehir keşfedilmiştir.²³⁹ Tanah'a göre Mispa, İsrailoğulları tarafından önemli işleri görüşmek ve çözüm bulmak amacıyla bir toplanma merkezi olarak kullanılmıştır. Bu mekânın Tanrı'nın huzuruna çıkılan kutsal bir yer olduğuna inanılmıştır.²⁴⁰ Ayrıca, Peygamber Samuel'in İsrailoğulları'na Mispa'da önderlik ettiği nakledilmiştir. İsrailoğulları'nın Filistlilere karşı kendilerine yardım etmesi için Tanrı'ya yakarmasını istemeleri üzerine Samuel'in burada Tanrı'ya takdimeler sunduğu belirtilmiştir. Bu esnada Mispa'ya saldıran Filistliler de Tanrı'nın yardımı sayesinde bozguna uğramışlardır. Samuel peygamber daha sonra Tanrı'dan gelen yardımın anısına buraya bir taş dikmiştir.²⁴¹ Burası aynı zamanda Benyamin kabilesinden Saul'un kral olarak seçildiği ve kurulan krallığın ilkelerinin belirlendiği yerdir.²⁴²

Mispa ilerleyen zamanlarda güneydeki Yehuda Krallığı döneminde Kral Asa tarafından onarılmıştır.²⁴³ Daha sonra ise 587'de Kudüs şehrinin Babilliler tarafından yıkılmasının ardından Babil İmparatorluğu'nun yönetim merkezi haline gelmiştir. I. Makabeler (Makkabiler) kitabında Mispa'nın İsrailoğulları'nın uzun yıllar boyunca toplanıp dua ettikleri bir yer olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla, Mispa'daki ibadet yeri Makabeler dönemine kadar işlevini ve önemini korumuştur.²⁴⁴

²³⁷ Schley, s.187-188.

²³⁸ Yeşu, 18/21-26.

²³⁹ Lemche, "Mizpah, Mizpeh", s.195.

²⁴⁰ Hakimler, 20/1-2; 21/1, 5, 8-10.

²⁴¹ I. Samuel, 7/5-16.

²⁴² I. Samuel, 10/17-25.

²⁴³ I. Krallar, 15/22.

²⁴⁴ I. Makabeler, 3/46-54.

d. Givon

Givon eski bir Kenan şehri olarak nitelendirilmektedir.²⁴⁵ Yeşu kitabında Yeşu'nun Givon'un halkıyla bir anlaşma yaptığı ve İsrailoğulları'nın Givon halkına zarar vermeyip onlarla birlikte yaşadıkları aktarılmaktadır.²⁴⁶ Bu anlaşmanın duyulması üzerine Yeruşalim Kralı Adoni-Sedek (*Adoni-tsedek*), korkuya kapılıp Hevron Kralı Hoham, Yarmut Kralı Piram, Lakiş Kralı Yafia ve Eglon Kralı Devir'e haber göndererek Givon'a saldırmayı teklif etmiştir. Givon halkının Gilgal'deki karargahında bulunan Yeşu'dan yardım istemesi üzerine Yeşu, Givonlulara yardım etmeyi kabul etmiştir. Givon'da Yeşu'nun aralarında Yeruşalim Kralı Adoni-Sedek'in de bulunduğu bu savaşta mucizevi bir biçimde güneş ve ayı durdurduğu nakledilmektedir. İsrailoğulları bu savaşta galip gelmiş ve Yeruşalim Kralı Adoni-Sedek'le birlikte Hevron, Yarmut, Lakiş ve Eglon kralları öldürülmüştür.²⁴⁷

Ele geçirildikten sonra Benyamin kabilesinin toprakları içerisine dahil edilen Givon,²⁴⁸ daha sonra Harun soyundan gelen kohenlere adanan kentler arasına alınmıştır.²⁴⁹ Kral Davut döneminde Givon'daki ibadet yerindeki Toplanma Çadırı'nda kohenler, her gün düzenli bir biçimde Tanrı'ya yakmalık takdime sunumu gerçekleştirmek üzere görevlendirilmişlerdir.²⁵⁰ I. Tarihler kitabında Kral Davut'un Yevuslu Aravna'dan satın aldığı harman yerinde Tanrı adına kurban kestiği zaman Toplanma Çadırı'nın ve sunağın halen Givon'da bulunduğu aktarılmıştır.²⁵¹ Kral Süleyman döneminde de Givon'da ünlü bir ibadet yerinin bulunduğu, Süleyman'ın Kudüs'teki Mabet inşa edildikten sonra dahi oraya giderek kurban sunduğu ve buhur yaktığı nakledilmiştir.²⁵² Orada kaldığı gece Tanrı Süleyman'a görünerek onu babası Davut'un yolunu izlediği sürece adil bir yönetim, bilgelik, zenginlik ve uzun ömürle müjdelemiştir.²⁵³ II. Tarihler kitabında geçtiği üzere Tanrı'nın Konutu (*Mişkan Yahve*)

²⁴⁵ Negev ve Gibson, "Gibeon; Gibeonites", s.119-120.

²⁴⁶ Yeşu, 9; 10/1. Yeşu kitabında Givon dışındaki bütün toprakların savaş yapılarak alındığı nakledilmiştir. Bkz. Yeşu, 11/19.

²⁴⁷ Yeşu, 10/1-26.

²⁴⁸ Yeşu, 18/21, 25.

²⁴⁹ Yeşu, 21/17-19.

²⁵⁰ I. Tarihler, 16/39-40.

²⁵¹ I. Tarihler, 21/28-29.

²⁵² I. Krallar, 3/2-4; II. Tarihler, 1/6.

²⁵³ I. Krallar, 3/11-14; II. Tarihler, 1/12.

olarak adlandırılan bu ibadet yerinde Toplanma Çadırı'na ek olarak tunç bir sunak bulunmaktadır. Kral Süleyman burada ibadet ettikten sonra İsrail halkını yönetmek üzere Kudüs'e dönmüştür.²⁵⁴

Tanah'ta değinilen Givon'daki bu ibadet yeri ile özdeşleştirilen bölgede farklı dönemlerde çeşitli arkeologlar tarafından kazı çalışmaları yapılmıştır. 1957 ve 1959 yıllarında yapılan arkeolojik kazılarda M.Ö. XII. yüzyıla ait şehir kalıntılarına ve büyük bir sulama sistemine ulaşılmıştır.²⁵⁵ Ancak şehirde eski yerleşim yerlerinin varlığına işaret eden kalıntılar bulunmasına rağmen daha sonraki dönemlere ait olduğu düşünülen arkeolojik verilere rastlanmamıştır.²⁵⁶

e. Ofra

Modern İsrail Devleti sınırları içerisinde bulunan bir Arap şehri olan Tayibe ile özdeşleştirilen Ofra, Tanah'ta değinilen bir diğer ibadet yeridir.²⁵⁷ Bu yerin eski bir Kenanî mabedi olduğu iddia edilmektedir.²⁵⁸ Buradaki ibadet yerinin ortaya çıkışıyla alakalı iki farklı rivayet bulunmaktadır.²⁵⁹ Bu rivayetlerden ilkinde göre, Tanrı, başka tanrılara tapınmak gibi hoşuna gitmeyen fiilleri sebebiyle İsrailoğulları'na Midyanlıların boyunduruğu altında yedi yıl sürecek bir ceza vermiştir. Ancak bu ceza onlara çok ağır gelmiş ve İsrailoğulları kendilerini koruyabilmek için dağlarda sığınaklar yaptırmıştır. Bir süre sonra halk iyice yoksullaşmaları nedeniyle kendilerini kurtarması için Tanrı'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Tanrı'nın meleği, Menase kabilesinden Aviezerli Yoaş'ın Ofra'da bulunan sakız ağacının altına gitmiş ve orada oturmuştur. Melek, Yoaş'ın oğlu Gidyon'a burada görünmüştür. Tanrı, halkını kurtarmak için harekete geçtiği takdirde kendisine destek vereceğini bildirmiştir. Gidyon da Tanrı ile konuştuğu ve Tanrı'nın meleğinin yüzünü gördüğü bu mekânda Tanrı Yahve için bir sunak yapmış ve bu sunağa "Yahve Esenliktir" anlamına gelen "Yahve Şalom" adını vermiştir.²⁶⁰

²⁵⁴ II. Tarihler, 1/3, 5, 13.

²⁵⁵ Lemche, "Gibeon", s.135.

²⁵⁶ Losch, s.105.

²⁵⁷ Negev ve Gibson, "Ophrah", s.377.

²⁵⁸ Özen, s.60.

²⁵⁹ De Vaux, s.306.

²⁶⁰ Hakimler, 6/1-24.

Ofra ile ilgili Tanah'ta öne çıkan bir diğer rivayete göre Gidyon, Tanrı'nın meleğiyle konuştuğu günün gecesinde rüyasında Yahve ile konuşmuştur. Yahve Gidyon'dan babası Yoaş'ın Baal için yaptırdığı sunağı yıkıp yanındaki Tanrıça Aşera'yı simgeleyen sütunu kesmesini ve Yahve için orada uygun bir sunak yapmasını istemiştir. Daha sonra ise babasının boğasını almasını ve Tanrı Aşera'yı simgeleyen sütunun odunlarını kullanarak boğayı kendisine yakmalık takdime olarak sunmasını istemiştir. Gidyon insanların tepkisinden korktuğu için gece vakti on adamının yardımıyla Tanrı'nın emirlerini yerine getirmiştir. Baal için hazırlanan sunağı yıkmış ve yaptığı sunakta İsrail Tanrısı adına takdime sunmuştur. Ertesi gün kendisine tepki gösteren halka yıkılan sunağın Baal'e ait olduğunu ve kendisini savunması gerekenin de Baal olduğunu belirterek karşı çıkmıştır.²⁶¹ Tanah'ta İsrailoğulları'nın Gidyon'un ölümünün ardından İsrail Tanrısı'nı yeniden terk ederek Baal'e yöneldikleri aktarılmıştır.²⁶²

f. Dan

Tanah'ta eski adı Layiş olarak geçen²⁶³ ve günümüzde Tel Dan veya Tel el-Qadi olarak bilinen bölgeyle özdeşleştirilen²⁶⁴ Dan şehrinde iki farklı ibadet yerinin bulunduğu aktarılmaktadır. Bu ibadet yerlerinden bir tanesi Mika isimli bir şahsa aitken diğeri Dan kabilesine aittir. Tanah'ta aktarıldığı üzere Efrayim'in dağlık bölgesinde yaşayan putperest ve varlıklı bir şahıs olan Mika²⁶⁵, annesinin gümüşlerini çalıp daha sonra iade etmiştir. Bunun üzerine annesi Tanrı'ya adadığı bu gümüşlerle bir oyma bir de dökme put yaptırmıştır. Mika'nın kendisine ait olan ve Hakimler kitabında "Tanrı'nın Evi" anlamına gelen "Beyt Elohim" olarak nitelenen mabedi bulunmaktadır. Mika'nın oğullarından biri

²⁶¹ Hakimler, 6/24-32.

²⁶² Hakimler, 8/33-34. Roland de Vaux'a göre, bahsi geçen ilk rivayet, atalar dönemindeki ibadet mekânlarının aşamalı bir biçimde değişim sürecinden geçirilmesi ve İsrailoğulları tarafından İsrail Tanrısı Yahve adına ibadet edilen yerlere dönüştürülme sürecini yansıtmaktadır. Bu doğrultuda ikinci rivayetin daha geç dönemlerde Baal tapımına karşı ortaya çıkan radikal tavrı temsil ettiği iddia edilmektedir. Bu rivayet vasıtasıyla İsrailoğulları arasında bazı kesimlerce sürdürülen Baal inancının Yahve'ye tapınma ile örtüşmeyeceğinin altı net bir şekilde çizilmiştir. Bkz. De Vaux, s.307.

²⁶³ Hakimler, 18/29.

²⁶⁴ Negev ve Gibson, "Dan (Tel; Tell el-Qadi)", s.131.

²⁶⁵ *Kutsal Kitap Sözlüğü*, "Mika", İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2016, s.469.

bu mabette kohenlik yapmaktadır. Mika kalacak yer arayan genç bir Leviliyi danışman ve din adamı olarak mabedinde çalışması için görevlendirmiştir.²⁶⁶

Hakimler kitabında, yerleşecek bir yer arayan Dan kabilesinden beş savaşçının Mika'nın evine gelip orada geceledikleri, daha sonra ayrıldıkları nakledilmiştir. Anlatıma göre, bu beş savaşçı, kabile üyelerinden altı yüz kişiyle toplu bir biçimde geri gelerek Mika'nın ibadet yerindeki özel bir ritüel giysisi olan efodu, putları ve din adamını yanlarına alıp Layiş kentine dönmüşlerdir. Bu savaşçılar, halkını kılıçtan geçirdikleri şehri yeniden inşa etmiş ve adını Dan olarak değiştirip oyma putu oraya dikmişlerdir. Tanah'ta Dan kabilesinin üyelerinin, Toplanma Çadırı'nın Şilo'da muhafaza edildiği süre boyunca Dan'da Mika'nın oyma putuna tapındıkları aktarılmıştır. Musa oğlu Gerşom oğlu Yonatan ile onun soyundan gelen oğulları sürgüne kadar bu mabette Dan kabilesinin kohenleri olmuşlardır.²⁶⁷

Birleşik Krallık'ın dağılmasının ardından İsrail Kralı Yarovam tarafından Kudüs'teki Süleyman Mabedi'ne alternatif olması amacıyla Dan'daki bu ibadet yerine ve Beytel'e altın buzağı yerleştirilmiş ve bu buzağılara kurban sunulmuştur. Kral Yarovam'ın bu tapınma yerlerinde mabetler inşa ettirip Levili olmayan kişileri burada kohen olarak görevlendirdiği de aktarılmıştır. İsrail halkı bu ibadet yerlerine yoğun bir ilgi göstermiştir. Kral Yarovam öncülüğünde başlatılan bu ibadetler Tanah'ta günah olarak nitelendirilmiş ve buradaki mabetler lanetlenmiştir.²⁶⁸ Yarovam'ın inşa ettirdiği mabetler Asurluların İsrail Krallığı'nı işgal ettiği döneme kadar ulusal mabet statüsünü sürdürmüştür.²⁶⁹ Ancak Tanah'ta, Yarovam'ın Dan'a yerleştirdiği altın buzağı heykeli ile Mika'nın hırsızlığı hadisesi ve Dan kabilesi hakkındaki olumsuz rivayetler ilişkilendirilmiş ve böylelikle bu mabetlerin kökeni meşru sayılmayacak hadiselere dayandırılmıştır.²⁷⁰

²⁶⁶ Hakimler, 17/1-5, 7-10.

²⁶⁷ Hakimler, 18.

²⁶⁸ I. Krallar, 12/26-33; II. Krallar, 10/29-31.

²⁶⁹ Güç, s.116.

²⁷⁰ De Vaux, s.308.

IV. Süleyman Mabedi'nin İnşasından Önce Kudüs'ün Dini Konumu

Mevcut arkeolojik veriler Kudüs'te ilk yerleşimin M.Ö. 3000 yılından sonra başladığını göstermektedir.²⁷¹ Kayıtlara göre, Kudüs şehrinden bahsedilen ilk belge M.Ö. XIX ve XVIII. yüzyıllara ait olan eski Mısır metinleridir. Bu metinlerde Kudüs şehri “Ruşalim” olarak geçmektedir. M.Ö. XIV. yüzyıla ait olan Tell el-Amarna mektuplarında “Uruşalim” olarak bahsedilen²⁷² Kudüs, geç dönem Asur metinlerinde “Urusilimmu” veya “Ursalimmu” olarak geçmektedir. İbranice Masoretik metinde “Yruşlm” veya “Yruşlym” olarak yazılan Kudüs şehri; “Yerûşâlayim”, “Yeruşalim” veya Aramice Eski Ahit metinlerindeki şekliyle “Yerûşâlêm” biçiminde telaffuz edilmektedir.²⁷³ Grekçe “Hierosolyma”, Latince “Jerusalem ve “Hierosolyma” gibi şekillerde geçen Kudüs, Batı dillerinde “Jerusalem” olarak adlandırılmaktadır.²⁷⁴

İki ayrı kelimededen oluşan Yeruşalayim'in anlamı hakkında farklı görüşler öne sürülmüştür. Yahudi geleneği tarafından “şehir” anlamına gelen ‘ir ve “barış” anlamına gelen şalom kelimeleriyle özdeşleştirilen Yeruşalayim'e “barış şehri” anlamı verilmektedir. Buna ek olarak, Batı Sami dinlerinin Tanrı panteonunda bulunan Tanrı Şalem'e atıfla “Şalem'in şehri” anlamı da verilmektedir.²⁷⁵ Aynı zamanda, ‘iru kelimesinin “kurmak, tesis etmek” anlamını barındırması nedeniyle Yeruşalayim'in

²⁷¹ Erich H. Cline, *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel*, 1. Basım, Michigan: The University of Michigan, 2004, s.16.

²⁷² “Jerusalem”, *Encyclopaedia of Judaica*, C.9, Kudüs: Keter Publishing House, 1974, s.1380; Jerome Murphy O'Connor, *Keys to Jerusalem: Collected Essays*, Oxford: Oxford University Press, 2012, s.1.

²⁷³ Kudüs bu isimle Tanah'ta ilk defa Yeşu kitabında geçmektedir. Bkz. Yeşu, 10/1.

²⁷⁴ Ömer Faruk Harman ve Diğerleri, “Kudüs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.23, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s.323.

²⁷⁵ Eski Mısır metinlerinden hareketle Şalem'in M.Ö. XIX. yüzyılda Kudüs'le ilişkili olarak bilinen bir Tanrı olduğu ortaya koyulmuştur. Araştırmacılara göre, Tanrı Şalem'in bölgeyle olan ilişkisi Kral Davut'un oğulları Şlomo ve Abşalom'un isimlerinde de kendisini göstermektedir. Bkz. John Gray, *The Legacy of Canaan: The Ras Shamra Texts, Their Relevance to the Old Testament*, Leiden: Brill, 1957, s.185. Benzer şekilde araştırmacılar, Kudüs'le bağlantılı bir diğer Tanrı olan Tsedek'i de Süleyman Mabedi'nin baş koheni Sadok'la ilişkilendirip onun Yevusi bir din adamı olduğunu, ancak temsil ettiği dini mirasın adaptasyon sürecinden geçirilip devralındığını dile getirmektedirler. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. H.H.Rowley, “Zadok and Nehushtan”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 58, No. 2 (Haziran 1939), s.113-141. Krş. Gwilym Henry Jones, *The Nathan Narratives*, Shiffield: Shiffield Academic Press, 1990, s.131-135. Bununla birlikte Sadok'un, Davut'un kuzey ve güneydeki kabileleri birleştirmek amacıyla her iki gelenek adına atadığı baş kohenlerden biri olarak güney kabilelerini temsilen Harun soyundan gelen bir din adamı olduğu da savunulmaktadır. Bkz. Richard Elliott Friedman, *Kitabı Mukaddesi Kim Yazdı?*, Muhammed Tarakçı (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004, s.55-56.

“Şalem’in temeli” manasında olması da muhtemel görülmüştür.²⁷⁶ Kitab-ı Mukaddes’te Kudüs; “Moriya”²⁷⁷, “Yevus”²⁷⁸, “Siyon”²⁷⁹, “Davut’un şehri”²⁸⁰, “Ariel”²⁸¹, “Doğruluk şehri”²⁸², “Doğruluk yurdu”²⁸³, “Tanrı’nın şehri”²⁸⁴ ve “Mukaddes şehir”²⁸⁵ gibi çeşitli isimlerle anılmıştır.

Kudüs’e Müslümanlar tarafından Arapça “İliyâ” (aslî *Aelia*), “Kuds” ve “Beytülmakdis (İbranice *Beyt ha-Mikdaş*)” gibi çeşitli isimler verilmiştir. Müslümanlar başlangıçta Beytülmakdis’i Süleyman Mabedi için kullanmaktayken zamanla şehrin tamamının adı olarak kullanmaya başlamışlardır. Süleyman Mabedi’nin bulunduğu alanı ise “Harem-i Şerif” olarak adlandırmışlardır. Harem-i Şerif ve Kudüs için “Mescid-i Aksa” tabiri de kullanılmaktadır. Müslümanlar tarafından Kudüs şehri için en yaygın biçimde kullanılan Arapça “Kuds” kelimesinin kökeninin, Tanah’taki bahsi geçen pasajlarda bulunan “mukaddes şehir” anlamına gelen ‘*ir haqqodeş*’e (עִיר הַקֹּדֶשׁ) dayandığı düşünülmektedir. Kudüs şehrinin ismi Kur’an-ı Kerim’de doğrudan geçmemektedir. Ancak İslam alimleri tarafından ayetlerde geçen “el-Mescidu’l-Aksâ”, “mubevvee sıdk” ve “el-arzu’l-mukaddese”²⁸⁶ gibi ifadelerin, Süleyman Mabedi veya Kudüs’ün de içerisinde bulunduğu Filistin toprakları için kullanıldığı dile getirilmiştir.²⁸⁷

Kudüs’ün tarihiyle ilgili bilgilerin çoğu Tanah’tan elde edilmektedir. Tanah’ta Kudüs şehrinin ismi 656 kere geçmektedir.²⁸⁸ Bununla birlikte, Yahudi dini geleneğine göre, Tanah’ın ilk beş kitabını teşkil eden Tevrat’ta Kudüs, İbrahim dönemiyle ilişkili

²⁷⁶ D. Baldi ve Diğerleri, “Jerusalem”, *New Catholic Encyclopedia*, C.7, Palatine, Ill.: J. Heraty, 1981, s.876; O’Conor, s.1.

²⁷⁷ II. Tarihler, 3/1.

²⁷⁸ Yeşu, 15/8; Hakimler, 19/10.

²⁷⁹ Yeşeya, 51/3, 11, 16.

²⁸⁰ II. Samuel, 5/7, 9.

²⁸¹ Yeşeya, 29/1.

²⁸² Yeşeya, 1/26.

²⁸³ Yeremya, 31/23.

²⁸⁴ Mezmurlar, 46/4.

²⁸⁵ Nehemya, 11/18; Yeşeya, 52/1.

²⁸⁶ El-Mâide 5/21; Yûnus 10/93; El-İsrâ 17/1.

²⁸⁷ Harman ve Diğerleri, s.324.

²⁸⁸ Fern Seckback, “Jerusalem”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.369.

olarak yalnızca bir yerde “Şalem” ismiyle geçmektedir. İlgili pasajda, İbrahim’in Kenan Tanrısı’nın kâhini olan Şalem Kralı Melkisedek tarafından kutsandığı bildirilmektedir:

“Avram Kedorlaomer’le onu destekleyen kralları bozguna uğratıp dönünce, Sodom Kralı onu karşılamak için Kral Vadisi olan Şave Vadisi’ne gitti. Yüce Tanrı’nın kâhini olan Salem Kralı Melkisedek ekmek ve şarap getirdi. Avram’ı kutsayıp şöyle dedi: ‘Yeri göğü yaratan yüce Tanrı Avram’ı kutsasın. Düşmanlarını onun eline teslim eden yüce Tanrı’ya övgüler olsun.’ Bunun üzerine Avram her şeyin ondallığını Melkisedek’e verdi.”²⁸⁹

Daha geç döneme ait Mezmurlar kitabında, Tanrı’nın konutunun Şalem’de olduğu belirtilmekte ve böylelikle bu yerle Kudüs arasında irtibat kurulmaktadır.²⁹⁰ Mezmurlar’da geçen başka bir pasajda, İsrail kralının Melkisedek (*Malkisedek*) düzeni uyarınca kâhin olduğunun belirtilmesinin Kudüs’ün kutsallaştırılma süreci açısından büyük önem ihtiva ettiği öne sürülmüştür.²⁹¹ İlk İbrani atası İbrahim’e ve Melkisedek’e yapılan vurgu, Kudüs’te yaşayan pagan halkla İsrail kabilelerinin kendilerinden bir şeyler bulacağı müşterek bir mirası paylaşmalarına imkân vermiştir. Bu durumla birlikte, her iki topluluğun gözünde Davut’un krallığı sağlam temellere dayandırılmış ve hem Kudüs’ün hem de krallığın kutsiyeti vurgulanmıştır.²⁹² Bununla birlikte, Yahudi dini geleneğinde Tevrat’ta “Şalem” dışında “Yevusluların toprakları” ve İbrahim’in “Yir’e” (Tanrı görece) ismini verdiği “Moriya bölgesi” olarak geçen yerler de Kudüs’le özdeşleştirilmiştir.²⁹³

Diğer yandan, Yaratılış kitabında geçen “Şalem” kelimesinin Kudüs şehriyle bir bağlantısının bulunmadığı ancak daha sonra Kudüs’le eş anlamlı olacak şekilde kullanıldığı iddia edilmektedir.²⁹⁴ Tanah’ta İbrani atalarıyla bağlantılı olarak çeşitli mekânlarla ilişkilendirilen pasajların kuzey ve güneyde farklı bölgelere dağılan İsrail kabilelerini birleştirmek amacıyla farklı geleneklerdeki hikayelerin bir araya getirilmesi

²⁸⁹ Yaratılış, 14/17-20.

²⁹⁰ Mezmurlar, 76/2. Josephus’a göre de Şalem ile Kudüs aynı yerdir. Bkz. Flavius Josephus, *The Works of Josephus: Complete and Unabridged*, William Whiston (çev.), Peabody: Hendrickson, 1987, 1.10.2.

²⁹¹ Mezmurlar, 110/4.

²⁹² George E Mendenhall, *Antik İsrail’in İnancı ve Tarihi: Kitab-ı Mukaddes Bağlamında Bir Giriş*, 1. Basım, İstanbul: İnsan Yayınları, 2016, s.152; De Vaux, s.310.

²⁹³ Yaratılış, 15/18; 22/2, 14; Farsi ve Diğerleri, s.67, 99, 147, 151.

²⁹⁴ Baldi ve Diğerleri, “Jerusalem”, s.876.

neticesinde ortaya çıktığı öne sürülmektedir. İddialara göre, büyük ölçüde Yehuda merkezli Babil Sürgünü sonrası anlayışı yansıtan bu pasajlar, ortak bir tarih anlayışını ortaya çıkarmıştır. İbrahim'in ilk olarak Yehuda kabilesine ait Hevron ve daha sonra Kudüs ile ilişkilendirilmesi neticesinde Yehuda kabilesinin ilk dönemlerden itibaren ön planda olduğu fikri empoze edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle Kudüs'te inşa edilecek olan Mabet'in meşruiyeti sağlam temellere dayandırılmıştır.²⁹⁵

Kitab-ı Mukaddes'te, Kral Davut tarafından fethedilip krallığın başkenti yapılmadan önce Kudüs'te Yevuslular (Yevusiler/Yebusiler) olarak adlandırılan bir topluluğun yaşadığı belirtilmektedir.²⁹⁶ Ayrıca, Kudüs'ün o dönemde bilinen isminin de Yevus (Yebus) olduğu aktarılmaktadır.²⁹⁷ Mısır metinlerinde Kudüs'ün Yevusluların hakimiyetine geçmeden önce, en azından M.Ö. XIX ve XVIII. yüzyıllarda, Kenan topluluklarının kontrolü altında olduğu aktarılmaktadır.²⁹⁸ Kenan topluluklarının içerisinde ayrı bir halk olan Yevusluların Kudüs'ü ne zaman kendi kontrolleri altına aldıkları ise bilinmemektedir. Kral Davut tarafından fethedildiği tarih esas alındığında en azından M.Ö. XI. yüzyılın sonlarında Yevusluların Kudüs'te yaşadıkları tahmin edilmektedir.²⁹⁹

İsrailoğulları tarafından fethedilip kutsallaştırılmadan önce Kudüs'ün, Kenan'ın Pagan halkları tarafından kutsal kabul edilen bir tapınma yeri olduğu düşünülmektedir.³⁰⁰ Arkeolojik veriler Kudüs'ün Davut tarafından fethedilmeden önce M.Ö. XVIII ve XV.

²⁹⁵ Israel Finkelstein, "Patriarchs, Exodus, Conquest: Fact of Fiction?", Brian B. Schmidt (Ed.), *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel* içinde, Leiden/Boston: Brill, 2007, s.49-50.

²⁹⁶ II. Samuel, 5/6; I. Tarihler, 11/4-5.

²⁹⁷ Yeşu, 15/8; 18/28; Hakimler, 19/10-11. İbrahim'e vadedilen Kenan toprakları üzerinde yaşayan halklar arasında sayılan (Yaratılış, 15/18-21) Yevuslular ve Kudüs şehriyle Yevus şehrinin özdeşleştirilmesi hakkında Tanah dışında bilgi veren hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bu sebeple araştırmacıların bir kısmı tarafından Yevus ve Yevuslulara dair Kitab-ı Mukaddes'te verilen bilgilerin aslının olmadığı ve Kudüs ile Yevus'un farklı yerler olduğunu savunulmaktadır. Bkz. Lemche, "Jebus, Jebusites", s.161.

²⁹⁸ Yeşu kitabında Kudüs Kralı Adoni-Sedek ve Kudüs çevresindeki yerleşim yerlerinin krallarından "Amor kralları" olarak bahsedilmiştir (10/3-5). Hezekiel kitabında ise Kudüs'ün kökeni itibarıyla Hitit ve Amorluların soylarına dayandığı belirtilmektedir (16/3). Kudüs halkının Yevuslular olarak adlandırılmasının bu şehrin Yehudalılar tarafından saldırıya uğradığı dönemden sonra gerçekleştiği ileri sürülmektedir (Hakimler, 1/8). Bkz. Jones, s.122.

²⁹⁹ Cline, s.16-17.

³⁰⁰ Karen Armstrong, "The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden?", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 27, No. 3 (1998), s.15.

yüzyıllarda önemli ve insanlar tarafından rağbet gören bir dini merkez olduğunu göstermektedir.³⁰¹ Tanah'ta Kudüs'ten ilk defa doğrudan bahsedilen Yeşu kitabındaki pasajlarda, şehrin İsrail kabileleri açısından önemine ve kutsiyetine dair herhangi bir bilgi verilmemektedir. Hakimler kitabında bulunan bir pasajda Kudüs "İsrailoğulları'na ait olmayan yabancı bir şehir" olarak nitelendirilmektedir.³⁰²

Tanah'ta Kudüs'ten bahseden pasajlarda, Yeşu döneminde İsrailoğulları'nın Yevus Kralı Adoni-Sedek'i öldürdükleri³⁰³ ve Yehuda kabilesinin Yevusluları Yeruslaim'den çıkartamadıkları için şehirde onlarla birlikte yaşadıkları nakledilmektedir.³⁰⁴ Diğer bir anlatımda ise Yehuda kabilesinin Yevus'a saldırıp kenti ele geçirdiğinde halkın bir kısmını öldürüp kenti ateşe verdikleri aktarılmaktadır. Bu anlatımda Benyamin kabilesinin Yevusluları şehirden kovmayarak onlarla birlikte orada yaşamaya devam ettikleri belirtilmektedir.³⁰⁵ Ayrıca, Yevus şehrinin Benyamin kabilesinin payına düşen on dört şehirden biri olduğu da nakledilmektedir.³⁰⁶ Araştırmacılar Kudüs'ün Yeşu tarafından fethedilip fethedilmediği noktasında fikir birliğine sahip değillerdir. Bazı araştırmacılar Yeşu zamanında Benyamin ve Yehuda kabileleri tarafından şehrin çevresinin sarıldığını, ancak Kudüs halkının direnmesi sebebiyle alınmadığını öne sürmektedir. Diğer yandan şehrin Yehuda kabilesi tarafından ele geçirildiği, ancak Yevuslular şehirden çıkarılmadıkları için Yehuda ve Benyamin kabilelerinin onlarla birlikte yaşadığı düşünülmektedir.³⁰⁷

Arkeolojik bulgular, Kudüs'ün gelişip yeniden dini ve siyasi bir merkez olarak yükselişe geçtiği dönemin M.Ö. VIII. yüzyıl olduğuna işaret etmektedir. Buna göre, Kudüs'ün gelişimi, kuzeydeki İsrail Krallığı'nın Asurlular tarafından yıkılmasının ardından Kudüs merkezli Yehuda Krallığı'nın yine Asurlular tarafından saldırıya

³⁰¹ Ann E. Killebrew, "Jerusalem During the First and Second Temple Periods: Recent Excavations and Discoveries on and near the Temple Mount", Steven Fine (ed), *Temple of Jerusalem: From Moses to the Messiah* içinde, Leiden: Brill, 2011, s.367.

³⁰² Hakimler, 19/11-12.

³⁰³ Yeşu, 10/22-26.

³⁰⁴ Yeşu, 15/63.

³⁰⁵ Hakimler, 1/8, 21. Hakimler kitabında ayrıca Tanrı'nın İsrailoğulları'nı sınamak ve onların savaş deneyimi kazanmalarını sağlamak için Yevusluların da aralarında bulunduğu ulusları Kenan topraklarında birlikte yaşamaları için bıraktığı belirtilmektedir (3/1-5).

³⁰⁶ Yeşu, 18/28.

³⁰⁷ Cline, s.19, 314-315.

uğradığı döneme dayanmaktadır. Yehuda Krallığı'nın son dönemlerini teşkil eden bu süreç içerisinde şehrin nüfusunun 20.000'i geçtiği düşünülmektedir. Bu tarih, Kudüs'ün Kral Davut tarafından fethedilip krallığın başkenti yapılmasından çok daha geç bir döneme tekabül etmektedir.³⁰⁸

Erken dönemlere ait metinlerde İsrailoğulları tarafından ibadet edilen diğer merkezlerde olduğu gibi Kudüs'e "Mabet", "Saray", "Yahve'nin Evi", veya "Yahve'nin huzuru" gibi herhangi bir şekilde atıfta bulunulmamıştır. Kudüs'te ibadet edildiğine veya Kudüs'ün İsrailoğulları tarafından kutsal sayıldığına dair herhangi bir bilgi nakledilmemiştir. Kenan topraklarının Yeşu liderliğinde ele geçirildiği dönemde de Yeşu'nun doğrudan Kudüs'ü hedef aldığına dair bir anlatım bulunmamaktadır. Yeşu, Kenan topraklarına geldiğinde Kudüs'e değil İbrahim peygamberle ilişkilendirilen Eriha ve Ay kentlerine yönelmiştir.³⁰⁹ Yeruşalim Kralı Adoni-Sedek'in İsrailoğulları'na savaş açması neticesinde Yeşu, Adoni-Sedek'i diğer krallarla birlikte öldürmüştür.³¹⁰ Ancak, Yeruşalim Kralı Adoni-Sedek'in öldürülmesinin ardından İsrailoğulları'nın Yeruşalim topraklarını ele geçirmeyi istediklerine veya bu amaçla herhangi bir girişimde bulduklarına dair bilgi bulunmamaktadır. Bu durum ise İsrailoğulları tarafından ele geçirildiği dönemde Kudüs'ün kutsiyet bakımından Kenan topraklarındaki diğer ibadet mekânlarından herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığını açık bir biçimde göstermektedir.

³⁰⁸ Lemche, s.167; Killebrew, s.367, 372; Israel Finkelstein, "The Rise of Jerusalem and Judah: The Missing Link", *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period* içinde, Andrew G. Vaughn, Ann E. Killebrew (Ed.), Atlanta: The Society of Biblical Literature, s.83.

³⁰⁹ Yeşu, 7/2; 8/1-2.

³¹⁰ Yeşu, 10/1-26.

İKİNCİ BÖLÜM:

YAHUDİLİKTE KUDÜS VE SÜLEYMAN MABEDİ'NİN KUTSALLAŞTIRILMA TARİHİ

Kudüs'ün, Kral Davut tarafından fethedilip dini ve siyasi bir merkez haline getirilmesi ve Süleyman Mabeti'nin inşasıyla birlikte aşamalı bir biçimde devam edecek olan kutsallaştırılma süreci başlamıştır. Kral Hizkiya ve Kral Yoşiya dönemlerinde (M.Ö. VIII ve VII. yüzyıllar) Süleyman Mabeti'nin merkezileştirilmesi ve bu sayede krallığın bütünlüğünün korunması amacıyla Süleyman Mabeti dışındaki ibadet yerlerini teşkil eden *bama*'lara karşı bir siyaset yürütülmüştür. Bu siyasetin etkisi ve İsrailoğulları'nın ulusal bağımsızlıkları ile özdeşleştirdikleri Kudüs ve Süleyman Mabeti'nden Babil Sürgünü esnasında ayrı kalmaları kutsallaştırılma sürecinin başarılı olmasında önemli rol oynamıştır.³¹¹ Sürgün dönüşünde Mabet'in ikinci defa inşasının ardından Yahudilik, merkezinde Tevrat ve Mabet'in yer aldığı tam anlamıyla monoteist ve tek Mabet vurgusuna sahip bir dine evrilmiştir. Böylelikle, Kudüs'teki Süleyman Mabeti Yahudilerin yegâne dini merkezi haline gelmiştir.³¹²

Bu bölümde, başlangıçta Kenan topraklarındaki diğer ibadet yerlerinden herhangi bir şekilde üstün tutulmayan ve erken dönemlere ait metinlerde kutsiyetine dair bir atıf bulunmayan Kudüs ve Kral Süleyman tarafından inşa ettirilen Süleyman Mabeti'nin, Yahudi dini geleneği tarafından aşamalı bir biçimde artan öneminin genel hatlarıyla ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bununla birlikte, modern dönemde III. Mabet aktivistleri tarafından sıklıkla dile getirilen ve farklı biçimlerde yorumlanan Mesih'in gelişi ve III. Mabet'in inşasına yönelik kabul gören geleneksel görüş hakkında bilgi verilmesi hedeflenmektedir. Bu nedenle ilk olarak, I. Mabet ve II. Mabet dönemlerinde Kudüs'ün kutsallaştırılıp tek ibadet merkezi haline gelmesinde etkili olan tarihi dönüm noktalarına değinilecektir. Daha sonra, bu sürecin bir sonucu olarak Süleyman Mabeti'nin Yahudi dini ve toplum hayatında sahip olduğu konum hakkında

³¹¹ Taşpınar, *Tarihin Aynasında Dinler ve Mezhepler*, s.120.

³¹² Goldhill, s.56; Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları", s.150.

bilgi verilecektir. Son olarak, Yahudi dini geleneğinde kabul gören Mesih anlayışı ve bununla paralel olarak III. Mabet'in inşası düşüncesi ele alınacaktır.

I. Yahudi Geleneğinde Kudüs'ün Kutsal Bir Şehir Olarak Yükselişi

İsrailoğulları'nın Hakimler döneminde (M.Ö. 1200-1020) yaşadıkları siyasi problemler sonucunda Peygamber Samuel'den (*Şmuel*) kendilerine önderlik edecek bir kral atmasını istemeleri üzerine Benyamin kabilesinden Saul (*Şaul*) kral olmuştur. Fakat Tanah'ta belirtildiği üzere Saul'un Tanrı'nın buyruklarını izlemeyi bırakması nedeniyle kral unvanı elinden alınmış ve Yehuda kabilesine mensup olan Davut, İsrailoğulları'nın yeni kralı olmuştur.³¹³ Kral Davut, Benyamin kabilesini diğerlerinden ayrı bir yerde tutan Saul'un aksine tarafsız bir tutum içerisinde İsrailoğulları'nın bütün kabilelerini kendi yönetimi altında toplayıp bir araya getirmeyi hedeflemiştir.³¹⁴ Bu sebeple, ilk önce hem politik hem de coğrafi olarak stratejik konumu itibarıyla büyük önem ihtiva eden³¹⁵ ve İsrail kabilelerinin hiçbirinin hakimiyeti altında bulunmayan Kudüs'ü kendi topraklarına katmıştır.³¹⁶ Kudüs'te bulunan Siyon Kalesi'ni ele geçirmesiyle bu kaleye "Davut Şehri" (*İr David*) adını vermiştir.³¹⁷ Kral Davut, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra orada bir saray inşa ettirip³¹⁸ başkenti Yehuda kabilesiyle ilişkilendirilen³¹⁹ Hebron'dan Kudüs'e taşımıştır. Böylece, Kudüs'ün merkezi ve tarafsız konumundan yararlanıp İsrail kabileleri

³¹³ I. Samuel, 4/1-11; 15; 16/1-13; II. Samuel, 2/4,7; 8/5, 21, 22; 15/11-12, 28; 20-24; Krş. 2/Bakara, 246-248. Yehudalıların ideolojilerini yansıttığı düşünülen Hakimler kitabında Yehuda, politeist uygulamaları takip etmeyen tek kabile olarak öne çıkarılmakta ve bu şekilde Hakimler dönemi sonrasında kurulması beklenen Kudüs'teki Mabet merkezli Davut Krallığı için meşru bir zemin oluşturularak krallığın gerekliliğinin altı çizilmektedir. Bkz. Israel Finkelstein ve Neil Asher Silberman, *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, 1. Basım, New York: Simon and Schuster, 2002, s.121-122. Davut'un ardından tahta geçen oğlu Süleyman tarafından inşa ettirilen Süleyman Mabeti ile birlikte aynı siyaset devam ettirilmiştir. Bkz. Sevilla-Sharon, s.22. Tanah'ta Kral Saul ve Davut'un iki rakip kral şeklinde tasvir edilmeleri ve Benyamin kabilesine mensup olan Saul'un krallığının eleştirilmesinin nedenleri arasında kabileler arası çekişmelerin bulunduğu dile getirilmektedir. Bkz. Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi*, s.159.

³¹⁴ II. Samuel, 5/1-3; I. Tarihler, 11/1-3; O'Conor, s.6.

³¹⁵ Sara Yaphet, "From the King's Sanctuary to the Chosen City", Lee I. Levine (Ed.), *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity and Islam* içinde, New York: Continuum, 1999, s.6-7.

³¹⁶ II. Samuel, 5/7; I. Tarihler, 11/5-7; Cline, s.20.

³¹⁷ II. Samuel, 5/7; I. Tarihler, 11/5-7. Kudüs sınırları içerisinde bulunan bu yer ismi zamanla Kudüs şehriyle özdeş olarak kullanılmaya başlanmıştır. Örnek olarak bkz. Yeşeya, 51/3, 11, 16.

³¹⁸ II. Samuel, 5/11.

³¹⁹ II. Samuel, 2/1.

ile ele geçirilen topraklarda yaşayan pagan halkı hakimiyeti altına almayı hedeflemiştir.³²⁰

a. Ahit Sandığı'nın Kudüs'e Taşınması

Kudüs'ün krallığın merkezi haline getirilmesiyle bir sonraki adım Kiryath-Yearim'deki³²¹ Ahit Sandığı'nın bayram havası eşliğinde Kudüs'e getirilip özel olarak kurulan çadırın³²² içerisinde muhafaza edilmesidir. Bu adım hem siyasi hem de dini açıdan büyük öneme sahiptir. Çünkü on iki kabilenin tamamı tarafından kutsal sayılan Ahit Sandığı, o dönemde kabileleri bir araya getirebilecek en büyük güç kaynağıdır.³²³ Ahit Sandığı'nın merkezi bir konumda olacağı yeni bir mabedin inşası ise Şilo'da bulunan ibadet yerinin ve Toplanma Çadırı'nın mirasının devralınması anlamına gelmektedir. Böylelikle Kudüs'ün bütün İsrail kabilelerinin nezdinde kutsal bir şehir olarak kabul görmesi hedeflenmektedir.³²⁴ Nitekim, Ahit Sandığı'nın Kudüs'e getirilmesinin ardından Tanrı, krallığın sonsuza dek Davut soyuna tahsis edildiğini ve bu soydan gelen birinin Tanrı adına mabet inşa edeceğini bildirip Davut'u ve soyunu kutsamıştır.³²⁵

Kral Davut bir sonraki adım olarak inşa edilmesi planlanan Mabet'in bulunduğu yerde, yakmalık ve esenlik takdimeleri için Tanrı adına bir sunak kurmuştur. Mabet'in inşa edileceği yerde yaptırılan bu sunakta kurban ibadeti, Süleyman Mabedi inşa edilmeden önce icra edilmeye başlamıştır.³²⁶ Ahit Sandığı'nın taşınmasının ardından kurban ibadetinin Kudüs'te icra edilmeye başlamasıyla, Kudüs'ün İsrail ulusunun

³²⁰ Mendenhall, s.150.

³²¹ Tanah'ta Baala veya Kiryat-Baal olarak da geçen Kiryat-Yearim, Filistlilerin eline geçerek bir süre orada kalan ve daha sonra geri alınan Ahit Sandığı'na, sandık Kudüs'e taşınana kadar ev sahipliği yapmıştır. Bkz. Yeşu, 15/9, 60; I. Samuel, 7/1; II. Samuel, 6/2.

³²² Bu çadırın çöldeki Toplanma Çadırı'nın kendisi olup olmadığı hususunda farklı görüşler öne sürülmektedir. Toplanma Çadırı olmasa bile bu çadırın Toplanma Çadırı'nı anımsatması açısından önemli olduğu dile getirilmektedir. Çadırla ilgili pasajlar için bkz. II. Samuel, 6/17; II. Tarihler, 1/4; Krş. I. Krallar, 8/4. Daha detaylı bilgi için bkz. De Vaux, s.297. Ayrıca bkz. s.30-31.

³²³ Kur'an-ı Kerim'de de Ahit Sandığı'nın İsrail toplumundaki rolüne atıf yapılmış (2/Bakara, 248) ve Saul'un kral olmasının ardından gelen itirazlar üzerine krallığın Tanrı tarafından onaylanması, o dönemde Filistlilerin ellerinde bulunan Ahit Sandığı'nın İsrailoğulları'na geri getirilmesiyle açıklanmıştır. Bkz. Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, s.229.

³²⁴ Yaphet, s.7; O'Conor, s.7.

³²⁵ II. Samuel, 7/8-16.

³²⁶ II. Samuel, 6/17-18; 24/25; I. Tarihler, 16/1-2.; 21/26; 22/1.

tarihinde merkezi bir noktaya yerleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu şekilde, dinin devamlılığı garanti altına alınmış³²⁷ ve Kudüs, Davut'un tahtta kaldığı kırk yıl içerisinde (tahminen M.Ö. 1011-971) söz konusu faaliyetler neticesinde güçlenip on iki İsrail kabilesinin dini ve siyasi merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde krallık en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Krallığın gücü Davut'un oğlu Süleyman zamanında inşa edilen Mabet ile pekiştirilmiştir. Bütün İsrail kabilelerinin bir çatı altında bulunduğu bu dönem, Yahudilerin hafızalarında altın çağ olarak yer edinmiştir.³²⁸

Eski İsrail tarihi üzerine yapılan araştırmalar neticesinde gelenek tarafından kabul edilen tarihsel anlatı ile çelişen sonuçlar öne sürülmektedir. Günümüzde Kral Davut'un tarihsel gerçekliğini ve Kudüs ile bağlantısını reddeden, Tanah'taki ilgili pasajların Davut ve Süleyman zamanına ait olamayacağını ileri süren ve bu dönemde İsrailoğulları'na ait bir krallığın varlığına şüphe ile yaklaşan araştırmacılar bulunmaktadır. Ancak Tanah'taki söz konusu verilerin tarihi bir gerçekliğinin olduğunu ileri süren arkeologlar ve Eski Ahit araştırmacıları da bulunmaktadır. Büyük ölçüde kabul gören bir görüşe göre, Kral Davut döneminde Kudüs, kutsal metinlerde tasvir edildiği gibi büyük ve ihtişamlı bir başkent değildir. Kral Davut İsrail topraklarında nüfusu 2000'den az olan küçük bir krallığa sahiptir.³²⁹ Bu iddiaya paralel olarak Davut dönemine tekabül eden M.Ö. X. yüzyılda, Kudüs'ün büyük bir krallık merkezi olduğunu destekleyen arkeolojik veriler bulunmamaktadır.³³⁰ Ayrıca, bu dönemde Kudüs'te büyük bir mabedin inşa edildiğini gösteren kesin bir tarihi bulguya ulaşılamamıştır.³³¹

Araştırmacılar bölgenin gelişimini, M.Ö. VIII. yüzyılda başlamak üzere, kuzeydeki İsrail Krallığı'nın Asurlular tarafından yıkılmasının ardından, Kudüs merkezli Yehuda Krallığı'nın Asurlular tarafından saldırıya uğradığı döneme dayandırmaktadır.³³² Bu sebeple, kutsal metinlerde yer alan tasvirlerin aksine Kudüs'ün, daha geç dönemlerde

³²⁷ De Vaux, s.309.

³²⁸ Gürkan, *Yahudilik*, s.29.

³²⁹ Lemche, "David", s.104-105.

³³⁰ Finkelstein ve Silberman, s.149-150. Krş. Cline, s.28.

³³¹ Finkelstein, "The Rise of Jerusalem and Judah: The Missing Link", s.98.

³³² Lemche, s.167; Killebrew, s.367; Finkelstein, "The Rise of Jerusalem and Judah: The Missing Link", s.83.

Kral Hizkiya ve Yoşıya'nın reform faaliyetleri sayesinde gelişimini tamamladığı ve Babil Sürgünü sonrasında İsrailoğulları'nın merkezi haline geldiği öne sürülmüştür.³³³

b. Süleyman Mabedi'nin Yerinin Tespiti: Mabet Tepesi

Tanah'ta belirtildiği üzere İsrail kabileleri arasında siyasi bütünlüğü sağladıktan sonra Ahit Sandığı'nın hala bir çadırda durmasından rahatsız olan Kral Davut'a Mabet'in inşası Tanrı tarafından müjdelenmiştir.³³⁴ Ancak Davut'un büyük savaşlara katılarak çok kan dökmesi sebebiyle Tanrı adına Mabet inşa etmesine izin verilmemiştir. Mabet'i inşa edecek kişinin Davut'un oğlu Süleyman (*Şlomo*) olduğu yine Tanrı tarafından bildirilmiştir. Tanrı, yalnızca Mabet'in inşası emrini vermekle kalmamış aynı zamanda, ebatları, özellikleri, içerisinde kullanılacak malzemeler ve Mabet içerisindeki din adamlarının görev dağılımı gibi hususlarda İsrailoğulları'nı yönlendirmiştir. Kral Davut tahtını devretmeden önce hazırlıkları başlatıp oğlu Süleyman'a yardım etmiştir.³³⁵

Kutsal metinlere göre Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği bölge rastgele seçilmemiştir. Tarihler kitabında Mabet'in Moriya Tepesi üzerinde inşa edildiği bildirilmektedir.³³⁶ "Moriya" adlandırması ile Mabet Tepesi'nin İbrahim'in Tanrı'dan aldığı emir üzerine oğlu İshak'ı kurban etmeye götürdüğü yer olduğu öne sürülerek³³⁷ kurban hadisesinin gerçekleştiği yer olan Moriya ile Kral Davut'un satın aldığı harman yeri özdeşleştirilmektedir.³³⁸ Ancak kurban hadisesinin geçtiği pasajlarda bahsi geçen

³³³ Eldar Hasanov, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 24, No. 2, (Ocak 2015), s.142-143.

³³⁴ II. Samuel, 7/1-2, 12-13; I. Tarihler 17/11-12.

³³⁵ I. Tarihler, 22/5-10; 28/5-6, 11-19.

³³⁶ II. Tarihler, 3/1.

³³⁷ Yaratılış, 22/2. Kurban hadisesi esnasında İbrahim'in belirtilen yere varınca bir sunak yapıp oğlu İshak'ı bağlanmış bir biçimde odunların üzerine yatırdığı ancak Tanrı'nın İbrahim'in inançlı olduğunu anlaması üzerine melek aracılığıyla İbrahim'i durdurduğu aktarılmaktadır. Tanrı'nın kurban etmesi için İbrahim'e bir koç göndermesiyle İshak'ın yakmalık sunu olmaktan kurtulduğu bildirilmektedir. Bunun üzerine Tanrı biricik oğlu İshak'ı kendisinden esirgemediği için İbrahim'le yeni bir ant yapıp onu kutsayacağını, soyunun büyük bir ulus haline gelerek düşmanların mülklerini kendi mülkleri olarak edineceklerini ve bu soy aracılığıyla yeryüzündeki bütün soyların kutsanacağını söylemiştir (bkz. Yaratılış, 22/9-13, 15-18). Kur'an-ı Kerim'de de İbrahim peygamberin oğlunu kurban etme hadisesine yer verilmekte (Sâffât 37/95-111) ancak kurban edilen oğlun ismi verilmemektedir. İslam geleneğinde bu oğlun İsmail mi yoksa İshak mı olduğu hususunda fikir birliği bulunmamaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "İsmail", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.23, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s.78-79.

³³⁸ Josephus, 1.13.2.226; Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, Bursa: Düşünce Kitabevi, 2003, s.154. Musa ibn Meymun da Mabet Tepesi ile Moriya'nın aynı yer olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Maimonides, *The Code of Maimonides (Mishneh Torah)*, s.21.

Moriya'nın Berşeba'dan üç günlük mesafede ve uzaktan görülebilecek bir yerde bulunduğu aktarılmaktadır.³³⁹ Ancak, etrafı yüksek dağlarla çevrili olan Mabet Tepesi bu özellikleri taşımamaktadır. Ayrıca, "Moriya" kelimesinin Ezgiler Ezgisi kitabında geçen Mür Dağı'ndan³⁴⁰ türediği de ifade edilmektedir. Sonuç olarak, İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmek üzere gittiği Moriya bölgesi ile Kral Davut'un Mabet'i inşa etmek üzere satın aldığı harman yerinin aynı yer olduğu iddialarını destekleyecek kesin bir delil bulunmamaktadır.³⁴¹ Bununla birlikte, Moriya'nın etimolojik kökeni ile işaret ettiği yer bakımından belirsizliklerin bulunması, Kudüs'teki Mabet Tepesi ile özdeşleştirilmesinin geç dönemlere ait bir gelenek olduğu iddiasını güçlendirmektedir.³⁴²

Tanah'ta, Tanrı'nın İsrail halkına öfkelenip salgın hastalık gönderdiği ve Tanrı tarafından görevlendirilen meleğin Kudüs'ü yok etmek üzereyken Tanrı'nın yıkımdan vazgeçtiği bildirilmektedir. Tam o esnada Kral Davut Tanrı'nın meleğini Yevuslu Aravna'nın (Ornan) harman yerinde görmüştür. Peygamber Gad'ın Davut'a giderek Tanrı'nın meleğinin görüldüğü yerde Tanrı için bir sunak kurmasını söylemesi üzerine Davut, harman yerini satın alıp orada Tanrı adına bir sunak yapmıştır. Böylelikle o, hem İsrail'i salgın hastalıktan kurtarmış hem de ilahi işaretle birlikte burayı "Yahve'nin evi" ilan edip daha sonra Mabet'in inşa edileceği bu yerin kutsiyetinin altını çizmiştir.³⁴³

Bazı araştırmacılar Kudüs'ün İsrailoğulları tarafından fethedilmeden önceki sakinleri olan Yevusluların en eski atalarının Hurriler olarak adlandırılan bir topluluk olduğunu öne sürmektedir. Bu iddiayı desteklemek için de Amarna mektuplarında geçen Kudüs yöneticisi Abdi-hepa'nın isminin kökeni itibarıyla Hurrice bir isim olduğu dile getirilmektedir. Aynı şekilde, Kral Davut'un kendisinden toprak satın aldığı Yevuslu Aravna'nın³⁴⁴ isminin de bu dilde "efendi", "yönetici" anlamlarına geldiği öne sürülmektedir. Bu durumun Davut Krallığı'nın son Yevuslu Kral Aravna'dan devralınarak Kudüs'te kurulduğu anlamına gelebileceği ifade edilmektedir. Dolayısıyla,

³³⁹ Yaratılış, 22/1-4.

³⁴⁰ Ezgiler Ezgisi, 4/6.

³⁴¹ Michael Avi-Yonah, "Moriah", *Encyclopaedia of Judaica*, V.14, Kudüs: Keter Publishing House, 2007, s.491.

³⁴² Harman, "İsmail", s.80.

³⁴³ II. Samuel, 24/15-25; I. Tarihler, 21/14-25.

³⁴⁴ II. Samuel, 24/16; I. Tarihler, 21/15.

Davut tarafından satın alınıp Tanrı adına sunak kurulan ve daha sonra üzerinde Süleyman Mabedi inşa edilen bu harman yerinin Yevuslular tarafından önceden de bilinen ve Kenan tanrıları olan Tanrı Şalem ve Tsedek'e ibadet edilen kutsal bir yer olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple, Kudüs fethedildiğinde bölgede yerleşmiş olan inançlara karşı savaş açmak yerine yerel halkın dinlerine özgü unsurların devralınıp İsrailoğulları'nın dinlerine adapte edildiği savunulmaktadır.³⁴⁵

Tanah'ta Tanrı'nın ikamet etmek amacıyla yapılmasını istediği Mabet için diğer İsrail kentlerinden biri yerine Kudüs'ü seçtiğini bildirmesi Mabet Tepesi'nin kutsiyetini arttıran bir diğer faktördür.³⁴⁶ Ancak daha erken dönemlere ait metinlerde Kudüs'ün kutsiyetine dair herhangi bir atıf bulunmamaktadır.³⁴⁷ Kudüs'ün Tanrı tarafından seçilen bir şehir olarak nitelendirildiği, onun kutsiyeti ve eşsizliğinin sıklıkla ve açık bir biçimde dile getirildiği metinler geç dönemlere aittir.³⁴⁸ Buna karşın erken dönemlere ait metinlerde Kudüs'ün kutsiyetinden ziyade yabancılara ait bir şehir olduğu vurgulanmaktadır.³⁴⁹ Bununla birlikte, çalışmamızın ilk bölümünde de değinildiği üzere hem Tanah'taki anlatımlardan hem de arkeolojik verilerden hareketle İsrailoğulları'nın o dönemde Kudüs dışında Tanrı'ya adanan birçok yerde ibadetlerini icra edip kurban kestikleri bilinmektedir.³⁵⁰

Kitabı Mukaddes'te Kudüs'ün Tanrı tarafından seçilmiş bir yer olduğu iddiası I. ve II. Tarihler kitabında temellendirilmektedir. Bu kitaplar Kudüs'ün ve Süleyman Mabedi'nin merkezileştirilmesi doğrultusunda reform denemesi gerçekleştirilen Kral Hizkiya dönemiyle ilişkilendirilmektedir.³⁵¹ Bu kitaplarda baskın olan Kudüs'ün seçilmişliği vurgusu, Krallar ve Samuel kitaplarında yer alan pasajlara yapılan birtakım ilavelerle gerçekleştirilmiştir. Mesela, II. Samuel kitabında Davut'un harman yerini satın aldıktan sonra Tanrı için orada bir sunak kurduğu aktarılmaktadır.³⁵² Aynı hikayeyi

³⁴⁵ Jones, s.130-131.

³⁴⁶ II. Tarihler, 6/5-6.

³⁴⁷ Freund, s.133.

³⁴⁸ Mesela bkz. Yeşeya, 2/2-3.

³⁴⁹ Yeşu, 15/63; Hakimler, 1/21; 19/10-12.

³⁵⁰ Yaratılış, 28/10-22; Yaphet, s.4-5.

³⁵¹ Friedman, s.290-297.

³⁵² "Ne var ki, Kral, 'Olmaz!' dedi, 'Senden malını kesinlikle bir ücret karşılığında satın alacağım. Çünkü Tanrım RAB'be karşılığını ödemediğin yakmalık sunular sunmam.' Böylece Davut harman yerini ve öküzleri

nakleden I. Tarihler kitabında ise Davut'un Tanrı için sunak kurmasının ardından Tanrı'nın gökten gönderdiği bir ateşle ona yanıt verdiği belirtilmektedir.³⁵³ Mabet Tepesi'nin Moriya ile özdeşleştirilmesi de II. Tarihler kitabında geçmektedir.³⁵⁴ Ayrıca, II. Tarihler kitabında Kral Süleyman'ın Mabet'i Tanrı'ya adadığı zaman gökten bir ateşin gelip yakmalık takdimeleri bitirdiği ve Tanrı'nın görkeminin Mabet'i doldurduğu nakledilmektedir.³⁵⁵ Aynı olayı nakleden Krallar kitabında Kral Süleyman ve halkın Mabet'in Tanrı'ya adanması işlemi sırasında kurban kestiklerinden bahsedilmekte ve ateşle ilgili ifadeler yer verilmemektedir.³⁵⁶

Araştırmacılara göre, I. ve II. Tarihler kitabında, Sina vahyi ve Toplanma Çadırı'nın adanışına yönelik pasajlarda geçen ateşle ilgili ifadeler³⁵⁷ atflar yapılarak Tanrı'nın Mabet'in bulunduğu Mabet Tepesi'nin seçilmiş bir yer olduğunu gönderdiği ateş yoluyla onayladığı vurgulanmak istenmiştir. Böylelikle, Kudüs'te inşa edilen Süleyman Mabedi'nin, daha önceki dönemlerde Tanrı'nın konutu kabul edilen Toplanma Çadırı'nın mirasını Tanrı'nın onayıyla birlikte devraldığı ve tek ibadet merkezi olarak

elli şekel gümüş karşılığında satın aldı. Davut orada RAB'be bir sunak kurup yakmalık ve esenlik sunularını sundu. RAB de ülkeyle ilgili yakarıyı yanıtladı ve salgın hastalık İsrail'den kaldırdı." (24/24-25).

³⁵³ "Böylece Davut harman yeri için Ornan'a altı yüz şekel altın ödedi. Davut orada RAB'be bir sunak kurup yakmalık ve esenlik sunularını sundu. RAB'be yakardı. RAB yakmalık sunu sunağında gökten gönderdiği ateşle onu yanıtladı." (21/25-26).

³⁵⁴ "Süleyman bundan sonra RAB'bin Yeruşalim'de babası Davut'a görüldüğü Moriya Dağı'nda RAB'bin Tapınağı'nı yaptırmaya başladı. Yevuslu Ornan'ın olan bu harman yerini Davut sağladı." (3/1); Krş. I. Krallar, 6/1.

³⁵⁵ "Süleyman duasını bitirince, gökten ateş yağdı; yakmalık sunularla kurbanları yiyip bitirdi. RAB'bin görkemi tapınağı doldurdu. RAB'bin Tapınağı O'nun görkemiyle dolunca kâhinler tapınağa giremediler. Gökten yağın ateşi ve tapınağın üzerindeki RAB'bin görkemi gören İsraililer avluda yüzüstü yere kapandılar; RAB'be tapınarak O'nu övdüler: 'RAB iyidir; Sevgisi sonsuza dek kalıcıdır.' Kral ve bütün halk RAB'bin önünde kurban kestiler. Kral Süleyman yirmi iki bin sığır, yüz yirmi bin davar kurban etti. Böylece kral ve halk Tanrı'nın Tapınağı'nı adanmış oldular." (II. Tarihler, 7/1-5).

³⁵⁶ "Kral ve bütün İsrail halkı RAB'bin önünde kurban kestiler. Süleyman, esenlik sunusu olarak RAB'be yirmi iki bin sığır, yüz yirmi bin davar kurban etti. Böylece kral ve bütün İsrail halkı, RAB'bin Tapınağı'nı adama işini tamamlamış oldu." (I. Krallar, 8/62-63).

³⁵⁷ "Musa halkın Tanrı'yla görüşmek üzere ordugahtan çıkmasına öncülük etti. Dağın eteğinde durdular. Sina Dağı'nın her yanından duman tütüyordu. Çünkü RAB dağın üstüne ateş içinde inmişti. Dağdan ocak dumanı gibi duman çıkıyor, bütün dağ şiddetle sarsılıyordu. Boru sesi gitgide yükselince, Musa konuştu ve Tanrı gök gürlemeleriyle ona yanıt verdi." (Mısır'dan Çıkış, 19/17-19); "O zaman bulut Buluşma Çadırı'nı kapladı ve RAB'bin görkemi konutu doldurdu. Musa Buluşma Çadırı'na giremedi; çünkü bulut her yeri kaplamış, RAB'bin görkemi konutu doldurmuştu. İsraililer ancak bulut konutun üzerinden kalkınca göçerlerdi. Bulut durdukça yerlerinden ayrılmaz, kalkacağı günü beklerlerdi. Böylece bütün yolculuklarında konutun üzerinde gündüzün RAB'bin bulutu, gece de ateş İsrailoğulları'na yol gösterdi." (Mısır'dan Çıkış, 40/34-38).

atalar döneminden beri ön planda olduğu izlenimi verilmiştir.³⁵⁸ Benzer bir şekilde Yasa'nın Tekrarı kitabındaki bir pasaja³⁵⁹ atıfla ortaya konan I. Krallar kitabındaki bir anlatımda, Tanrı'nın içinde bulunacağı bir mabet için o zamana kadar İsrail kentlerinden hiçbirini seçmediği ve İsrailoğulları'nı yönetmesi için Davut'u seçtiği aktarılmıştır: *"Halkım İsrail'i Mısır'dan çıkardığım günden bu yana, içinde bulunacağım bir tapınak yaptırmak için İsrail oymaklarına ait kentlerden hiçbirini seçmedim. Ancak halkım İsrail'i yönetmesi için Davut'u seçtim."*³⁶⁰ Aynı durum II. Tarihler kitabında Tanrı'nın İsrail kentlerinden Yeruslaim'i seçtiği eklenerek nakledilmiştir:

*"Halkımı Mısır'dan çıkardığım günden bu yana, içinde bulunacağım bir tapınak yaptırmak için İsrail oymaklarına ait kentlerden hiçbirini seçmedim. İçlerinden halkım İsrail'i yönetecek birini de seçmedim. Ancak adımın içinde bulunacağı yer olarak Yeruslaim'i, halkım İsrail'i yönetmesi için Davut'u seçtim."*³⁶¹

Süleyman Mabedi'nin bulunduğu Mabet Tepesi günümüzde Mescidi Aksa'nın bulunduğu Harem-i Şerif ile özdeşleştirilmektedir. Mabet'in Harem-i Şerif'in hangi bölümüne inşa edildiği hususunda ise görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Mabet'in yeri ile ilgili geleneksel görüşe göre Mabet, Harem-i Şerif'in merkezinde yer alan Kubbetü's-Sahra'nın tam üzerinde inşa edilmiştir. Ancak bir yandan Mabet'in Kubbetü's-Sahra'nın kuzeyinde olduğu iddia edilirken diğer yandan da güneyinde olduğunu savunanlar da bulunmaktadır.³⁶² Mescid-i Aksa'nın sınırları içerisinde bulunduğu Doğu Kudüs 1967'den beri İsrail Devleti'nin işgali altında bulunsun da dini açıdan Yahudilerin Mabet Tepesi başta olmak üzere Kudüs'e ayak basıp basamayacağı meselesi halen tartışılmaya

³⁵⁸ Yaphet, s.11-12.

³⁵⁹ "Tanrınız RAB'bin adını yerleştirmek için bütün oymaklarınız arasından seçeceği yere, konutuna yönelmeli, oraya gitmelisiniz... Tanrınız RAB adını yerleştirmek için bir yer seçecek. Size buyurduğum her şeyi oraya götüreceksiniz: Yakmalık sunularınızı, kurbanlarınızı, ondalıklarınızı, bağışlarınızı, RAB'be adadığınız bütün özel adaklarınızı." (Yasa'nın Tekrarı, 12/5, 11).

³⁶⁰ I. Krallar, 8/16.

³⁶¹ II. Tarihler, 6/5-6.

³⁶² Süleyman Mabedi'nin Mabet Tepesi'nin güneyinin en uç bölümünde olduğu da iddia edilmiştir. Bununla birlikte bazı araştırmacılar tarafından Mabet Tepesi üzerindeki arkeolojik bulguların oldukça az olup Mabet'in yerinin tam olarak tespit edilememesinde İslami Vakfın kontrolü altında bulunan Harem-i Şerif'in üzerinde bölgenin kutsiyetinden ötürü sistemli çalışmaların yapılamaması gerekçe olarak gösterilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Lambert Dolphin ve Michael Kollen, "On The Location of the First and Second Temples in Jerusalem", 20 Ocak 1996, <http://www.ldolphin.org/location.html> (6 Haziran 2020); Jane M. Cahill, "Jerusalem at the Time of United Monarchy: The Archaeological Evidence", *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period* içinde, s.71.

devam etmekte ve bazı dindar Yahudiler Mabet Tepesi'ne çıkmaktan kaçınmaktadır. İleride ayrıntılı bir biçimde değinileceği üzere bu tartışmaların en temel sebebi Mabet'in en kutsal bölümünü teşkil eden Kutsallar Kutsalı'na farkında olunmadan girilebilme ihtimalidir.³⁶³

II. I. Mabet Dönemi: Süleyman Mabedi'nin İnşa Edilmesi

Tanah'a göre, Kral Davut'un ardından krallığın başına oğlu Süleyman geçmiştir. Kral Süleyman krallığının dördüncü, İsrail halkının Mısır'dan çıkışının dört yüz sekseninci yılının ikinci ayına tekabül eden Ziv ayında Mabet'in inşasına başlamıştır. Yedi sene sonra krallığının on birinci yılının Bul ayında Mabet'in yapımını bitirmiştir.³⁶⁴ İsrail'in bağımsızlığının ve tektanrıcılığın simgesi olarak kabul edilen Mabet'in Kral Süleyman dönemindeki inşasından Mabet'in Babilliler tarafından yıkıldığı döneme kadar geçen süreç I. Mabet Dönemi olarak adlandırılmıştır.³⁶⁵

Tanah'ta Mabet'in ölçülerinden içerisine yerleştirilecek eşyaların cinsi ve süslemelerine kadar bütün ayrıntıların Tanrı tarafından bizzat belirlendiği ve süreç içerisinde Sûr Kralı Hiram'ın da desteğiyle on binlerce işçinin Mabet'in inşasında aktif görev aldığı aktarılmıştır.³⁶⁶ Uzunluğu altmış, genişliği yirmi, yüksekliği ise otuz arşın olan³⁶⁷ Mabet'in yapımında kullanılan taşlar taş ocağında yontulup getirildiği için Mabet'in yapımı esnasında hiçbir demir aletin sesinin işitilmediği nakledilmiştir.³⁶⁸

Süleyman Mabedi dış ve iç avlu, kutsal ve en kutsal bölümlerden meydana gelmektedir. Mabet'te en kutsal mekân olarak adlandırılan ve altınla kaplı olan Kutsallar Kutsalı, Mabet'in en iç bölümünde bulunmaktadır. Bu odanın içerisinde yine Mabet'in

³⁶³ Goldhill, s.21-22.

³⁶⁴ I. Krallar, 6/1, 38; II. Tarihler, 3/2.

³⁶⁵ Lester L. Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism: History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, the Maccabees, Hillel and Jesus*, London: T&T Clark, 2010, s.2.

³⁶⁶ I. Krallar, 5/1-18; II. Tarihler, 2/17-18.

³⁶⁷ I. Krallar, 6/2; II. Tarihler, 3/3. Bir arşının tam olarak kaç metreye tekabül ettiği üzerinde tartışmalar bulunmaktadır. Bu mesele, Kutsallar Kutsalı'nın konumunun belirlenmesi açısından hayati önem taşıması sebebiyle Mabet'in yeniden inşası için yürütülen politikaları etkilemektedir. Kitabı Mukaddes Şirketi ve Yeni Yaşam Yayınları'nın hazırladığı Kutsal Kitap çevirisinde altmış arşın yaklaşık 27 metre; yirmi arşın yaklaşık 9 metre; otuz arşın yaklaşık 13,5 metre olarak bildirilmiştir. Bkz. s.360. Goldhill'e göre, söz konusu ölçüler aşağı yukarı sırasıyla 30, 10 ve 15 metredir. Bkz. s.36.

³⁶⁸ I. Krallar, 6/7.

tamamı gibi altınla kaplı Keruvlar³⁶⁹ ve Ahit Sandığı bulunmaktadır. Kohenler tarafından Keruvların kanatlarının altına yerleştirilen Ahit Sandığı'nın içerisinde Musa tarafından konulduğu kabul edilen ve İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışları esnasında Tanrı ile yaptıkları ahdi temsil eden taş levhalar vardır.³⁷⁰ Krallar kitabında, Ahit Sandığı'yla birlikte Toplanma Çadırı ve içerisinde bulunan kutsal eşyaların tamamının Mabet'e taşındığı aktarılmaktadır.³⁷¹ Tevrat'a göre, bu eşyalar arasında Yasa kitabının bir nüshası, Harun'un asası ve man testisi bulunmaktadır.³⁷² Yahudi geleneğinde genel kabule göre bu eşyalar M.S. 70 yılında Mabet'in yağmalanmasının ardından Roma'ya götürülmüştür. Bu eşyaların ahir zamanda beklenen Mesih'in meşruiyetinin ispatı olarak yeniden ortaya çıkacağına inanılmaktadır.³⁷³

Mabet'in içerisindeki kutsal bölüme kohanler girebiliyorken en kutsal bölüm olan Kutsallar Kutsalı'na yılda bir kere *Yom Kipur*'da (Kefaret Günü) yalnızca başkohan girebilmektedir. Mabet'te kutsal ve en kutsal bölümün dışında kohanlerin avlusu olarak bilinen ve yalnızca kohanler ile Levililerin girmesine izin verilen bir bölüm de bulunmaktadır. Bu bölüm, kurban takdimeleri için kullanılmakla birlikte taştan yapılmış bir sunak dışında ritüel temizlik için kullanılan bir oluk ve kesim yerlerini içermektedir. Kohanler avlusunun dışında ise ritüel temizlik kuralları doğrultusunda yalnızca uygun şartları taşıyan İsrail erkeklerinin girebildiği İsrailoğulları'nın avlusu bulunmaktadır. Bu bölümün dışında kalan avlu ibadeti izlemek isteyen kadınlar için yapılmış balkon ve odalardan meydana gelmektedir. Mabet'in en dıştaki avlusuna ise ritüel temizlik açısından uygun olmayan İsrailoğulları ile yabancıların girmesine izin verilmektedir.

³⁶⁹ Keruvlar hem insanlara hem de hayvanlara özgü karakteristik özelliklere sahip, kanatlı göksel varlıklardır. Keruvlar Tanrı'nın bu dünyadaki huzurunu temsil etmekte ve Tanah'ta Tanrı'nın keruvların arasında taht kurduğu belirtilmektedir. Süleyman Mabedi'nin Kutsallar Kutsalı adlı bölümünde Ahit Sandığı'nın iki yanında altınla kaplı iki adet keruvun bulunduğu aktarılmaktadır. Keruv motifleri Süleyman Mabedi'ne ek olarak Toplanma Çadırı'nın içerisinde de kullanılmıştır. Bkz. Mısır'dan Çıkış, 26/1, 31; II. Samuel, 6/2; I. Krallar, 6/23-32; Baruch J. Schwartz, "Cherubim", *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.155.

³⁷⁰ I. Krallar, 6-8 ve II. Tarihler, 2-8

³⁷¹ I. Krallar, 8/4.

³⁷² Bkz. Mısır'dan Çıkış, 16/33-34; Çölde Sayım, 17/10-11; Yasa'nın Tekrarı, 31/24-26.

³⁷³ Meral, *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, 1. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019, s.26-27.

Mabet'te ibadet edebilmek için gerekli olan temizlik şartları Mabet içerisinde bulunan her bir bölüm için farklılık arz etmektedir.³⁷⁴

Mabet'in inşasının ardından Tanrı Süleyman'a hükümlerine uyduğu takdirde babası Davut'a verdiği vaadi gerçekleştireceğini, İsrail halkının arasında yaşayacağını ve onları terk etmeyeceğini söylemiştir.³⁷⁵ Fakat, Tanah'ta belirtildiği üzere Süleyman'ın Tanrı ile yaptığı ahdi terk etmesi ve yabancı ilahlara tapınması nedeniyle Tanrı, onun elinden krallığı alacağını bildirmiştir. Ancak daha sonra Davut'un ve Kudüs'ün hatırı için Süleyman'ın cezasını oğlu tahta geçtiği zamana kadar erteleyeceğini belirtmiştir. Bununla birlikte Tanrı, Süleyman'ın oğlunun elinden bütün krallığı almayacağını vurgulamıştır.³⁷⁶ Bu durum, İsrailoğulları'nın, Kudüs ve Süleyman Mabedi'nin merkezinde yer aldığı putperestlik ve monoteizm arasındaki mücadelesini yansıtmaları bakımından önemli görülmüştür.³⁷⁷

a. Beytel ve Dan'ın Kudüs'e Alternatif Olarak Öne Çıkışı

Süleyman'ın krallığının son yıllarında, mali sıkıntılar nedeniyle halktan istenen ağır vergiler ve çevre ulusların inançlarının İsrailoğulları üzerindeki etkisinin artması nedeniyle ülke içerisinde birtakım huzursuzluklar yaşanmıştır.³⁷⁸ Kral Süleyman'ın ölümünün ardından M.Ö. 931'de İsrail Krallığı parçalanmıştır. Kuzeyde Efraim kabilesine mensup olan Yarovam, güneyde ise Süleyman'ın oğlu Rehavam liderliğinde İsrail ve Yehuda olmak üzere iki ayrı krallık ortaya çıkmıştır.³⁷⁹ İsrail Kralı Yarovam, Kudüs ve Kudüs'teki Mabet'ten ayrılıp kendi yönetimi altındaki kabileleri bir arada tutabilmek için Kudüs'ten uzaklaşma politikası izlemiştir. Bu sebeple, kuzeydeki kabilelerin Yehuda'ya ibadet amacıyla gitmelerini önlemek için İsrail Krallığı'nın güney

³⁷⁴ Maimonides, *The Code of Maimonides (Mishneh Torah)*, s.25-26; Seth D. Kunin, "Sacred Place", *Themes and Issues in Judaism* içinde, Seth D. Kunin (ed), London-New York: Cassell, 2000, s.23-25; Armstrong, "The Holiness of Jerusalem", s.16.

³⁷⁵ I. Krallar, 6/12-13.

³⁷⁶ I. Krallar, 11/1-13, 26-39. Bu pasajların dahil olduğu Krallar kitabının, Süleyman'ın ölümü ve krallığının bölünmesinden üç asır sonra Kral Yoşiya zamanında Yehuda, Davut ve Kudüs merkezli bir ideoloji doğrultusunda yazıldığı düşünülmektedir. Bkz. Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi*, s.166-167.

³⁷⁷ Rabia Mert, "Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekân Olarak Kudüs", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2017), s.86.

³⁷⁸ Sevilla-Sharon, s.22-23.

³⁷⁹ I. Krallar, 11-12.

ve kuzey bölgelerinde bulunan Bet-El ve Dan şehirlerine altın buzağı heykelleri yerleştirip bu şehirleri alternatif ibadet yerleri olarak tahsis etmiştir.³⁸⁰ Aynı zamanda o, Yehuda merkezli dini kültürün temsilcileri olan Levililer ve Pesah bayramına alternatif olması amacıyla yeni bir bayram ve yeni din adamı sınıfı ihdas etmiştir.³⁸¹ Politeist inanç ve uygulamaları benimseyip peygamberlerin uyarılarını dinlemeyen İsrail Krallığı, bir süre sonra Asur devleti tarafından yıkılmış ve İsrail'in on kabilesi sürgüne gönderilmiştir (M.Ö. 722-721).³⁸²

Tanah'ta belirtildiği üzere hem Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği hem de krallığın ikiye bölündüğü dönemde farklı bölgelerde bulunan ibadet yerlerinde takdime sunumu devam etmiştir.³⁸³ Bizzat Kral Süleyman tarafından Givon'daki ibadet yerinde Tanrı'ya takdime sunulduğu ve Tanrı'nın orada Kral Süleyman'la konuştuğu nakledilmiştir:

“Süleyman, Mısır Firavunu'nun kızıyla evlendi. Böylece firavunla müttefik oldu. Eşini Davut Kenti'ne götürdü. Kendi sarayı, RAB'bin Tapınağı ve Yeruslaim'in çevre surları tamamlanuncaya kadar orada yaşadılar. Halk, hâlâ çeşitli tapınma yerlerinde RAB'be kurban sunuyordu. Çünkü o güne dek RAB'bin adına yapılmış bir tapınak yoktu. Süleyman babası Davut'un kurallarına uyarak RAB'be olan sevgisini gösterdi. Ancak hâlâ çeşitli tapınma yerlerinde kurban sunuyor, buhur yakıyordu. Tapınma yerlerinin en ünlüsü Givon'daydı. Kral Süleyman oraya giderek sunakta bin yakmalık sunu sundu. RAB Tanrı, Givon'da o gece rüyada Süleyman'a görünüp, "Sana ne vermemi istersin?" diye sordu.”³⁸⁴

³⁸⁰ Eliade'ye göre altın buzağların yerleştirildiği mabetlerin ortaya çıkışı, Tanrı'nın tasvir yasağının ihlal edilmesiyle sonuçlanan Kenan dinlerinin etkisi neticesinde gerçekleşmiştir. Ona göre, Kenan dinlerinin etkisi Süleyman Mabedi'nin mimarisi ve Mabet'teki dini ritüellerde de bulunmaktadır. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, Ali Berktaş (çev.), İstanbul: Alfa, 2017, s.459-460.

³⁸¹ I. Krallar, 12/25-33. Bkz. Sevilla-Sharon, s.24; Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi*, s.179.

³⁸² “Kayıp On Kabile” efsanesinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan bu sürgünle birlikte İsrail kabilelerinden geriye yalnızca Benyamin, Yehuda ve Levililerin kaldığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte sürgüne giden gruplar arasında tek Tanrı inancını koruyabilenler bu hadiseden 150 yıl sonra Yehudalılara katılmışlardır (Ezra, 6/16-17; Daniel, 9/7). Ayrıca, Yahudi geleneği tarafından Samiriler olarak adlandırılan grubun kökenleri bu sürgün hadisesinden sonra Asurlular tarafından bölgeye yerleştirilen topluluklara dayandırılmaktadır. Bkz. II. Krallar, 17; Gerçekcioğlu, s.35-44.

³⁸³ I. Krallar, 12/32-33; II. Krallar, 12/3; 14/4.

³⁸⁴ I. Krallar, 3/1-5. Krş. II. Tarihler, 1/1-7.

Tanah'ta bu dönemde İsrailoğulları'nın politeist inançlara yönelerek Baal, Aşera, Aştarot gibi çeşitli ilahlarla birlikte gök cisimlerine tapınıp takdimeler sundukları ve insan kurban ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır.³⁸⁵ Peygamberlerin uyarılarına rağmen³⁸⁶ devam ettirilen politeist uygulamalar, Ahav, Ahaz, Menase gibi bazı krallar tarafından teşvik edilmiştir. Bu durum Tanah'ta, Kral Süleyman sonrasında ortaya çıkan iki krallığın yıkılmasının gerekçesi olarak gösterilmiştir.³⁸⁷ Bu süreç içerisinde Kral Hizkiya ve Kral Yoşiya tarafından Süleyman Mabedi dışında kalan ibadethanelerin yıkılarak ibadetin merkezileştirilmesi ve krallığın idaresinin kolaylaştırılmasına yönelik reformlar gerçekleştirilmiştir.

b. Kral Hizkiya ve Kral Yoşiya'nın Dini Reformları

Yehuda Krallığı, Kral Hizkiya ve ardından Kral Yoşiya dönemlerinde Kudüs dışındaki farklı ibadet yerlerinin ortadan kaldırılmasını hedefleyen iki farklı dini reform gerçekleştirilmiştir.³⁸⁸ Bu reform denemeleri ilk olarak kuzeydeki İsrail devletinin M.Ö. 722 yılında yıkılmasının ardından gerçekleşmiştir. Yehuda devleti, olması muhtemel bir Asur saldırısıyla Kudüs'ün işgal edilmesini hem İsrailoğulları'nın hem de Yehudalıların sonu olarak görmüştür. Bu reform denemeleri, bu ihtimale karşı duyulan endişelerin sonucu olarak Kudüs'ün merkezileştirilerek İsrail halkını bir araya getirme amacıyla gerçekleştirilmiştir.³⁸⁹

M.Ö. VIII. yüzyılın başlarında Kral Hizkiya döneminde gerçekleşen ilk reformla birlikte Mabet'in batı tarafı duvarla çevrilmiştir. Yehuda'da Süleyman Mabedi dışında İsrail Tanrısı'na ibadet edilen yerlerle birlikte yabancı ilahlara takdime sunmak için

³⁸⁵ I. Krallar, 16/29-33; II. Krallar, 6/28-29; 16/2-3; 17/15-17; 21/1-7; 23/1-20; Yeremya, 7/30-31; 32/35; Hezekiel, 16/20-21. Eski İsrail dininde insan kurbanı kesin bir biçimde yasaklanmıştır (Yasa'nın Tekrarı, 12/31). Bu uygulamanın istisnai bir durum olarak karşımıza çıkmakla birlikte bazı dönemlerde sıkça uygulandığı dile getirilmektedir. Bununla birlikte bazı araştırmacılar tarafından söz konusu uygulamaya işaret eden bulguların farklı biçimlerde yorumlanabileceği öne sürülmüş ve İsrailoğulları tarafından insan kurbanı uygulamasının gerçekleştirilmediği iddia edilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, s.257-260.

³⁸⁶ Amos, 5/18-27; Mika, 6/8-16.

³⁸⁷ II. Krallar, 17/5-23; 21/10-15; Yeremya, 34/13-22; Hezekiel, 16/1-63.

³⁸⁸ Goldhill, s.33-34.

³⁸⁹ Lee I. Levine, *Jerusalem: Portrait of the City in the Second Temple Period (538 B.C.E.-70 C.E.)*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2002, s.XV; Sara Yaphet, s.8.

kullanılan ibadet yerleri yıkılmıştır.³⁹⁰ Kudüs'teki Mabet yabancı ilahlara ait unsurlardan arındırılmıştır. Pesah bayramının yeniden tesis edilmesiyle kabileler Kudüs'te bir araya getirilmiştir.³⁹¹ Kral Hizkiya önderliğinde gerçekleşen bu reformla birlikte Asur eyaletlerinde yaşayanlar da dahil olmak üzere İsraililer, Davut hanedanı öncülüğünde Süleyman Mabedi etrafında birleştirilmeye çalışılmıştır.³⁹² Ancak Tanah'ta, Kral Hizkiya'nın ölümü sonrasında tahta geçen oğlu Menase'nin krallığının ilk döneminde *bama*'ların yeniden inşası sonucunda politeist uygulamaların tekrar hayata geçirildiği ve Süleyman Mabedi başta olmak üzere çeşitli yerlerde yabancı ilahlar için sunaklar kurulduğu belirtilmiştir.³⁹³

Kral Hizkiya'dan bir asır sonra M.Ö. VII. yüzyılda Yehuda'da, Yoşiya'nın krallığının on sekizinci yılında, Mabet'te Musa'ya atfedilen ve monoteist bir vurguya sahip olan bir Tevrat kitabı bulunmuştur. Bu kitap günümüzde Tesniye (Yasa'nın Tekrarı) kitabıyla özdeşleştirilmektedir.³⁹⁴ Bazı araştırmacılar tarafından bu kitabın Musa'ya ait olamayacağı öne sürülmüştür. Bu iddiaya göre, Tesniye kitabı Kral Yoşiya döneminde yaşayıp bu reformları destekleyen ve Musa'nın torunları olarak öne çıkan Şilolu kohenlerin çevresinden biri tarafından yazılmıştır.³⁹⁵ İddianın temel nedenlerinden biri, bu kitapta Kral Hizkiya ve Kral Yoşiya tarafından gerçekleştirilen dinin merkezileştirilmesine yönelik reform faaliyetlerini destekleyecek şekilde Tanrı'ya tek bir mekânda kurban sunulması emrini içeren bir pasajın bulunmasıdır. Bu pasajda, İsrail halkının İsrail Tanrısı'na çevrelerindeki halkların tapındıkları biçimde tapınmamaları,

³⁹⁰ Friedman, s.128.

³⁹¹ II. Krallar, 18/1-8; II. Tarihler, 29/21-35; 30; 33/1-9.

³⁹² Sevilla-Sharon, s.30. Richard Elliott Friedman'a göre kurban kesimi o dönemde yemek yeme amacıyla gerçekleştirilmektedir. İnsanların canları et yemek istediğinde ise bu can almayı gerektiren bir eylem olduğu için kesimin din adamlarının gözetiminde kutsal bir yerde yapılmasının gerekliliğine inanılmıştır. Bahsi geçen merkezileştirme faaliyetleri ile Kudüs dışındaki yerel ibadet merkezlerinde bu fiil icra edilemediği için bu reform hem halkın hem de din adamlarının sıklıkla Kudüs'te toplanmalarına ve Kudüs'teki kohenlerin güç kazanmalarına yol açmıştır. Bkz. Friedman, s.128-129.

³⁹³ II. Krallar, 21/1-9.

³⁹⁴ II. Krallar, 22; II. Tarihler, 34/15; Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları", s.149; Sevilla-Sharon'a göre Yoşiya'nın reformları esnasında bulunan Tevrat kitabı ile birlikte önceden sözlü bir mahiyete sahip olan Yahudilikteki dinsel kurallar, yazılı bir biçimde teyit edilebilme imkânına sahip olmuştur. Bkz. s.30-31.

³⁹⁵ Yoşiya'nın tahta geçmesinden elli yıl kadar önce yazılmış olabileceği de iddia edilmiştir. Bkz. Abraham Cronbach, *Reform Movements in Judaism*, New York: Bookman Associates, 1963, s.21.

ibadetlerini Tanrı'nın seçtiği yerde icra etmeleri ve bu yer dışında kalan ibadet yerlerini yok etmeleri buyrulmuştur:

*"Atalarınızın Tanrısı RAB'bin mülk edinmek için size verdiği ülkede yaşamınız boyunca uymanız gereken kurallar, ilkeler şunlardır: Topraklarını alacağınız ulusların ilahlarına taptıkları yüksek dağlardaki, tepelerdeki, sık yapraklı her ağacın altındaki yerleri tümüyle yıkacaksınız. Sunaklarını yıkacak, dikili taşları parçalayacak, Tanrıça Aşera'yı simgeleyen sütunları yakacak, putları parça parça edeceksiniz. İlahların adlarını oradan sileceksiniz. Siz Tanrınız RAB'be bu biçimde tapmamalısınız. Tanrınız RAB'bin adını yerleştirmek için bütün oymaklarınız arasından seçeceği yere, konutuna yönelmeli, oraya gitmelisiniz. Yakmalık sunularınızı, kurbanlarınızı, ondalıklarınızı, bağışlarınızı, dilek adaklarınızı, gönülden verdiğiniz sunuları, sığırlarınızın ve davarlarınızın ilk doğanlarını oraya götüreceksiniz."*³⁹⁶

Araştırmacılar Saul, Davut ve Süleyman tarafından farklı ibadet yerlerinde kurban takdimelerinin icra edilmesinin Samuel ve Krallar kitaplarında eleştirilmemesinden hareketle bu dönemden önce ibadetin tek bir merkezde gerçekleştirilmesine yönelik bir kanaatin bulunmadığı sonucunu çıkarmışlardır. Ayrıca, Tesniye'de baskın olan dil, üslup ve terminolojinin, Tevrat'ın ilk dört kitabından ayrılıp Tanah'ın "İlk Peygamberler" olarak adlandırılan altı kitabıyla³⁹⁷ benzerlikler taşıması bu iddiayı desteklemektedir. Bu kitaplarda Kral Yoşiya'nın ön plana çıkarılarak Musa peygamberin halefi olarak sunulmasına yönelik pasajlar da bir diğer önemli dayanaktır. Mesela, Krallar kitabında Kral Yoşiya'dan şu şekilde bahsedilmektedir:

"Bundan başka Yoşiya, Kâhin Hilkiya'nın RAB'bin Tapınağı'nda bulduğu kitapta yazılı yasanın ilkelerini yerine getirmek amacıyla, cincileri, ruhçuları, ev putlarını, öteki putları, ayrıca Yahuda ve Yeruşalim'de görülen bütün iğrençlikleri silip süpürdü. Ne ondan önce ne de sonra onun gibi candan ve yürekten var gücüyle RAB'be yönelen ve Musa'nın yasasına uyan bir kral çıktı. Oysa Manaşşe işlediği suçlarla RAB'bi öyle öfkelenmişti ki, RAB Yahuda'ya karşı alevlenen öfkesinden vazgeçmedi ve 'İsrail'i nasıl huzurumdan attımsa,

³⁹⁶ Yasa'nın Tekrarı, 12/1-6.

³⁹⁷ Bu altı kitap sırasıyla şunlardır: Yeşu, Hakimler, I. Samuel, II. Samuel, I. Krallar, II. Krallar. Daha geniş bilgi için bkz. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 3. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2010, s.33.

Yahuda'yı da öyle atacağım' dedi, 'Seçtiğim bu kenti, Yeruslaim'i ve 'Orada bulunacağım' dediğim tapınağı kendimden uzaklaştıracağım.'''³⁹⁸

Böylelikle, Kral Yoşiya döneminde ilk edisyonunun yapıldığı tahmin edilen ve Tesniyeci tarih olarak adlandırılan bu kitapla birlikte tek bir merkezde ibadet fikri Musa döneminden itibaren devam eden bir uygulama şeklinde sunulmuştur. Kral Yoşiya'ya kadar hüküm süren bütün kralların yetkinliklerinin dini merkezileştirme faaliyetlerine göre değerlendirilmesi de bu iddiayı desteklemektedir.³⁹⁹ Bu doğrultuda, Süleyman Mabedi'nde bulunan ve Musa'ya atfedilen bu yasa kitabındaki merkezileştirme vurgusu, "Yahve'nin adını yerleştirdiği yer" olarak nitelenen Süleyman Mabedi dışında kalan ibadet yerlerini teşkil eden *bama*'ları kötüleme amacıyla bir araç olarak kullanılmıştır. Bu faaliyetlerin sonucunda Süleyman Mabedi'nin özel konumu pekiştirilmiştir.⁴⁰⁰

Kral Yoşiya döneminde Kral Hizkiya'nın yaptığından daha kapsamlı bir reform denemesi gerçekleştirilmiştir. Tarihler kitabında geçen anlatıma göre reformlar, Yoşiya'nın krallığının sekizinci yılında başlamış ve Yoşiya tarafından o dönemden itibaren Yehuda'daki tapınma yerleri yabancı ilahlara ait unsurlardan arındırılmaya başlanmıştır.⁴⁰¹ Bu doğrultuda İsrailoğulları'nın Süleyman Mabedi dışında kalan ve İsrail ve Yehuda sınırları içerisinde bulunan Baal, Aşera ve gök cisimleri için ibadet ettikleri bütün tapınma yerleri yıkılmıştır. O dönemde yaygın olan çocuk kurbanı uygulaması yasaklanmıştır.⁴⁰² Mabet politeist unsurlardan arındırılmış ve restore edilmiştir. Tanrı ile

³⁹⁸ II. Krallar, 23/24-27.

³⁹⁹ Örnek olarak bkz. I. Krallar, 15/9-14; 22/43. Bu pasajlarda kralların Tanrı'nın gözünde doğru olan işler yaptıkları ancak *bama*'ları kaldırmadıkları belirtilmektedir. Tesniyeci tarihle ilgili bu bilgilerin tamamı için bkz. Friedman, s.141-162. Friedman, Harun neslinden gelen kahinlere atfettiği I. ve II. Tarihler kitaplarını da Kral Hizkiya dönemiyle ilişkilendirmekte ve kuzeydeki İsrail Krallığı'nın yıkılmasının ardından güneye gelen kohenlerin oluşturduğu tehdide karşı Harun neslini ve Kral Hizkiya'nın faaliyetlerini öne çıkarma amacıyla yazıldığını savunmaktadır. Buna göre Hizkiya reformları neticesinde kuzeyden gelen kohenlerin ibadet yerlerini yıktırması ve bu şekilde dinin merkezileştirilmesini hedeflemiştir. Friedman, kurban sunulup ibadet edilecek tek yerin *Mişkan* olduğunu vurgulayan Kohenler Metni'nin (P) de I. Mabet döneminde yazıldığını ve bu siyaset doğrultusunda kullanıldığını iddia etmektedir. Bkz. s.290-297. Diğer yandan söz konusu metinleri II. Mabet dönemiyle ilişkilendiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Ancak Friedman bu yorumun hatalı olduğunu düşünmektedir. Bkz. A.g.e., s.239-256.

⁴⁰⁰ Nakhai, s.69.

⁴⁰¹ II. Tarihler, 34/3-7.

⁴⁰² Cronbach, s.19.

yapılan ahit yenilenmiş ve İsrailoğulları Tevrat kitabındaki buyruklara uyup ahdin koşullarını yerine getireceklerine dair söz vermişlerdir.⁴⁰³

Din ve ibadeti merkezileştirmek amacıyla gerçekleştirilen bu reform denemeleri neticesinde Tevrat'ın monoteist vurgusu üzerinde durularak politeist uygulamaların tam anlamıyla terk edilmesi için mücadele verilmiştir. Bu doğrultuda ibadetin merkezileşmesi vurgulanıp Mabet dışındaki ibadet yerleri yıkılmış ve ibadette pagan-polyteist uygulamalar yasaklanmıştır. Ancak Kral Yoşiya'dan sonraki kralların dönemlerinde eski uygulamaların canlandırıldığı ve *bama*'ların yeniden inşa edildiği aktarılmıştır.⁴⁰⁴

Araştırmacılar söz konusu reformların amaçları hususunda farklı görüşler ortaya atmışlardır. Bazı araştırmacılar monoteizmin o dönemde “tek bir Tanrı” ve “tek bir mabet” anlayışı doğrultusunda yorumlanıp Tanrı'ya ibadet edilen birden fazla mabedin polyteizmle ilişkilendirildiğini öne sürmüştür. Kimileri ise merkezden uzak ibadet yerlerinin, yerel halkın dini inanç ve adetlerinden etkilenebileceği ve bu sebeple ortadan kaldırıldığı iddiasını ortaya atmıştır. Bununla birlikte, bu reformların amaçlarının politik sebeplere dayandığı ve neticesinde Asur tehlikesine karşı İsrail kabilelerinin birleştirilerek merkezi yönetimi güçlendirmenin hedeflendiği savunulmuştur.⁴⁰⁵ Araştırmacılar tarafından M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında İlyas peygamber tarafından Karmel Dağı'nda Tanrı'nın buyruğuyla yapıldığı belirtilen sunağın⁴⁰⁶ İsrailoğulları'nın istedikleri yerde Tanrı'larına ibadet edebileceklerini gösterdiği dile getirilmiştir. Gerçekleştirilen reformlar sonucunda ise halk tarafından rağbet gören *bama*'ların toplum içerisinde sahip oldukları güç ve prestij Süleyman Mabedi'ne aktarılmıştır.⁴⁰⁷ Arkeolojik veriler de Kral Hizkiya ve Yoşiya tarafından yapılan reformları destekleyecek biçimde Kudüs'ün M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllarda önem kazanıp geliştiğini ortaya koymuştur.⁴⁰⁸

⁴⁰³ II. Krallar, 22-23; II. Tarihler, 34/3-13, 29-33.

⁴⁰⁴ II. Krallar, 23/32, 37; 24/9, 19. Tesniyeci tarih Kral Yoşiya'dan sonraki dönemde *bama*'lar hakkında sessiz kalmaktadır. Bu pasajlarda yalnızca bahsi geçen kralların Tanrı'nın gözünde kötü olan işler yaptıkları aktarılmaktadır. Bu dönemde *bama*'ların yeniden inşa edildiği Yeremya ve Hezekiel kitaplarındaki pasajlardan anlaşılmaktadır. Bkz. Yeremya, 17/3; Hezekiel, 6/3, 6.

⁴⁰⁵ Yaphet, s.9-10.

⁴⁰⁶ I. Krallar, 18/30-39.

⁴⁰⁷ Nakhai, s.63.

⁴⁰⁸ Killebrew, s.367.

c. Süleyman Mabedi'nin Yıkılışı ve Büyük Babil Sürgünü

Kral Yoşiya'nın ardından Yehuda Krallığı'nda, politeist uygulamalar yeniden yürürlüğe girmiş ve kontrol tamamen kaybedilerek Babillilerin eline geçmiştir. Yehuda'da yönetimin liderliğinde çıkan isyanın üzerine Babil Sürgünü'nün ilk etabı gerçekleşmiştir. İsyanın tekrar patlak vermesiyle Yehuda, Babil Kralı Nebukadnezar (Buhtunnasr) tarafından işgal edilmiştir.⁴⁰⁹ Babilliler, Yehuda'yı ele geçirdikten sonra Süleyman Mabedi'ni önce yağmalamış sonra da yıkmışlardır. Ardından Yehuda'nın önde gelen mensuplarını Babil'e sürgüne göndermişlerdir.⁴¹⁰ Böylelikle, İsrail Krallığı'nın ardından Yehuda Krallığı da ortadan kalkmış ve Yahudi tarihinde ilk büyük sürgün kabul edilen, hem dini hem de siyasi açıdan bir dönüm noktası teşkil eden Babil Sürgünü (M.Ö. 586) başlamıştır.⁴¹¹ Sürgün hayatı neticesinde İsrailoğulları'nın en yoksul kesimi dışındaki bütün üyelerinin Kudüs topraklarından çıkarılmasıyla⁴¹² dinde büyük bir değişim yaşanmış ve Yahudilik bugünkü anlamıyla bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmıştır.⁴¹³

İsrailoğulları'nın sürgüne gönderilmesi, dönemin peygamberleri tarafından halkın Tanrı ile yaptıkları ahdi yok sayarak yabancı tanrılara tapınıp günaha girmeleri ve İsrail Tanrısı'nın buyruklarını terk etmelerinin bir sonucu olarak yorumlanmıştır.⁴¹⁴ Hezekiel kitabında Mabet'in yıkılış sebeplerinin İsrailoğulları'nın günahları, Tanrı'dan uzaklaşarak putlara ve güneşe tapınmaları ve Tanrı'yı öfkeliendirmeleri olduğu belirtilmektedir.⁴¹⁵ Yeremya kitabında ise sürgün, günaha giren halkın yeniden İsrail Tanrısı'na dönüp O'ndan af dilemesi ve böylelikle eski inançlarının ihyası için bir fırsat olarak görülmüştür.⁴¹⁶ Peygamberler, Babil Sürgünü öncesinde Süleyman Mabedi'nin yıkılışı ve sürgünle sonuçlanan büyük felaketi önceden duyurmuşlardır.⁴¹⁷ Daha sonra ise İsrailoğulları'nın Kudüs'e dönüp yeniden eski günlerine kavuşacakları müjdesini

⁴⁰⁹ Goldhill, s.17.

⁴¹⁰ II. Krallar, 23-25; II. Tarihler, 35-36; Yeremya 27-29; 39/1-10; 52.

⁴¹¹ Gürkan, *Yahudilik*, s.32.

⁴¹² II. Krallar, 24/14-16.

⁴¹³ Sevilla-Sharon, s.38.

⁴¹⁴ Yeremya, 34; 36/30-31; Hezekiel, 5/5-17; 6; 16-17; Hoşea, 1-13.

⁴¹⁵ Hezekiel, 8/5-17.

⁴¹⁶ Yeremya, 29/10-14; 30/3, 10-11, 18-24.

⁴¹⁷ Yeremya, 18/5-11; 27/5-7.

vermişlerdir. Peygamber Yeremya, Kudüs'ü işgal etmek isteyen Nebukadnezar'a direnmemiş ve İsrailoğulları'nın Babil Sürgünü'nden yetmiş yıl sonra dönerek Kudüs'ü yeniden kuracaklarını bildirmiştir.⁴¹⁸ Peygamber Yeremya, İsrail Tanrısı'nın İsrailoğulları'yla yapacağı yeni ahdi de bildirmiştir. Bu ahitle birlikte İsrail ve Yehuda halklarının bütün günahlarının bağışlanacağı ve herkesin İsrail Tanrısı'nı tanıyacağı nakledilmiştir.⁴¹⁹

Kudüs'ün kutsiyetinin İsrailoğulları tarafından tam anlamıyla benimsenmesinin İsrailoğulları'nın Kudüs'ü kaybettikleri döneme tekabül eden Babil Sürgünü ile gerçekleştiği düşünülmektedir.⁴²⁰ Sürgün esnasında Kudüs'e dönüp Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa etmek İsrailoğulları'nın en büyük amaçlarından biri haline gelmiştir.⁴²¹ Bu döneme kadar Kudüs ve çevresindeki yerleşim yerlerinde pagan unsurlar sürdürülmeye devam etmiştir. Fakat sürgün dönüşünde Mabet'in yeniden inşa edilmesiyle birlikte Yahudilerin birçoğu diasporada yaşamaya devam etse de Kudüs dini bir merkez olarak kabul görmüştür.⁴²² Modern araştırmacılar tarafından Babil Sürgünü esnasında yazıldığı iddia edilen Mezmurlar kitabında bulunan meşhur bir pasaj Yahudilerin bu dönemde Kudüs'e olan sevgilerini yansıtmaları bakımından oldukça önemlidir: “*Ey Yeruslaim, seni unutursam, sağ elim kurusun. Seni anmaz, Yeruslaim'i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın!*”⁴²³ Ayrıca, bu dönemin, Mabet ve başta kurban ibadeti olmak üzere Mabet'le bağlantılı ibadetleri icra etme imkânına sahip olmayan İsrailoğulları arasında milli Tanrı inancından Musa'nın öğretisi etrafında tek ve evrensel bir Tanrı inancına geçişin yaşanmasıyla sonuçlandığı öne sürülmüştür.⁴²⁴

Babil Sürgünü esnasında Yahudilerin gittikleri yerde yeni bir Mabet inşa etmedikleri⁴²⁵ ve sürgün boyunca her sene Kudüs'e gelip harabe halindeki bölgede hac

⁴¹⁸ Yeremya, 29/4-14; 30/18; Goldhill, s.51-52.

⁴¹⁹ Yeremya, 31/31-34.

⁴²⁰ Simon Sebag Montefiore, *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*, 1. Basım, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2011, s.xxii.

⁴²¹ Sevilla-Sharon, s.42.

⁴²² Armstrong, “The Holiness of Jerusalem”, s.12.

⁴²³ Mezmurlar, 137/5-6.

⁴²⁴ Heerak Christian Kim, *The Jerusalem Tradition in the Late Second Temple Period: Diachronic and Synchronic Developments Surrounding Psalms of Solomon 11*, Maryland: University Press of America, 2007, s.43; Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi*, s.196-197.

⁴²⁵ Silver ve Martin, s.148.

vazifelerini yerine getirdikleri öne sürülmüştür.⁴²⁶ Bu dönemde, her ne kadar Mabet ve Mabet'le ilgili ibadetler önem taşımaya devam etse de Yahudilerin daha çok Tevrat çalışmalarıyla ilgilendikleri düşünülmektedir.⁴²⁷ Tanah'ta Babil Sürgünü esnasında Yehudalılardan ileri gelen kişilerin dini konularda istişare etmek üzere düzenli olarak bir araya geldiklerine işaret eden pasajlar bulunmaktadır.⁴²⁸ Bu dönemde, Mabet'in yıkılması sonucu oluşan boşluğu cemaatin dua, dini sohbet ve dersler için bir araya geldiği toplantılar doldurmuştur. Bu toplantıların ilerleyen zamanlarda kurumsallaşıp II. Mabet'in yıkılması sonucu önem kazanacak olan sinagogların kökenlerini teşkil ettiği kabul edilmektedir.⁴²⁹ Böylelikle ibadetin merkezi konumundaki kurban ve takdime sunusunun yerini Babil Sürgünü esnasında kutsal metin okuma ve dua almıştır.⁴³⁰

III. II. Mabet Dönemi: Sürgün Dönüşü II. Mabet'in İnşa Edilmesi

Babil Sürgünü'nün ardından II. Mabet'in inşası ile başlayıp M.S. 70'te Romalılar tarafından yıkılmasına kadar geçen döneme II. Mabet dönemi denilmektedir.⁴³¹ Bu dönemde Mabet'in ikinci defa inşa edilmesinin ardından Ezra ve Nehemya tarafından gerçekleştirilen dini reformlar neticesinde merkezileşme tam anlamıyla sağlanmıştır. Yehuda'da Süleyman Mabedi'ne alternatif olarak başka bir ibadet yeri inşa

⁴²⁶ Mert, s.91. Ancak bu durumun bilinen bir istisnası bulunmaktadır. Mısır'da Elephantine'de İsrail Tanrısı Yahve'ye atfedilen ve Toplanma Çadırı ile Süleyman Mabedi'nin mimari özellikleriyle benzerlik taşıyan bir mabet inşa edilmiştir. Yahudilerin Mısır'a gittikleri dönem konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar VII. yüzyılda gittiklerini düşünürken bazıları Babil Sürgünü ile gittiklerini iddia etmektedir. Burada bulunan mabedin inşasının en erken VII. yüzyılın ortaları ile en geç II. Mabet yeniden yapılmadan önce (en azından M.Ö. 525 yılından önce) tamamlandığı tahmin edilmektedir. Stephen G. Rosenberg, "The Jewish Temple at Elephantine", *Near Eastern Archaeology*, Vol. 67, No. 1 (Mart 2014), s.7. Bu topluluğun Mısır'daki Yahudi tüccarlarından meydana geldiği de öne sürülmüştür. Bkz. Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, s.248.

⁴²⁷ Jonathan Trotter, *The Jerusalem Temple in Diaspora: Jewish Practice and Thought during the Second Temple Period*, Leiden: Brill, 2019, s.6.

⁴²⁸ Hezekiel, 8/1; 14/1; 20/1.

⁴²⁹ Eliade, s.476; Baki Adam, "Sinagog", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.37, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.223.

⁴³⁰ Rainer Albertz, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, David Green (çev.), Atlanta: Society of Biblical Literature, 2003, s.109.

⁴³¹ Levine, s.xiii.

edilmemiştir.⁴³² Süleyman Mabedi, II. Mabet dönemi boyunca İsrail toplumundaki merkezi konumunu korumuştur.⁴³³

Babil Krallığı'nın Persler tarafından yıkılmasından sonra, M.Ö. 538'de Pers Kralı Koreş döneminde, İsrailoğulları'nın Yehuda'ya gidip orada Mabet'i yeniden inşa etmelerine izin verilmesiyle bölgeye dönüş süreci başlamıştır.⁴³⁴ M.Ö. 520'de Davut soyuna mensup olan⁴³⁵ Zerubavel (Zerubabel)⁴³⁶ önderliğinde II. Mabet'in inşasına başlanmıştır. Tanah'ta belirtildiği üzere ilk olarak I. Mabet'teki sunağın eski temeli üzerinde bir sunak kurulmuş ve şehrin surları onarılmıştır. Ancak düşmanlarının Yehudalıları suçlayan bir belge düzenlemeleri sebebiyle Mabet'in inşası askıya alınmış ve Zerubavel görevden uzaklaştırılmıştır. II. Mabet, M.Ö. 515 yılında Pers Kralı Daryus'un desteği ile tamamlanabilmiştir.⁴³⁷ İsrailoğulları, Zerubavel Mabedi olarak da isimlendirilen II. Mabet'in inşasının ardından yakmalık sunular sunup Mabet'i Tanrı'ya adamıştır.⁴³⁸

Yazılı metinler ve Babil Sürgünü'nden dönenlerin çocukluk anıları model alınarak inşa edilen II. Mabet, mimari açıdan I. Mabet'le büyük ölçüde benzerlik göstermiştir.⁴³⁹ Ancak I. Mabet, krallık sarayının da dahil olduğu büyük bir kompleksin içerisinde inşa edilirken II. Mabet'in bulunduğu yerde başka bir bina inşa edilmemiştir.⁴⁴⁰ Ayrıca, II. Mabet'in içerisinde Ahit Sandığı, Keruvlar ile baş kohenin görevini yerine getirirken kullandığı kutsal nesnelere olan *Urim ve Tummim* bulunmamaktadır.⁴⁴¹ İhtişam bakımından I. Mabet ve Herod tarafından restore edildiği dönemdeki halinin yanında

⁴³² Friedman, s.219.

⁴³³ David Flusser, *Judaism of the Second Temple Period: The Jewish Sages and Literature*, Azzan Yadin (çev.), Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press, 2009, s.20.

⁴³⁴ II. Tarihler, 36/22-23; Ezra, 1/1-5; Timothy Wardle, *The Jerusalem Temple and Early Christian Identity*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2010, s.14.

⁴³⁵ I. Tarihler, 3/10-19.

⁴³⁶ Zerubavel "Babil'in tohumu" anlamına gelmektedir. Bkz. Montefiore, s.51.

⁴³⁷ O'Connor, s.11; Levine, s.4.

⁴³⁸ Ezra, 1/1-4; 3/1-6; 4/6-24; 6/16-17; 8/35; Nehemya, 3-4; Hagay, 1/14-15.

⁴³⁹ Goldhill, s.55.

⁴⁴⁰ İki Mabet arasındaki farklar hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed Güngör, "Süleyman Mabedi", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi SBE, 2005), s.61-62.

⁴⁴¹ Friedman, s.216.

sönük kalan II. Mabet, 500 yılı aşkın bir zaman dilimi boyunca varlığını sürdürebilmiştir.⁴⁴²

a. Ezra ve Nehemya Öncülüğünde Gerçekleştirilen Dini Reformlar

Babil Sürgünü sonrasındaki dönemin İsrailoğulları tarafından tek Tanrı inancının tam anlamıyla benimsenerek kabul gördüğü dönem olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁴³ İsrailoğulları arasında tek tanrı inancının pekiştirilmesinde sürgün tecrübesinin etkilerinin yanı sıra Ezra'nın bu dönemde gerçekleştirdiği reform büyük önem taşımaktadır.⁴⁴⁴ Bu dönemde Kudüs şehri Pers yönetimine bağlı yarı teokratik bir düzen oluşturma gayesiyle yürütülen dini-sivil yapılanma doğrultusunda birtakım yeniliklere ev sahipliği yapmıştır. Bu reform hareketi Pers Kralı Artahşasta'nın desteği ile⁴⁴⁵ Vali Nehemya ile kohen ve din alimi Ezra'nın öncülüğünde M.Ö. 445 ile 398 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.⁴⁴⁶

Ezra ve Nehemya'nın öncülük ettiği reform hareketi, Kudüs ve Tevrat merkezli dini otoritenin yeniden tesis edilmesine odaklanmıştır. Bu hareket sonucunda kohen-din alimi sınıfından meydana gelen bağımsız bir dini otoritenin yanında Pers hakimiyeti altında bulunan özerk bir yönetim ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁷ Bu reform hareketi çerçevesinde Ezra, Tevrat kitabını halka yeniden okuyup açıklamıştır.⁴⁴⁸ İsrailoğulları ahde ve Tanrı'nın Musa aracılığıyla verdiği yasaya bağlı kalacaklarına söz vermiştir. Şabat başta olmak üzere zirai uygulamalar ve kurban ibadetiyle ilgili dini pratikler yeniden hayata geçirilmiştir. Yabancı halkların kadınlarıyla evlilik yasaklanmıştır. Yabancı eş ve çocuklar İsrail toplumundan dışlanmıştır. Ayrıca, bu ahitle birlikte Kudüs şehrinin etrafındaki surlarla birlikte yeniden inşa edilmesi için çalışılmış ve Mabet'in giderleri halk tarafından üstlenilmiştir.⁴⁴⁹ Bu reform neticesinde Tevrat öğretisine dayalı, Yehuda merkezli, dinî ve etnik unsurları bir arada barındıran bir Yahudi kimliğinin oluşturulması

⁴⁴² Goldhill, s.18.

⁴⁴³ Mark S. Smith, s.10.

⁴⁴⁴ Werblowsky ve Wigoder (Ed.), "Monotheism", s.268-269.

⁴⁴⁵ Ezra, 7/1, 11-26.

⁴⁴⁶ Gürkan, *Yahudilik*, s.34.

⁴⁴⁷ Sevilla-Sharon, s.50.

⁴⁴⁸ Bu hadise Yahudilikte tefsir geleneğinin başlangıcı olarak görülmektedir. Bkz. Ömer Faruk Araz, *Yahudilikte Tefsir Geleneği: Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2019, s.72.

⁴⁴⁹ Ezra, 4/12; 9/12, 14; 10/1-10; Nehemya, 8-10.

hedeflenmiştir. Böylelikle Yahudilik, tek Tanrı, tek Tevrat, tek Mabet vurgusuna sahip tam anlamıyla monoteist bir din haline gelmiştir.⁴⁵⁰ Ezra ve Nehemya'nın gayretleri sonucunda yeniden restore edilen Kudüs'ün kutsallaştırılma aşamaları tamamlanmış ve bu süreçle birlikte Süleyman Mabedi Yahudilerin yegâne dini merkezi haline gelmiştir.⁴⁵¹

b. Herod Döneminde II. Mabet'in Restorasyonu

Pers döneminin sona ermesi ile birlikte Filistin bölgesi Makedonya Kralı Büyük İskender'in eline geçmiştir. M.Ö. 332'de Yehuda'yı Grek yönetimi devralmış, İskender'in ölümünün ardından ise topraklar generaller tarafından paylaşmıştır. Bu dönemde Mısır merkezli Ptolemi ve Suriye merkezli Selevki krallıkları Yehuda'da hakimiyet kurmuştur.⁴⁵² Grek Selevki kralı IV. Antiyok döneminde kralın Mabet'e girip buraya Zeus heykeli dikmesi ve Yehuda halkını Yahudi şeriatını terk ederek politeist inanç ve uygulamaları benimsemeye zorlaması Yahudileri oldukça rahatsız etmiştir. Söz konusu Helenleştirme politikasına Makkabi lakabıyla bilinen bir ailenin liderliğinde dindar Yahudiler tarafından silahlı bir direnişle karşılık verilmiştir. Bu direnişin sonucunda M.Ö. 165'te Süleyman Mabedi yabancı unsurlardan arındırılmış ve Filistin topraklarında Yahudi Haşmoni Krallığı hüküm sürmeye başlamıştır.⁴⁵³

Yehuda'nın M.Ö. 63'te Romalılar tarafından ele geçirilmesiyle⁴⁵⁴ Herod (ö. M.Ö. 4) M.Ö. 37'de Roma yönetimi tarafından Yehuda'ya kral olarak atanmıştır. Roma ile iyi ilişkiler kuran Kral Herod, diğer yandan Yahudiliğe olan bağlılığını gözler önüne sermek amacıyla II. Mabet'i restorasyon sürecine sokmuştur. II. Mabet genişletilip etrafı

⁴⁵⁰ Goldhill, s.56; Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları", s.150.

⁴⁵¹ Harman ve Diğerleri, "Kudüs", s.325; Sevilla-Sharon, s.48-49. Yahudilikte yaşanan bu dönüşüme rağmen Kudüs'ün tek merkez olduğu düşüncesi o dönemde dünya üzerinde bütün Yahudi cemaatleri tarafından kabul edilmemiştir. Tarihi kayıtlarda Mabet'in inşasıyla birlikte Kudüs'teki Yahudi cemaatini canlandırma amacıyla Ezra'nın Yemen'deki Yahudi topluluğuna bir mektup yollayarak onları Kudüs'e davet ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu çağrıya olumsuz yanıt veren Yemen Yahudi topluluğu, San'a şehrinin de Tanrı tarafından Kudüs gibi kutsal sayıldığını gerekçe olarak göstermişlerdir. Bkz. Baki Adam, "Müslümanların Yahudilere Yöneltiltiği Teolojik Eleştiriler", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları: Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar* içinde, Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004, s.108.

⁴⁵² O'Conor, s.12-13; Montefiore, s.64-71.

⁴⁵³ I. Makabeler, 2-4; Grabbe, s.14-17; Altınel, "Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol.52, No.52 (Haziran 2017), s.117-118.

⁴⁵⁴ Levine, s.XVII.

surlarla çevrilmiştir.⁴⁵⁵ Süleyman Mabedi'nin restorasyonu kırk altı sene sürmüştür. Herod, Mabet'in etrafında bulunan çukurları doldurtup alanı iki katına çıkarmıştır. Yunan mimarisinin etkisiyle birtakım düzenlemelere ev sahipliği yapan ve Herod Mabedi olarak da adlandırılan Mabet, bir öncekiler gibi üç ana bölümden meydana gelmiştir. Herod Mabedi'nde, I. Mabet'te bulunan ve Babil Sürgünü ile birlikte kaybolan Ahit Sandığı'nın yerine bir taş parçasının konulduğu öne sürülmüştür. Farklı kaynaklarda bu taşın dünyanın yaratılması esnasında ilk adımı teşkil eden "Temel Taş" olduğu iddia edilmiştir.⁴⁵⁶

c. II. Mabet'in Romalılar Tarafından Yıkılışı

Romalılar, Yahudilerin dini hayatlarına ve Mabet'e belirli aralıklarla müdahalede bulunarak Yahudilerin tepki göstermelerine neden olmuştur. Yahudiler arasında kurtarıcı Mesih beklentisinin yaygın olduğu bir döneme tekabül eden M.S. 66 yılında⁴⁵⁷, Mabet hazinesine müdahale eden Roma'ya karşı Zelot (*kanaim*) olarak isimlendirilen fanatik Yahudiler tarafından başlatılan Yahudi isyanı dört yıl sürmüştür. İmparator Vespasianus, oğlu Titus'u isyanı bastırmakla görevlendirmiştir.⁴⁵⁸ Kudüs, Titus liderliğindeki Romalılar tarafından kuşatılmıştır. Süleyman Mabedi, M.S. 70 yılında, geleneksel kabule göre Av ayının 9. gününde Romalılar tarafından yıkılmıştır. Böylelikle II. Mabet dönemi de sona ermiştir. Mabet'in yıkılmasının ardından Yahudilerin bütün toplumsal ve dini imtiyazları ellerinden alınmıştır. Romalılar, yeniden örgütlenme ve Mesih beklentisinin önüne geçebilmek amacıyla Davut soyundan bulabildikleri kişileri öldürmüşlerdir. Bu gelişmelerin ardından çıkan Bar Kohva İsyanı (M.S. 132-135) kısa bir süre sonra Romalılar tarafından bastırılmış ve Yahudiler, Siyonizm'in askeri mücadele karakteri benimsediği döneme tekabül eden XX. yüzyıla kadar herhangi bir siyasi-askeri atılım gerçekleştirmemişlerdir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ Josephus, 1.15.11.380-425; Michael Tuval, *From Jerusalem Priest to Roman Jew: On Josephus and the Paradigms of Ancient Judaism*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2013, s.31. Bununla birlikte Herod'un II. Mabet'i tamamen yıkıp yerine daha ihtişamlı bir mabet yaptığı da ileri sürülmüştür. Bkz. Montefiore, s.86.

⁴⁵⁶ *The Babylonian Talmud*, Yoma 54b. Mabet'in restorasyon süreci ve mimarisi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Güngör, s.69-78.

⁴⁵⁷ Lawrence H. Schiffman, *Understanding Second Temple and Rabbinic Judaism*, New Jersey: Ktav Publishing House, 2003, s.254-255.

⁴⁵⁸ Montefiore, s.124-128.

⁴⁵⁹ Sevilla-Sharon, s.73-86.

Bar Kohva İsyanı'nın ardından Yahudiler Romalılar tarafından Kudüs'ten çıkarılmıştır. Yehuda bölgesinin ismi Filistin (*Palaestina*), Kudüs şehrinin ismi ise *Aelia Capitolina* olarak değiştirilmiştir.⁴⁶⁰ Hıristiyanlar Mabet Tepesi'ni hakimiyetleri altına aldıkları süreç içerisinde bu bölgeye özel bir ilgi göstermemişler ve Mabet'in yıkılışını Yahudilik karşısında Hıristiyanlığın zaferi olarak yorumlayarak bölgeyi kasıtlı bir biçimde boş bırakmışlardır.⁴⁶¹ Yahudilerle iyi ilişkiler kuran Roma İmparatoru Julianus (ö. 363) halka Kudüs'ü imar edip Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa edeceğini bildirmiştir. Kudüs'e yeniden yerleşmeye başlayan Yahudiler imparatorun öldürülmesi nedeniyle Mabet'i yeniden inşa edememişlerdir.⁴⁶² 614 yılında Persler tarafından işgal edilmesinin ardından Kudüs Yahudilere tekrar verilmiş ve bir süre sonra geri alınmıştır. Ortaya çıkan Yahudi isyanı bastırılmış ve Heraklius (ö. 641) döneminde Yahudiler yeniden Kudüs'ten çıkarılmıştır.⁴⁶³

Roma yönetimi tarafından Kudüs'ten kovulmalarının ardından 637 yılında Halife Ömer zamanında bölgenin Müslümanlar tarafından fethedilmesi üzerine Yahudilerin şehre girişlerine yeniden izin verilmiştir.⁴⁶⁴ Bu dönemde, Halife Ömer öncülüğünde Mabet Tepesi'ne 3000 kişiyi içine alabilecek kapasitede bir mescit inşa edilmiştir. 691 yılında ise Emevi Halifesi Abdülmelik bin Mervân (ö. 705) tarafından bugünkü Mescid-i Aksa'nın bulunduğu yere Kubbetü's-Sahra inşa edilmiştir. 1071'de Selçuklu hakimiyeti altına giren Kudüs, 1099 yılında başlayan Haçlı egemenliğine geçmiştir. Bu dönemde Kubbetü's-Sahra bir Hıristiyan Mabedi'ne dönüştürülmüştür. Haçlılar tarafından Kudüs'te kıyım uğrayan Yahudiler Selahaddin Eyyubi'nin (ö. 1193) 1187'deki fethi sonrasında yeniden şehre yerleşme imkânı bulmuştur. Kudüs bir süre Memlükler tarafından yönetilmiştir (1291-1516). XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına dahil olan Kudüs, XX. yüzyılda İngiliz Manda Yönetimi bölgeyi devralana kadar

⁴⁶⁰ Montefiore, s.139.

⁴⁶¹ Hıristiyanların Mabet Tepesi'ne yönelik bu tutumları Yeni Ahit'te İsa'ya atfedilen şu pasajla açıklanmaktadır: "İsa tapınaktan çıkıp giderken, öğrencileri, tapınağın binalarını O'na göstermek için yanına geldiler. İsa onlara, 'Bütün bunları görüyor musunuz?' dedi. 'Size doğrusunu söyleyeyim, burada taş üstünde taş kalmayacak, hepsi yıkılacak!' (Matta, 24/1-2). Bkz. Harman ve Diğerleri, "Kudüs", s.325; Goldhill, s.19-20.

⁴⁶² Montefiore, s.153-155.

⁴⁶³ Sevilla-Sharon, s.94-95.

⁴⁶⁴ Armstrong, "The Holiness of Jerusalem", s.15.

Osmanlı egemenliğinde kalmıştır.⁴⁶⁵ 1948’de Modern İsrail Devleti’nin kurulmasıyla birlikte uzun bir zaman diliminin ardından bağımsızlık kazanan Yahudiler 1967’deki Altı Gün Savaşı sonucunda Kudüs’ü işgal etmişlerdir. Ancak günümüzde de devam edecek şekilde Mabet Tepesi’ni de içine alan Kudüs’ün doğusu İslami otoritelerin idaresine bırakılmıştır.⁴⁶⁶

IV. Süleyman Mabedi’nin Yahudilerin Dini Hayatındaki Rolü

Kudüs, Yahudi geleneğinde Tanrı tarafından seçilen bir yer olarak görülmüş ve vadedilen topraklardaki en kutsal şehir kabul edilmiştir.⁴⁶⁷ Kudüs’te bulunan Süleyman Mabedi ise Kudüs’ün en kutsal yeridir. Süleyman Mabedi’nin en kutsal yeri ise Kutsallar Kutsalı’dır.⁴⁶⁸ Kudüs’ün kutsiyeti Rabbanî literatür ve Yahudi mistik geleneğinde de devam ettirilmiştir. Talmud’da Kudüs’ü bütün ihtişamı içerisinde görmeyen bir kişinin güzel bir şehir görmediği ve Mabet’in yıkılmadan önceki halini görmeyen bir kişinin de hayatı boyunca Mabet gibi görkemli bir yapı görmeyeceği söylenmektedir.⁴⁶⁹ Ayrıca, Talmud alimlerine göre, dünyaya ayrılan hikmetin onda dokuzu İsrail topraklarına bahşedilirken dünyanın geri kalanına yalnızca bir pay düşmektedir. Güzelliğin ise onda dokuzu Kudüs’e ayrılırken dünyanın geri kalanı sadece bir pay sahibidir.⁴⁷⁰ Bununla birlikte, bu kaynaklarda fiziki ve semavi olmak üzere iki farklı Kudüs’ün olduğu ileri sürülmüştür. Buna göre Tanrı, yeryüzündeki Mabet’e ve Kudüs’e olan sevgisinden ötürü semavi Kudüs’ü yaratmıştır. Semavi Kudüs’ün yeryüzündeki izdüşümü olan fiziki Kudüs ve Mabet bölgesi, semavi Kudüs’e açılan bir kapı şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁷¹ Bu doğrultuda Talmud’da, Tanrı’nın semavi Kudüs’e yeryüzündeki fiziki Kudüs tekrar tesis edilinceye kadar girmeyerek İsrail ile birlikte sürgünde olacağı belirtilmiştir.⁴⁷² Yahudi

⁴⁶⁵ Goldhill, s.21-22. Selahaddin Eyyubi çıkardığı bir ferman doğrultusunda dünya üzerindeki Yahudileri Kudüs’e davet etmiştir. İlerleyen dönemlerde, Memlükler hakimiyeti altında yaşanan siyasi ve ekonomik problemlere rağmen bölgeye Yahudi göçleri devam etmiştir. Ayrıca, Yahudilerin 1492 ve 1497’de İspanya ve Portekiz’den sürülmelerinin ardından da Yahudi göçlerinde artış yaşanmıştır. Kudüs’ü imar eden Kanuni Sultan Süleyman döneminde şehrin Yahudi nüfusu artmaya devam etmiştir. Bkz. Sevilla-Sharon, s.100-101, 146-147.

⁴⁶⁶ Goldhill, s.21-22.

⁴⁶⁷ II. Krallar, 8/44, 48; 21/4; II. Tarihler, 6/6; 33/4; Mezmurlar, 132/13.

⁴⁶⁸ Seth Daniel Kulin (Ed.), *Themes and Issues in Judaism*, Londra-New York: Continuum, 1999, s.23-25.

⁴⁶⁹ *Babil Talmudu*, Sukkah, 51b.

⁴⁷⁰ *Babil Talmudu*, Kiddushin 49b.

⁴⁷¹ Mustafa Yiğitoğlu, *Yahudilikte Tanrı’nın Yeri (Semavi Mabedi)*, İstanbul: İsabet Yayınları, 2011, s.149

⁴⁷² *Babil Talmudu*, Taanit 5a.

geleneğinde, semavi Mabet'in dünyanın sonunda fiziki Mabet'in yerini almak üzere yeryüzüne ineceği inancı kabul edilmiştir.⁴⁷³

Yahudilikte Mabet, Tanrı'nın adını yerleştirdiği yer olarak görülmüştür. Mabet vasıtasıyla Tanrı'nın kutsiyetinin kullarına geçmesine olanak sağlandığına inanılması ve Tevrat hükümlerinin büyük bir kısmının Mabet ibadeti ile ilgili olması, Mabet'in İsrail dini açısından merkezi konumunu yansıtmaktadır.⁴⁷⁴ Tevrat'ta Yahudiler, yılda üç kere Mayasız Ekmek Bayramı (*Fısih/Pesah*), Haftalar Bayramı (*Şavuot*) ve Çardaklar Bayramı'nda (*Sukkot*) Süleyman Mabedi'ne gelerek burada hac ibadetini yerine getirmekle yükümlü tutulmuşlardır.⁴⁷⁵ Kurban ise Mabet'te gerçekleştirilen en önemli ibadetler arasında kabul edilmiştir.⁴⁷⁶ Kohenler tarafından icra edilen kurban ibadeti İsrailoğulları tarafından Tanrı'ya yakınlaşma vesilesi olarak görülmüş ve bu ibadet vasıtasıyla İsrailoğulları'nın Tanrı'nın kutsiyetinden pay alıp günahlardan arınacaklarına inanılmıştır. Bu ibadet, Kral Yoşiya'nın krallığın merkezleştirilmesi amacıyla gerçekleştirdiği reforma kadar kutsal kabul edilen çeşitli yerlerde günlük, haftalık, aylık ve yıllık olarak icra edilmiştir. Ancak reformun ardından yalnızca Süleyman Mabedi'nde icra edilmiş ve bu tutum bazı istisnalar dışında II. Mabet döneminde de devam ettirilmiştir.⁴⁷⁷

Yahudiler ibadet ve dua esnasında Kudüs'e yönelmektedir.⁴⁷⁸ Mabet'e yönelme imkânı bulunmayan durumlarda Yahudilerin oraya kalben yönelmeleri gerekmektedir. Vadedilen topraklarında yaşayan kişiler Kudüs'e⁴⁷⁹, Kudüs'te bulunanlar Mabet'e⁴⁸⁰, Mabet'te bulunanlar Kutsallar Kutsalı'na, Kutsallar Kutsalı'nda bulunan kişi (başkohen) ise Ahit Sandığı'na doğru yönelmelidir.⁴⁸¹ Yahudilerin her sene Mısır'dan çıkışın anısına

⁴⁷³ Harman ve Diğerleri, "Kudüs", s.326.

⁴⁷⁴ I. Krallar, 8/27-29; Wardle, s.16-17.

⁴⁷⁵ Mısır'dan Çıkış, 23/17; 34/23; Yasa'nın Tekrarı, 16/16.

⁴⁷⁶ Yasa'nın Tekrarı, 16/1-3.

⁴⁷⁷ Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, s.144-145, 224-227, 246-248.

⁴⁷⁸ I. Krallar, 8/48. Bu uygulamanın Kitabı Mukaddes'teki bir örneği şudur: "Daniel yasanın imzalandığını öğrenince evine gitti. Üst odasının Yeruşalim yönüne bakan pencereleri açtı. Daha önce yaptığı gibi her gün üç kez diz çöküp dua etti, Tanrı'sına övgüler sundu." (Daniel, 6/10). Ayrıca, Kral Süleyman'ın, yabancılar da dahil olmak üzere kulları arasında Mabet'e ve Kudüs'e yönelerek dua edenlere karşılık vermesi için Tanrı'ya dua ettiği aktarılmaktadır. Bkz. II. Tarihler, 6/34-35; I. Krallar, 8/29-50.

⁴⁷⁹ I. Krallar, 8/44.

⁴⁸⁰ II. Tarihler, 6/32-33.

⁴⁸¹ *Babil Talmudu*, Berakhot 30a.

kutladıkları Pesah Bayramı'nda kurulan seder sofrası ve Kefaret Günü ibadetlerinde "Gelecek yıl Kudüs'te" temennisi dile getirilmektedir. Ayrıca, Yahudiler Kudüs'ün yıkılmasını anma amacıyla yılda üç kere oruç tutmakta⁴⁸² ve sinagoglarda okunan en önemli dualardan biri olan *Amida*'da Kudüs'ün Mabet'le birlikte yeniden imar edilmesi ve Mabet'teki ibadetlerin yeniden icra edilmesi dualarına yer vermektedirler.⁴⁸³

II. Mabet'in Romalılar tarafından M.S. 70 yılında yıkılması ile birlikte Yahudi dini hayatında Mabet, kurban ve kohen sınıfının yerini Mesih döneminde III. Mabet inşa edilinceye kadar sinagog, Tevrat ve rabbiler almıştır. Bu dönemde kohenler tarafından icra edilen kurban ibadeti III. Mabet inşa edilinceye kadar askıya alınmış ve yerini sinagoglarda rabbiler tarafından gerçekleştirilen Tevrat çalışması ile duaya bırakmıştır.⁴⁸⁴ Mabet'le birlikte Mabet çevresinde gelişim gösteren Yahudi yüksek mahkemesi Sanhedrin de ortadan kalkmış ve Yahudi toplumu hem dini hem de toplumsal açıdan büyük ölçüde etkilenmiştir.⁴⁸⁵ Mabet'in yıkılmasının ardından Yahudiler, *ha-Kotel ha-Ma'aravi* olarak isimlendirdikleri, Kral Herod'un yaptırdığı, Mabet'in çevresini kuşatan duvarın batı tarafındaki kalıntıları teşkil eden Ağlama Duvarı'na büyük kutsiyet atfetmiş ve hac mahallerinden biri olarak ziyaret etmeyi sürdürmüşlerdir.⁴⁸⁶

⁴⁸² Harman ve Diğerleri, "Kudüs", s.326.

⁴⁸³ Metnin tamamı için bkz. "Siddur Edot HaMizrach, Weekday Shacharit, Amida", *Sefaria*, https://www.sefaria.org/Siddur_Edot_HaMizrach,_Weekday_Shacharit,_Amida.45?lang=bi&with=About&lang2=en (7 Haziran 2020).

⁴⁸⁴ Liberal Yahudi cemaatleri, kurban ibadetinin her ne kadar eski İsrail toplumu açısından belirli bir öneme sahip olduğunu kabul etse de günümüzde geçerli olmadığını savunmaktadır. Bkz. Gürkan, *Yahudilik*, s.199. Ayrıca bkz. Adam, "Sinagog", s.223.

⁴⁸⁵ Sevilla-Sharon, s.80.

⁴⁸⁶ Ömer Faruk Harman ve Diğerleri, "Hac", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.14, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s.384. Bununla birlikte, Batı Duvarı veya Burak Duvarı olarak da bilinen Ağlama Duvarı'na Yahudiler tarafından erken dönemlerde özel bir kutsiyetin atfedilmediği ve Yahudilerin genellikle Kudüs'teki Zeytin Dağı'nda toplanarak ibadet ettikleri öne sürülmüştür. Müslüman yönetimi altında bulunan Ağlama Duvarı, Kanuni Sultan Süleyman'ın izin vermesinin ardından XVI. yüzyılda devamlı bir dua yeri haline gelmiş ve birkaç defa onarılmıştır. XIX ve XX. yüzyılda ise Yahudiler arasında millet bilincinin artmaya başlaması neticesinde Ağlama Duvarı büyük önem kazanmıştır. 1967'den beri İsrail Devleti'nin kontrolü altında bulunan bu duvar günümüzde hac ve dua ibadetlerine ev sahipliği yapmaktadır. Daniel Sinclair, "Western Wall", *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.720-721; Armstrong, "The Holiness of Jerusalem", s.17. 1929'da Yahudiler ve Müslümanlar arasında bu duvar sebebiyle çıkan huzursuzluk nedeniyle Milletler Cemiyeti devreye girerek duvarın Müslümanların mülkiyetinde olmasına karar vermiş ve Yahudilerin orada dua etmelerine müsaade etmiştir. 1948 yılında Ürdün'ün Kudüs'ün doğu kesimini ele geçirmesiyle birlikte Yahudilerin Ağlama Duvarı'nı ziyaret etmeleri yasaklanmıştır. Fakat bölgenin 7 Haziran 1967'de İsrail kuvvetlerinin

Yahudilerin dini merkezi konumunda olan Süleyman Mabedi'nin⁴⁸⁷ yeniden inşası için edilen dua ile bağımsızlığın tesis edilerek Mesih öncülüğünde ahir zamanda kurulacağına inanılan krallık için edilen dua birbirleriyle ilişkili görülmüştür.⁴⁸⁸ Bu anlayışın bir örneğini teşkil eden Mezmurlar kitabında bulunan bir pasajda, Tanrı'ya kurtuluş için yakarılırken bir yandan da Tanrı'dan Siyon'a iyilik yapması ve Kudüs'ün surlarını onarması istenmektedir.⁴⁸⁹ Yahudilikte Mesih'in gelişiyle birlikte Kudüs'ün yeniden imar edilip Mabet'in de üçüncü defa inşa edileceği beklentisi Süleyman Mabedi'ni Yahudilik açısından önemini günümüzde de devam edecek şekilde korumasını sağlamıştır.⁴⁹⁰

V. Yahudilikte Mesih İnancı ve III. Mabet'in İnşası Düşüncesi

Tanah'ta "Mesih" (*Maşiah*) kelimesi İsrail krallarını nitelemek amacıyla "yağ sürülmüş", "temizlenmiş", "mesh edilmiş" anlamlarına gelecek biçimde kullanılmıştır. "Mesih" kelimesi ile peygamber veya kohen tarafından yağla meshedilen veya direkt olarak Tanrı tarafından görevlendirilen kral, kohen veya başkohen gibi şahsiyetler kastedilmiştir. Tanah'ta Yahudilerin Babil Sürgünü sonrasında Kudüs'e dönüp orada II. Mabet'i inşa etmelerine izin veren Kral Koreş için de bu ifade kullanılmıştır.⁴⁹¹ "Mesih" kelimesi zaman içerisinde "ahir zamanda yeryüzüne gönderilip insanları doğru yola yönlendirecek ve Tanrı'dan aldığı yetki doğrultusunda bütün yeryüzünü hakimiyeti altına alacak dini lider" anlamı kazanmıştır.⁴⁹²

eline geçmesi mevcut durumu İsrail lehine değiştirmiştir. Bkz. Hikmet Tanyu, "Ağlama Duvarı", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.1, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s.474-475.

⁴⁸⁷ Timothy Wardle, *The Jerusalem Temple and Early Christian Identity*, Tübingen: Mohr Siebeck, 2010, s.27-28.

⁴⁸⁸ Eliade, s.476.

⁴⁸⁹ Mezmurlar, 51/12-18.

⁴⁹⁰ Harman ve Diğerleri, "Kudüs", s.326.

⁴⁹¹ Yeşeya, 45/1; Michael A. Knibb, "Apocalypticism and Messianism", *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* içinde, John J. Collins ve Timothy H. Lim (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2010, s.418.

⁴⁹² Mesih kelimesinin ahir zaman inançlarıyla bağlantılı olarak kazandığı bu anlamın tekabül ettiği zaman aralığı ve Yahudilikte ahir zamanla bağlantılı olarak Mesih düşüncesinin ortaya çıkışı hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Mesih kelimesinin bahsi geçen özel anlamda kullanımının Babil Sürgünü esnasında Zerdüşt inancının etkisiyle gerçekleştiği düşünüldüğü gibi II. Mabet döneminin sonlarında veya Hıristiyanlıkla birlikte gerçekleştiği de iddia edilmektedir. Mesih düşüncesinin temelleri Sümer ve İran gibi medeniyetlerin mitolojilerine de dayandırılmaktadır. Bununla birlikte, Yahudi kutsal metinlerinde yer alan ifadelerden hareketle Yahudilik içerisinde zamanla ortaya çıktığı da dile getirilmektedir. Bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Samsun: Sidre Yayınları, 1997, s.15-18; Cengiz Batuk, *Tarihin*

Yahudilikte ahiret inancıyla bağlantılı olan ve genellikle “ahir zaman” anlamında kullanılan *aharit ha-yamim* (günlerin sonu) ile *aharit ha-şanim* (yılların sonu) ifadeleri, dünyanın sonunda ortaya çıkması beklenen yeni bir döneme işaret etmek için kullanılmaktadır.⁴⁹³ Yahudi dini literatüründe, bu dönem içerisinde Tanrı’ya başkaldıranların cezalandırılacağı ve İsrail halkının Tanrı’nın yardımı ile zafere ve kurtuluşa ereceği öne sürülmektedir. Kaynaklarda bu zaman dilimiyle ilişkili olarak İsrail ve Yehuda kabilelerinin yeniden bir araya geldiği barış ve refah dönemine değinilmiştir.⁴⁹⁴ Ahiret inancıyla paralel olarak ele alınan Mesih doktrini ise dünya üzerindeki Yahudilerin karizmatik bir lider tarafından vadedilen topraklarda bir araya getirilip dini ve siyasi bağımsızlıklarını kazanmaları ve böylelikle eski günlerine kavuşmaları beklentisi üzerine kuruludur.⁴⁹⁵ II. Mabet döneminin sonlarında, İsrailoğulları’nın ve Davut soyunun sürekliliği fikri, Davut soyundan bir kurtarıcı Mesih önderliğinde tüm İsrailoğulları’nın yeniden bir araya geleceği inancına dönüşmüştür. Bu inanç, II. Mabet’in M.S. 70 yılında yıkılması ve Romalılara karşı yeniden ayaklanan Yahudilerin başarısız olup dünyanın farklı yerlerine sürgüne gönderilmeleri ile güç kazanmış ve yaygın bir biçimde kabul görmeye başlamıştır.⁴⁹⁶

Tevrat’ta Mesih inancına rastlanmamakla birlikte Tanah’ta İsrailoğulları’nın kurtarıcısı olarak Tanrı ön plana çıkarılmıştır.⁴⁹⁷ “Mesih” kelimesinin eskatolojik anlamda kullanıldığı tek kitap olan Daniel kitabı dışındaki metinlerde bu kelimeye “kurtarıcı” manasının verildiğine dair bir ibare bulunmamaktadır.⁴⁹⁸ Ancak

Sonunu Beklemek: Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003, s.63-69. Ayrıca bkz. Jacques Waardenburg, “Mesih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, s.306-307.

⁴⁹³ Meral, *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, s.20-21.

⁴⁹⁴ Mesela bkz. Yeşeya, 65/17-25; 66/18-24; Hezekiel, 27; 36/24-38; Mika 4/1-3.

⁴⁹⁵ Sami Baybal, “Modern Yahudilikte Mesih İnancı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Bütün Yönleriyle Yahudilik* içinde, Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2012, s.341.

⁴⁹⁶ Kaynaklarda, Davut soyundan geleceğine inanılan Mesih’e ek olarak bir de Yusuf soyundan geleceği düşünülen öncü bir Mesih’ten bahsedilmektedir. Bu inanca göre, öncü Mesih öldürüldükten sonra Davut oğlu Mesih dünyaya gelecektir. Yusuf soyundan gelecek olan Mesih inancının kayıp on İsrail kabilesini temsilen ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, s.141, 158-177, 235.

⁴⁹⁷ Yasa’nın Tekrarı, 30/1-9; 33/29; II. Samuel, 22/2-3; Yeremya, 32/36-44; Knibb, s.418.

⁴⁹⁸ I. Samuel, 15/17; Yeşeya, 61/1; Daniel kitabında geçen ilgili pasaj şu şekildedir: “Şunu bil ve anla: Yeruşalim’i yeniden kurmak için buyruğun verilmesinden, meshedilmiş olan önderin gelişine dek yedi hafta geçecek. Altmış iki hafta içinde Yeruşalim yeniden sokaklarla, hendeklerle kurulacak. Ancak bu sıkıntılı zamanlarda olacak. Bu altmış iki hafta sonunda meshedilmiş olan öldürülecek ve onu destekleyen

peygamberlere atfedilen kitaplarda bulunan birtakım ifadeler, söz konusu inancın Rabbani gelenek tarafından temellendirilmesine zemin hazırlamıştır. Mabet'in yıkılması ve Yehudalıların sürgüne gönderilmesi üzerine Yehuda halkının kurtarılıp Tanrı tarafından yeniden kutsanma vaadi ile Davut krallığını yeniden tesis edecek bir lider beklentisi gibi faktörler kurtarıcı bir Mesih öncülüğünde mesihî düzen fikrinin eskatolojik bir mana kazanarak II. Mabet döneminin sonlarında güçlenmesine sebep olmuştur.⁴⁹⁹ Bu sürecin ardından Mesih'in geleceğine iman etme, Yahudi geleneği tarafından iman esasları arasında görülmüştür. En meşhur Orta Çağ Yahudi alimlerinden biri olan Musa ibn Meymun (ö. 1204) Mesih inancını iman esaslarına dahil etmiştir.⁵⁰⁰ Ona göre, mesihî düzen, Davut neslinden gelecek olan Mesih-Kral öncülüğünde Yahudilerin bir araya gelerek siyasi bağımsızlıklarını kazandıkları ve Yahudilerle birlikte Mesih'i kabul eden diğer milletlerin barış içerisinde yaşadığı bir döneme tekabül etmektedir. İçerisinde yaşadığımız dünyada gerçekleşecek olan bu dönemde, İsrail topraklarında Mabet üçüncü defa inşa edilecek ve kurban ibadeti başta olmak üzere Tevrat'ta yer alan buyruklar bütünüyle yerine getirilebilecektir.⁵⁰¹

Yahudi dini geleneği içerisinde Mesih'in gelişi ve dolayısıyla ilahi kurtuluşun gerçekleşmesi, Yahudilerin İsrail Tanrısı'nın emirlerini yerine getirip Tanrı'ya itaatsizlikten dolayı ortaya çıkan günahlarının kefaretilerini ödemeleriyle gerçekleşecek bir hadise olarak yorumlanmıştır. Yahudi geleneğindeki yaygın kanaate göre her Yahudi günahlarının bedelinden sorumludur ve bu günahlar İsrail topraklarında işlendiğinde bedeli de daha ağır olacaktır. Bu nedenle Yahudiler, XX. yüzyılda siyasi Siyonizm'in askeri bir harekete dönüştüğü döneme kadar siyasi açıdan eylemsiz ve pasif bir tutum sergileyip Mesih'in kendilerini İsrail topraklarında mucizevi bir biçimde yeniden bir araya getireceği zamanı beklemişlerdir. Özellikle İsrail topraklarında bu türden eylemlerden uzak durmuşlardır.⁵⁰² Modern döneme kadar bu tutuma sıkı sıkıya bağlı olan

olmayacak. Gelecek önderin halkı, kenti ve Kutsal Yer'i yerle bir edecek. Sonu tufanla olacak: Savaş sona dek sürecek. Yıkımların da olacağı kararlaştırıldı." (Daniel, 9/25-26).

⁴⁹⁹ Batuk, s.72-79.

⁵⁰⁰ Yasin Meral, "İbn Meymun'a Göre Yahudilikte İman Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol.52, No.2 (2011), s.265-266.

⁵⁰¹ Jacob S. Minkin, *The Teachings of Maimonides*, 1. Basım, New Jersey: Jason Aronson Inc., 1993, s.398-400; Meral, *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, s.21.

⁵⁰² Yakov M. Rabkin, *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, Şahika Tokel (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s.111-116.

Yahudiler, Filistin toprakları kendilerine bağışlansa bile kurtuluş, Tanrı'nın emri doğrultusunda mucizevi bir biçimde ve bir Mesih öncülüğünde gelmediği sürece kabul etmeyeceklerini belirtmişlerdir.⁵⁰³

Yahudi geleneği tarafından kabul gören inanca göre Kudüs, ahir zamanda gerçekleşeceği düşünülen büyük bir savaşa ev sahipliği yapacaktır. Yahudiler, Yusuf soyuna mensup bir Mesih'in Kudüs'e geleceğine inanmaktadır. Ancak bu Mesih'in Deccal tarafından öldürülmesi ve Kudüs'ün yağmalanması üzerine Davut soyundan geleceğine inanılan diğer bir Mesih liderliğinde dünya üzerindeki bütün Yahudilerin Kudüs'te bir araya getirileceğini kabul etmektedirler. Yahudiler, mesihî dönemde Süleyman Mabedi'nin üçüncü kez inşa edileceğine, kurban ibadetinin yeniden tesis edileceğine ve Tevrat öğretilerine dayalı bir krallığın kurulacağına inanmaktadır.⁵⁰⁴ Fakat, III. Mabet'in kim tarafından ne şekilde inşa edileceği hususunda görüş birliği bulunmamaktadır. III. Mabet'in Mesih tarafından veya Mesih gelmeden önce inşa edileceği beklendiği gibi gökten inşası tamamlanmış bir şekilde hazır olarak indirileceği de iddia edilmiştir.⁵⁰⁵ Musa ibn Meymun III. Mabet'in Mesih tarafından inşa edileceğini dile getirirken ünlü Yahudi din alimi Raşi'ye (ö. 1105) göre, III. Mabet'in insan eliyle inşa edilmesi mümkün değildir. O, III. Mabet'in mucizevi bir biçimde hazır olarak gökten indirileceğini savunmaktadır.⁵⁰⁶

Süleyman Mabedi'nin Babilliler tarafından yıkılışı ve Babil Sürgünü'ne tanıklık eden Peygamber Hezekiel'e dayandırılan Hezekiel kitabı, eskatolojik bilgiler barındırması dolayısıyla Tanah'ta öne çıkmaktadır. Bu kitap üç temel konu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlar Yehuda ve Kudüs'ün geleceğine yönelik kehanetler (1-24. bölümler), Hezekiel'in farklı uluslar ve yöneticilere söylevleri (25-32. bölümler), ve İsrailoğulları'nın Tanrı tarafından kurtarılıp vadedilen topraklarda yeniden bir araya getirileceğine yönelik kehanetlerdir (33-48. bölümler). Hezekiel kitabının son bölümü

⁵⁰³ Aviezer Ravitzky, *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*, Michael Swirsky ve Jonathan Chipman (çev.), Chicago/London: The University of Chicago Press, 1996, s.19.

⁵⁰⁴ Meral, *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, s.16-17; Salime Leyla Gürkan ve Diğerleri, "Yahudilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.43, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s.206.

⁵⁰⁵ Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, s.266.

⁵⁰⁶ *Midrash Tanchuma*, Pekudei.

(40-48. bölümler) Kudüs'te inşa edilmesi beklenen Mabet'in özelliklerini içermektedir. Mabet'in yeniden inşasına vurgu yapan Peygamber Hezekiel'in konuyla ilgili müşahedeleri bu bölümde geniş yer kaplamıştır. Söz konusu müşahedelerden birinde Hezekiel Süleyman Mabedi'nin benzeri tanrısal bir Mabet'in tasarımı ve detaylı ölçülerini almış ve Mabet'in yeniden inşasının bu doğrultuda gerçekleştirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.⁵⁰⁷ Yahudi geleneği tarafından Hezekiel kitabında detayları verilen bu Mabet'in özelliklerinin mesihî dönemde inşa edileceğine inanılan III. Mabet olduğu ve III. Mabet'in Hezekiel kitabında verilen plan ve ölçülere uygun bir biçimde yapımının tamamlanacağı büyük ölçüde kabul edilmektedir.⁵⁰⁸

Siyonizm öncesi dönemde diaspora tecrübesi, Yahudiler tarafından Yahudi dini ve kimliğinin bir parçası olarak yorumlanıp kutsal topraklarda yaşamaya denk görülmüştür. Talmud'da kutsal topraklara yerleşmeyi teşvik edici ifadeler bulunmasına rağmen Yahudi din adamları bu bölgeye yapılan toplu göçlere (*aliya*)⁵⁰⁹ sıcak bakmamışlardır. Bunun temelinde ise Yahudilerin bölgeye yerleşerek orada yeniden hakimiyet kurmalarının Mesih'in gelişi ile birlikte gerçekleşecek mucizevi bir hadise olarak kabul edilmesi bulunmaktadır.⁵¹⁰ Yahudi teolojisinde yer alan bu yasak, Talmud'da değinilen ve "Üç Yemin" olarak adlandırılan şu pasajlara dayandırılmıştır:

*"Dişi ceylanlar,
Yabanıl dişi geyikler üstüne
Ant içiriyorum size, ey Yerusâlim kızları!
Aşkımı ayıltmayasınız, uyandırmayasınız diye,
Gönlü hoş olana dek."*⁵¹¹

⁵⁰⁷ Hezekiel, 37/24-28; 38-40. Bu müşahede Hıristiyan düşüncesini de etkisi altına almış ve III. Mabet'in bu ölçülere göre inşa edilmesi fikrinin savunulmasına sebep olmuştur. Bkz. Goldhill, s.52-54.

⁵⁰⁸ Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, s.32-35, 266; Bununla birlikte Hezekiel'in tarif ettiği Mabet'in ahir zamanda inşa edilmesi beklenen Mabet olmadığı da iddia edilmektedir. Bkz. Eric W. Baker, *The Eschatological Role of the Jerusalem Temple: An Examination of the Jewish Writings dating from 586 BCE to 70 CE*, Hamburg: Anchor Academic Publishing, 2015, s.63.

⁵⁰⁹ Kelime anlamı "yükselmek" olan *aliya*, Yahudilerin Filistin topraklarına yaptıkları toplu göçlere verilen isimdir. Bu göçler siyasi bir bilinç doğrultusunda kalıcı olarak yerleşme amacıyla gerçekleştirilmektedir. XIX. yüzyılın sonlarından II. Dünya Savaşı'nın bittiği döneme kadar Filistin topraklarında beş büyük göç dalgası yaşanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. M. Lütfullah Karaman, "Siyonizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.37, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.329.

⁵¹⁰ Boyer, s.21; Rabkin, s.122; İsmail Taşpınar, "Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta Kudüs", *Kudüs: Tarih, Şehir Toplum* içinde, Yunus Çolak ve Latif Karagöz (ed.), İstanbul: İlem Yayınları, 2019, s.5.

⁵¹¹ Ezgiler Ezgisi kitabında bulunan bu yemin üç farklı yerde benzer ifadelerle tekrarlanmıştır. Bkz. Ezgiler Ezgisi, 2/7; 3/5; 8/4.

Talmud alimleri, Tanrı'ya atfedilen Üç Yemin'in Yahudilerin İsrail ülkesine toplu göç gerçekleştirmeyeceğine, uluslara karşı isyan çıkarmayacaklarına ve mesihî kurtuluş döneminin başlaması için sonu zorlamayacaklarına yönelik olduğunu dile getirmişlerdir.⁵¹² Bu sebeple, geleneksel düşüncede kurtuluşun Tanrısal yardım sonucunda Mesih aracılığıyla mucizevi bir biçimde gerçekleşeceği kabul edilmiştir. Yahudiler bu doğrultuda günlük dualarında kendilerini Mesih öncülüğünde İsrail topraklarında toplaması ve Mabet'i yeniden inşa etmesi için Tanrı'ya yakarmaktadır. Yahudi geleneğinde, Mesih gelmeden önce, kurtuluşu sağlamaya yönelik ortaya atılabilecek her teşebbüs "Son'un Zorlanması" olarak yorumlanmakta ve bu fiillerin Yahudiler açısından acımasız sonuçlara sebep olacağı düşünülmektedir.⁵¹³

Günümüzde geleneksel Yahudi inancını temsil eden ve İsrail'deki en güçlü mezhep olan Ortodoks Yahudilik Mesih inancını halen devam ettirmektedir.⁵¹⁴ Bununla birlikte, XVIII. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve Yahudiliği değişen dünyanın şartlarına uyumlu hale getirmeyi hedefleyen Haskala düşüncesinin etkisiyle Yahudiler üzerinde mesihî kurtuluş beklentisi azalmıştır. Yahudi filozof Moses Mendelssohn (ö. 1786) Mesihçi kurtuluş doktrini yerine Yahudilerin ilahi irade sayesinde kurtuluşa erebileceklerini ve bu doğrultuda İsrail topraklarına dönüşün yalnızca politik ve seküler bir hadise teşkil ettiğini belirtmiştir.⁵¹⁵ Haskala düşüncesinden etkilenen Reformist Yahudilik, günümüzde yalnızca Yahudileri değil tüm insanlığı içine alan evrensel nitelikli barışın tesis edildiği mesihî bir çağı öne çıkarmaktadır. Bununla birlikte, dua kitaplarında Mesih, kutsal topraklarda yeniden bir araya geliş, Kudüs'ün restorasyonu ve III. Mabet'in inşasına yönelik atıfları dışarda bırakarak kurtarıcı Mesih figürünü yalnızca bir metafor olarak kabul etmektedir.⁵¹⁶ Ancak XX. yüzyılda artan Yahudi düşmanlığı nedeniyle Reformist Yahudilik içerisinde Yahudilerin Filistin'de kendilerine ait bir devlet kurmalarının gerekliliğinin altı çizilmiş ve İsrail devletinin evrensel kardeşliğin ve dünya barışının tesisi için kurulması, mesihî bir hedef olarak

⁵¹² *Babil Talmudu*, Ketubot 111a; *Midrash*, Shir ha-Shirim Rabbah, 2/7.

⁵¹³ Rabkin, s.130-133.

⁵¹⁴ Yusuf Besalel, "Mesianizm", *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2001, s.399.

⁵¹⁵ Ali Osman Kurt, "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala", *Milel ve Nihal*, Vol.7, No.1 (2010), s.37, 51.

⁵¹⁶ A.g.e., s.55; Seda Özalkan, *Siyonizm Karşıtı Yahudiler*, 1. Basım, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018, s.121.

yorumlanmıştır.⁵¹⁷ Muhafazakar Yahudilik tarafından mesihî dönem, Yeşeya kitabında geçen kehanet doğrultusunda dünya üzerinde evrensel barışın sağlanması şeklinde yorumlanmıştır.⁵¹⁸ Yeniden Yapılanmacı Yahudilik ise bir şahıs olarak Mesih'in varlığını reddetmiş ve bu kavrama dua kitaplarında yer vermemiştir.⁵¹⁹

⁵¹⁷ Baybal, s.355-356.

⁵¹⁸ "Birçok halk gelecek, 'Haydi, RAB'bin Dağı'na, Yakup'un Tanrısı'nın Tapınağı'na çıkalım' diyecekler, 'O bize kendi yolunu öğretsin, biz de O'nun yolundan gidelim.' Çünkü Yasa Siyon'dan, RAB'bin sözü Yeruşalim'den çıkacak." (Yeşeya, 2/3). Ayrıca bkz. *Emet ve'Emunah: Statement of Principles of Conservative Judaism*, 1990, <https://masortiolami.org/wp-content/uploads/2014/03/Emet-VEmunah-Statement-of-Principles-of-Conservative-Judaism.pdf> (7 Haziran 2020).

⁵¹⁹ Yılmaz Çapa, "Yahudilikte Mesih İnancı; Hıristiyan ve İslam Kültürüne Etkisi", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2018), s.64-65; Baybal, s.356; Besalel, s.400.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

III. MABET HAREKETİ'NİN DOĞUŞU VE FAALİYETLERİ: MABET ENSTİTÜSÜ ÖRNEĞİ

Süleyman Mabedi'nin Romalılar tarafından 70 yılında yıkılması üzerine Yahudilik, yaklaşık iki bin yıllık bir süreç boyunca Mabet yerine Tevrat merkezli bir din olarak varlığını devam ettirmiştir. Yahudi geleneğinde, Tanrı tarafından gönderilecek bir Mesih öncülüğünde Mabet'in yeniden inşa edileceği inancı kabul edilmiştir. Böylelikle, Yahudiler siyasi ve askerî açıdan pasif bir bekleyiş süreci içerisine girmişlerdir. Ancak bu bakış açısı, Siyonizm hareketinin etkisini arttırmaya başlaması sonucunda İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte büyük ölçüde değişime uğramıştır. Bu tarihten itibaren mesihî dönemle ilişkilendirilen ve Tanrı'nın mucizeleri vasıtasıyla Kudüs merkezli olarak meydana gelmesi beklenen hadiseler, bir grup Yahudinin öncülüğünde gerçekleştirilmeye başlamıştır.⁵²⁰

III. Mabet Hareketi, Yahudilikte Kudüs'ün kutsallaştırılması sonucu ortaya çıkan Mabet merkezli din anlayışının modern dönemdeki en ısrarcı savunucularından meydana gelmektedir. Dini Siyonizm'in öncülerinden Rabbi Abraham Isaac Kook'un (ö.1935) görüşlerinden etkilenen III. Mabet Hareketi, İsrail'de etkin bir biçimde faaliyet gösteren mesihî karakterli gruplara verilen şemsiye bir isimdir. Günümüzde hareketin çatısı altında bulunduğu tespit edilen 30'un üzerinde grup bulunmaktadır. Bu gruplara mensup aktivistler, Filistin topraklarında Yahudi yerleşimlerinin tamamlanmasının ardından din adamlığı müessesesini canlandırıp burada teokratik özelliğe sahip olan bir krallık inşa etme amacı taşımaktadır. Bu amacın gerçekleşmesi için atılması planlanan en önemli adım ise Yahudi geleneğinde Mabet Tepesi ile özdeşleştirilen Harem-i Şerif'te, günümüzde Mescid-i Aksa'nın bulunduğu yerde, III. Mabet'in inşa edilmesidir. Bu şekilde, Tevrat'ta yer alan ve Mabet'le ilişkilendirilen bütün ibadetlerin eksiksiz bir biçimde icra edilebileceği umulmaktadır.⁵²¹ Filistinli Müslümanların bölge üzerindeki haklarını ve Yahudi geleneğinin Kudüs hakkında yüzyıllardır sürdürdüğü tutumu göz ardı

⁵²⁰ Özalkan, s.35-36.

⁵²¹ Feldman, "Third Temple Movement".

eden III. Mabet aktivistleri, bütün bu adımlar tamamlandığında Yahudiler için mesihî dönemde vadedilen kurtuluşun gerçekleşeceğine ve III. Mabet'in dünya üzerindeki bütün uluslar tarafından kabul göreceğine inanmaktadır.⁵²²

Bu bölümün amacı, Yahudilikte Kudüs'ün ve Süleyman Mabedi merkezli dini hayat düşüncesinin modern dönemde geldiği noktanın ele alınarak III. Mabet Hareketi'nin İsrail'deki Yahudilerin dini ve sosyal hayatında oynadığı rolü Mabet Enstitüsü'nün faaliyetleri üzerinden aktarmaktır. Bu sebeple, ilk olarak, III. Mabet Hareketi'nin ortaya çıkış süreci hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra, III. Mabet Hareketi çatısı altındaki grupların genel özelliklerine değinilecektir. Araştırmamızın son kısmında ise hareket kapsamında faaliyet gösteren gruplara örneklik teşkil ederek Mabet'le ilişkilendirilen kutsal eşyaları ve Yahudi dini pratiklerini XXI. yüzyılda yeniden diriltmeye çalışan en etkili grup olan Mabet Enstitüsü hakkında bilgi verilecektir. Şiddet karşıtı tutumu ve eğitici aktiviteleriyle İsrail halkını, III. Mabet ve Mabet ritüelleri hakkında bilinçlendirmeyi amaçlayan Mabet Enstitüsü'nün kuruluşu, faaliyetleri, hedefleri, hem III. Mabet Hareketi çatısı altındaki diğer gruplar hem de Yahudi toplumu üzerindeki etkisi ve mali kaynakları hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca, Mabet Enstitüsü'nün Modern İsrail Devleti ile ilişkisine de değinilecektir.

I. III. Mabet Hareketi'nin Doğuşu

III. Mabet Hareketi, XX. yüzyılda geleneksel Yahudi inancında önemli bir yere tekabül eden Mesih, mesihî düzen ve III. Mabet'in inşası düşüncelerinde yaşanan köklü değişimler sonucunda ortaya çıkmıştır. Hareketin geleneksel inanca bir tepki olarak ortaya çıkışında ve destek görmesinde birtakım siyasi faktörler ve teolojik tartışmalar etkili olmuştur. Çalışmamızda, III. Mabet Hareketi'nin genel özellikleri ve ideolojisine değinilmeden önce oluşumunda büyük pay sahibi olan tarihsel süreç hakkında bilgi verilecektir. Bu süreç, Modern İsrail Devleti açısından da önemli dönüm noktalarını teşkil eden Siyonizm'in etkisini arttırması ve İsrail Devleti'nin kuruluşu, 1967'de Kudüs'ün

⁵²² J. M. Haim Rosenfeld (Ed.), *3000 Years of History: The Temple of Jerusalem*, David Kasonga (çev.), Kudüs: The Temple Institute of Jerusalem, t.y., s.40.

İsrail güçleri tarafından ele geçirilmesi ve başta Oslo Anlaşması olmak üzere Araplarla yapılan barış görüşmeleri olmak üzere üç aşama halinde ele alınacaktır.

a. Siyonizm ve Modern İsrail Devleti'nin Kuruluşu

Siyonizm, XIX. yüzyılda Orta Avrupa'da yaşayan Yahudiler arasında gelişim gösterip özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde büyük yankı uyandıran ve ismini Kudüs'te bulunan Siyon Tepesi'nden alan Siyon merkezli Yahudi milliyetçilik hareketi olarak doğmuştur. İsrail'in kurulmasının ardından dünyadaki Yahudilerin büyük bir kısmı tarafından benimsenen bir ideoloji konumuna ulaşmıştır. Pratik, siyasi, kültürel, sentetik, dini, sosyalist ve revizyonist gibi çeşitli türleri bulunan Siyonizm'in en önemli hedeflerinden biri Yahudilerin Filistin topraklarına nakledilerek orada bağımsız bir devlet kurmalarını sağlamaktır.⁵²³ Siyonizm'i dünya kamuoyuna duyuran Theodor Herzl (ö. 1904), Yahudilerin diğer toplumlara entegre olmalarının önündeki temel engelin onların birlikte yaşadıkları milletler içerisinde aşağılanıp yabancı bir unsur olarak görülmeleri olduğunu öne sürmektedir. Ona göre, bu durum kendisini eski tip din merkezli Yahudi aleyhtarlığı yerine ırka dayalı Yahudi düşmanlığı olan antisemitizm şeklinde göstermektedir. Herzl, bu sorunun siyasi bir mesele haline getirilmediği sürece devam edeceğini ve Yahudiler kendilerine ait bir devlete sahip olana kadar çözülemeyeceğini dile getirmiştir. Bu sebeple, Yahudiler için bir vatan arayışı içerisinde olan Siyonistler tarafından ilk olarak Madagaskar, Uganda ve Arjantin'in de içerisinde olduğu alternatifler değerlendirilmiş ancak daha sonra Filistin toprakları üzerinde fikir birliği sağlanmıştır.⁵²⁴

Herzl'in fikirleri, etnisiteyi esas alan seküler-milliyetçi vurgusu ve Yahudi dini kimliği karşısında bir tehdit olarak görülmesi sebebiyle ortaya çıktığı dönemlerde dünya Yahudileri tarafından desteklenmemiştir.⁵²⁵ Ayrıca, Siyonizm'in Mesih gelmeden önce Filistin'e toplu göç yapılması ve orada Yahudi hakimiyetinin kurulmasının gerekliliği

⁵²³ Alain Boyer, *Siyonizmin Kökenleri*, Volkan Aytaç (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s.7; Tomer Persico, "The End Point of Zionism: Ethnocentrism and the Temple Mount", *Israel Studies Review*, Vol.32, No.1 (Yaz 2017), s.106; Rabkin, s.27-30;

⁵²⁴ Theodor Herzl, *Yahudi Devleti*, Yeşim Meriç (çev.), İstanbul: Milenyum Yayınları, 2018, s.32-45; Boyer, s.9; Semiha Karahan, "Siyonizmin Teolojik Temelleri", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2019), s.56.

⁵²⁵ Ran Greenstein, *Zionism and Its Discontents: A Century of Radical Dissent in Israel/Palestine*, 1. Basım, London: Pluto Press, 2014, s.1.

üzerinde durması nedeniyle Tanrı'nın tarihe mucizevi bir biçimde müdahalesini öngören geleneksel Mesih inancının yok sayıldığı dile getirilmiştir.⁵²⁶ Ancak, XX. yüzyılda Avrupa'da antisemitizmin büyük ivme kazanması ve 1933'te Almanya'da Nazi yönetiminin iktidara gelmesiyle birlikte Yahudiler üzerinde uygulanan ve Holokost olarak adlandırılan soykırım sonucunda Avrupa'daki Yahudilerin önemli bir kısmı katledilmiştir. Bu hadisenin neticesinde hayatta kalanlarla birlikte diğer bölgelerde baskı altında yaşayan Yahudilere yurt bulma amacıyla 1948'de Filistin'de Siyonist önderler tarafından İsrail Devleti kurulmuştur. İsrail Devleti'nin kurulması, Yahudilerin milli ve dini kurtuluş süreçlerinin başlangıcı olarak yorumlanmış ve bu hadise Siyonizm karşıtı tutumun yumuşayarak İsrail'in dünya Yahudileri tarafından kabul görmesiyle sonuçlanmıştır.⁵²⁷

Modern İsrail Devleti'nin kurulduğu süreçte seküler Siyonist liderler, herhangi bir kutsiyet atfetmemelerine rağmen, sıklıkla Kitabı Mukaddes'te Filistin topraklarının İsrailoğulları'na Tanrı tarafından vadedildiğine ve bu toprakların Yahudi geleneği içerisindeki kutsiyetine işaret eden pasajlara vurgu yapmıştır.⁵²⁸ Örneğin, Herzl, *Yahudi Devleti (Der Judenstaat)* adlı eserinde kurulmasını hedeflediği devletin pahalıya mal olacağını altını çizmekle birlikte bunun ancak güçlü bir fikir sayesinde gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Düşüncelerini aktarırken Yahudilerin her sene Mısır'dan çıkışın anısına kutladıkları Pesah Bayramı'nda kurulan seder sofrası ve Kefaret Günü ibadetlerinde dile getirdikleri meşhur temenni olan "Gelecek yıl Kudüs'te" deyişini kullanmıştır.⁵²⁹ Böylelikle, her ne kadar başlangıçta seküler Siyonist liderler tarafından "geri dönüş" fikrinin Mesih düşüncesiyle bağlantılı olmadığına altı çizilse de Filistin'de

⁵²⁶ Özalkan, s.16, 71-79; Rabkin, s.47.

⁵²⁷ Yahudilerin devlet kurma hakkı 1917'de ilan edilen Balfour Deklarasyonu ile tanınmıştır ve bu hak Milletler Cemiyeti tarafından güvence altına alınmıştır. Bkz. Boyer, s.127. Milletler Cemiyeti'nin aldığı karara göre, Kudüs'ün batısı İsrail'e, Mabet Tepesi'ni sınırları içerisine alan doğu kısmı ise Filistin'e bırakılmıştır. Ancak bu karar yürürlüğe girmemiş ve 1949 yılında İsrail güçleri Kudüs'ün doğusunda Filistinlilere ayrılan toprakların %80'lik kısmını işgal etmiştir. Bkz. Cengiz Batuk ve Rabia Mert, "Çatışan Kutsalın Ortasındaki Şehir: Kudüs", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Vol.17, No.2, 2017, s.136.

⁵²⁸ Bu dönemde Herzl de dahil olmak üzere Siyonist liderler Kudüs'e kutsiyet atfetmemişler ve şehre dair memnuniyetsizliklerini birçok yerde dile getirmişlerdir. İsrail'in ilk cumhurbaşkanı olan Chaim Weizmann (ö. 1952) Kudüs'ü hediye olarak verilse bile kabul etmeyeceğini belirtmiştir. İsrail'in ilk başbakanı olan David Ben-Gurion (ö. 1973) da Kudüs'teki kutsal mekânların Arap sınırları içerisinde kalmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Bkz. Persico, s.106; Armstrong, "The Holiness of Jerusalem", s.6-7.

⁵²⁹ Herzl, s.26.

kurulan Yahudi devletinin konumu, Tanrısal ve tarihi haklar çerçevesinde dini söylemlere başvurularak meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu durum, İsrail Devleti kurulduktan sonraki süreçte Yahudilerin vadedilen topraklar üzerindeki tarihlerinin idealize edilerek farklı bir boyuta taşınmasını beraberinde getirmiştir.⁵³⁰

Siyonizm'in türlerinden biri olan Dini Siyonizm, ilk dönemlerde Rabbi Zvi Hirsch Kalischer (ö. 1874) ve Rabbi Yehuda Alkalai (ö. 1878) tarafından temsil edilmiş, Filistin topraklarındaki ilk Aşkenaz baş haham olan Abraham Isaac Kook'un (ö. 1935) görüşleriyle birlikte gelişim göstermiştir. Dini Siyonizm'in ilk öncüleri olan rabbiler, Yahudilerin Filistin topraklarına göçlerinin Mesih'in gelişini hızlandıracağını ve bu aktivitenin pasif bekleyişin en önemli nedeni olan Üç Yemin'i çiğneme anlamına gelmeyeceğini öne sürmüşlerdir. Bu açıdan her ne kadar seküler temalar barındırsa da İsrail Devleti ve Siyonist ideoloji, dindar Siyonistler tarafından Tevrat kurallarına dayalı teokratik bir devleti ihya edecek ve nihai kurtuluşu getirecek ilahi bir araç olarak görülmüştür. Bu sebeple, İsrail Devleti'nin Tanrı'nın yeryüzündeki varlığını temsil ettiğine inanılmış ve devlet dindar Siyonistler tarafından kutsal kabul edilmiştir.⁵³¹ Dindar Siyonistlerin görüşleri, dindar Yahudilerin Siyonizm'in kutsal topraklara göç vurgusuna yönelik kuşkularının giderilmesi için önemli bir faktörü teşkil etmiştir. Böylelikle, Filistin topraklarına yapılan göçler ve orada kurulması planlanan Yahudi devletinin mesihî kurtuluş sürecinin ilk aşamasına tekabül ettiği düşüncesi dindar Yahudiler arasında yaygınlık kazanmaya başlamıştır.⁵³²

b. Kudüs'ün Ele Geçirilmesi ve Yahudi Fundamentalizminin Yükselişi

1967 yılında Mısır, Ürdün ve Suriye'nin İsrail ile yaptığı Altı Gün Savaşı; Doğu Kudüs'le⁵³³ birlikte Sina Yarımadası, Golan Tepeleri, Gazze Şeridi ve Batı Şeria'nın

⁵³⁰ Michael Prior, *Zionism and the State of Israel: A Moral Inquiry*, 1. Basım, London/New York: Routledge, 1999, s.159-168; E. Montet ve Diğerleri, *Tarihte ve Günümüzde Siyonizm ve Yahudilik*, Adnan Yazıcı ve Diğerleri (çev.), İstanbul: Örgün Yayınevi, 2006, s.385; Rabkin, s.53, 60-61, 126, 239.

⁵³¹ Gershom Gorenberg, *The End of Days: Fundamentalism and the Struggle for the Temple Mount*, New York: Oxford University Press, 2000, s.88; Motti Inbari, "When Prophecy Fails? The Theology of the Oslo Process: Rabbinical Responses to a Crisis of Faith", *Modern Judaism*, Vol.29, No.3, Eylül 2009, s.305; Ravitzky, s.26-32, 80; Persico, s.108.

⁵³² Besalel, s.400.

⁵³³ Harem-i Şerif (Yahudi geleneğinde Mabet Tepesi) Doğu Kudüs sınırları içerisinde bulunmaktadır.

İsrail güçleri tarafından işgali ile sonuçlanmıştır.⁵³⁴ Kudüs'ün ele geçirilmesi, Yahudi geleneğinde büyük bir öneme sahip olan şehri, Siyonizm açısından da oldukça önemli bir konuma getirmiş ve Kudüs, 1980 yılında İsrail tarafından başkent ilan edilmiştir.⁵³⁵ Daha önce Batı Kudüs'ü ellerinde bulunduran İsrail güçlerinin Kudüs'ün tamamını ele geçirmesi dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan Yahudiler tarafından Siyonist girişimin onaylandığını gösteren ilahi bir işaret olarak yorumlanmıştır.⁵³⁶ III. Mabet Hareketi'nin en önemli destekçilerini teşkil eden milliyetçi-dindar Yahudiler (*Datim*), bu gelişmeleri sevinçle karşılarken ilahi bir ceza korkusu içerisinde bulunan ultra-Ortodoks Yahudiler (*Haredim*) büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır.⁵³⁷ Bu durumun sebebi ise bu iki grup arasında mesihî kurtuluşun mahiyeti hususundaki fikir ayrılığıdır. Ultra-Ortodoks Yahudiler, Holokost'u Siyonist hareket karşısında verilen Tanrısal bir ceza olarak yorumlamakta ve Siyonist girişimin mesihî dönemin başlangıcından önce tamamen başarısızlığa uğrayacağına inanmaktadır.⁵³⁸ Buna karşın milliyetçi-dindar Yahudiler,

⁵³⁴ Henry Cattan, *Palestine, the Arabs and Israel: The Search for Justice*, 1. Basım, London: Longman, 1969, s.91.

⁵³⁵ İlgili yasa için bkz. "Basic Law: Jerusalem, Capital of Israel", *The Knesset*, https://www.knesset.gov.il/laws/special/eng/basic10_eng.htm (14 Eylül 2020).

⁵³⁶ Arye Naor, "Behold, Rachel, Behold': The Six Day War as a Biblical Experience and Its Impact on Israel's Political Mentality", *Journal of Israeli History*, Vol.24, No.2, 2005, s.237.

⁵³⁷ İsrail toplumu içerisindeki Yahudiler mezhep aidiyetinden ziyade dindarlık seviyelerine göre dört gruba ayrılmaktadır. Bunun en önemli sebebi, İsrail Devleti kurulduğu zaman devlet ile Ortodoks Yahudiler arasında yapılan anlaşma gereği Ortodoks Yahudiliğin İsrail'de dini pratiklerin icra edilmesinde sorumlu tek mezhep olarak tanınmasıdır. Pew Research Center'in 2016'da yayınladığı araştırmaya göre İsrail'de yaşayan dindar Yahudilerin (*Haredim* ve *Datim*) neredeyse tamamı kendilerini Ortodoks Yahudi olarak tanımlamaktadır. İsrail'de Muhafazakâr (%2) ve Reform Yahudilik (%3) mensupları ise yok denecek kadar azdır. İsrail'de dindarlık oranlarına göre sırasıyla dört grup bulunmaktadır: *Haredim* (Ultra-Ortodokslar), *Datim* (Milliyetçi Dindarlar), *Masortim* (Gelenekçiler) ve *Hilonim* (Sekülerler). En dindar kesimi oluşturan ve anti-Siyonist bir tavra sahip olan *Haredim*, İsrail toplumunun %9'luk kesimine tekabül ederken dindarlık sıralaması bakımından ikinci grubu teşkil eden Siyonist ve milliyetçi-dindar Yahudilerden oluşan *Datim*'in oranı %13'tür. Dindar ve seküler kesim arasında orta yolu benimseyen *Masortim*'in oranı %29 iken seküler, Siyonist ve Aşkenaz kesimden meydana gelen *Hilonim*'in oranı %49'dur. Bununla birlikte, İsrail'de yaşayan Yahudilerin %73'ü kendilerini Siyonist olarak tanımlamaktadır. Bu oran ultra-Ortodoks kesim içerisinde %33 iken milliyetçi-dindar Yahudilerde %85'tir. Gelenekçi Yahudilerin %82'si, seküler kesimin ise %72'si kendilerini Siyonist olarak tanımlamaktadır. Bkz. Kelsey Jo Starr ve David Masci, "In Israel, Jews are united by homeland but divided into very different groups", *Pew Research Center*, 8 Mart 2016, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/03/08/in-israel-jews-are-united-by-homeland-but-divided-into-very-different-groups/> (5 Temmuz 2020); Pew Research Center, "Israel's Religiously Divided Society", 8 Mart 2016, <https://www.pewforum.org/2016/03/08/israels-religiously-divided-society/> (5 Temmuz 2020).

⁵³⁸ Holokost, bazı anti-Siyonist ve ultra-Ortodoks Yahudiler tarafından Siyonist hareketin faaliyetleri neticesinde "sonun zorlanarak" Tanrı'nın buyruklarının çiğnenmesine karşılık Tanrı tarafından Yahudilere verilen kolektif bir ceza olarak yorumlanmıştır. Bkz. Ravitzky, s.63. Bu anlayışa paralel olarak Siyonist hareketin Yahudi dini hayatında sebep olduğu tahribatın Mabet'in yıkılmasından daha ağır sonuçlara

Holokost'un Mesih'in gelişinden önce beklenen yıkıma tekabül ettiğini ve sona ermesiyle birlikte mesihî dönemin başladığını iddia etmektedir.⁵³⁹ Mesihî dönemin başlaması ise Üç Yemin'in artık uygulanmasına gerek olmadığı anlamına gelmektedir.⁵⁴⁰ Böylelikle, Dini Siyonizm'in görüşlerini benimseyen milliyetçi-dindar Yahudiler arasında geleneksel inançların sorgulanması ve İsrail Devleti'nin kutsallaştırılmasıyla başlayan fundamentalist bir bakış açısı ortaya çıkmıştır.⁵⁴¹

Dini Siyonizm'in fikirleri, Abraham Isaac Kook'un oğlu Rabbi Zvi Yehuda Kook'un (ö. 1982) yönetimi altındaki *Gush Emunim*'in (İnananlar Cephesi) mensupları tarafından sürdürülmüştür. Fundamentalist bir hareket olan *Gush Emunim*, İsrail güçleri tarafından işgal edilen bölgelerde Yahudi yerleşimlerinin kuruluşunu destekleme amacıyla 1974'te Dini Siyonizm taraftarı bir grup genç tarafından kurulmuştur. Bu grubun mensupları, çoğunlukla Dini Siyonizm'i benimseyen *Merkaz Harav Yeşiva* isimli okulun mezunlarından meydana gelmiş ve başta eski İsrail Başbakanı Ariel Sharon (ö. 2014) olmak üzere çeşitli siyasetçiler tarafından desteklenmişlerdir.⁵⁴²

İsrail'in Altı Gün Savaşı'ndaki zaferi, İsrail toplumu içerisinde etkili bir konumda bulunan *Merkaz Harav Yeşiva* başta olmak üzere dindar Siyonistler tarafından Tanrısal bir kurtuluş planı doğrultusunda yorumlanmıştır. Bu yoruma göre, bu zafer Tanrı'nın Yahudileri esaretten kurtarma amacıyla başlattığı planın bir parçasıdır. İsrail Devleti her ne kadar seküler temalar barındırorsa da bu planın gerçekleşmesine aracılık

sebepe olduğu da dile getirilmiştir. Bkz. Rabkin, s.121, 258. Ultra-Ortodoks Yahudilere göre, bu davranışların devam ettirilmesi Mesih'in gelişinin ertelenmesi ve dolayısıyla mesihî kurtuluş döneminin de gecikmesi anlamına gelmektedir. Bkz. Motti Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study: The Movement for the Establishment of the Temple", *Hebrew Union College Annual*, Vol.74, 2003, s.280-281.

⁵³⁹ Yahudi geleneğinde "Mesih'in doğum sancıları" olarak adlandırılan ve Mesih'in gelişinin habercisi olan on alametten bahsedilmektedir. Bu alametler, Yahudilerin Mesih'in gelişinden önce büyük sıkıntılarla yüzleşeceğine işaret etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı*, s.237-244. Ayrıca, Yahudi dini geleneğinde "On Alamet" literatürünün örneklerinden birini teşkil eden *Otat ha-Mašiah* isimli risalenin Türkçe çevirisi için bkz. Meral, *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, s.103-114.

⁵⁴⁰ Israel Shahak ve Norton Mezvinsky, *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, Ahmet Emin Dağ (çev.), İstanbul: Anka Yayınları, 2002, s.55.

⁵⁴¹ Rabkin, s.187-193, 198-199, 294.

⁵⁴² Motti Inbari, "Fundamentalism in Crisis: The Response of the Gush Emunim Rabbinical Authorities to the Theological Dilemmas Raised by Israel's Disengagement Plan", *Journal of Church and State*, Vol.49, No.4, Ekim 2007, s.698.

etmesi sebebiyle kutsaldır. Bu durum, Rabbi Zvi Yehuda Kook tarafından yalnızca devletin değil devlete ait olan her unsurun kutsal olduğu şeklinde yorumlanmıştır. *Gush Emunim* bu doğrultuda Tanrısal kurtuluş planının başarıya ulaşması amacıyla ilk adım olarak vadedilen topraklarda Yahudi yerleşimlerinin yaygınlaşması için çalışmaları hızlandırmıştır.⁵⁴³

i. Aktivistlerin Mabet Tepesi'nde İbadet Talepleri ve Eleştiriler

1967'de Doğu Kudüs'ün İsrail güçlerinin eline geçmesinin ardından yapılan anlaşmalar sonucunda Mabet Tepesi (Harem-i Şerif) Müslümanların ibadet yeri olarak tanınmaya devam etmiş ve Ürdün'e bağlı Kudüs İslami Vakıflar İdaresi'nin himayesine bırakılmıştır.⁵⁴⁴ İsrail güçleri, Mabet Tepesi'nin güvenliğinin sağlanması gerekçesiyle giriş-çıkış kontrollerinden sorumlu tutulmuştur. Gayrimüslimlerin Mabet Tepesi'nde ibadet etmelerine izin verilmezken ziyaret talepleri belirli şartlar doğrultusunda kabul edilmiştir.⁵⁴⁵ Yahudilerin Ağlama Duvarı'nda ibadet etme hakları ise korunmuştur. Mabet Tepesi'nin idaresinin Kudüs İslami Vakıflar İdaresi'ne bırakılması ve ileride de değinileceği üzere Müslümanlarla gerçekleştirilen barış görüşmeleri, yoğun bir şekilde Mesih beklentisi içerisinde olan grupların hayal kırıklığı yaşamalarına ve Yahudi fundamentalizminin büyüyen etkisini arttırmasına neden olmuştur. Kurtuluş planının, vadedilen toprakların ele geçirilmesi ve III. Mabet'in inşasıyla birlikte gerçekleşeceğini

⁵⁴³ Arye Naor, s.239; Inbari, "Fundamentalism in Crisis", s.699. *Gush Emunim* mensupları, Dini Siyonizm'in aşırı bir yorumunu benimseyerek Tanrı'nın iradesini bildiklerini iddia etmişlerdir. Onlara göre, mesihi kurtuluş döneminin gelişini hızlandırmak vadedilen topraklardaki Yahudi yerleşimlerini arttırmakla mümkündür. Bu sebeple onlar, kurtuluş planının başarıya ulaşması için Yahudi yerleşimlerine odaklanmayı tercih etmişlerdir. Motti Inbari, "Messianic Religious Zionism and the Reintroduction of Sacrifice: The Case of the Temple Institute", *Rethinking the Messianic Idea in Judaism* içinde, Michael L. Morgan ve Steven Weitzman (ed.), Indiana: Indiana University Press, 2015, s.260.

⁵⁴⁴ İsrail ve Ürdün arasındaki anlaşma maddeleri için bkz. "Israel-Jordan Peace Treaty", *Israel Ministry of Foreign Affairs*, 26 Ekim 1994, <https://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/israel-jordan%20peace%20treaty.aspx> (17 Eylül 2020).

⁵⁴⁵ Yizhar Be'er, "Dangerous Liaison: The Dynamics of the Rise of the Temple Movements and Their Implications", Shoshana London Sappir (çev.), *Ir Amim*, 1 Mart 2013, <http://www.ir-amim.org.il/sites/default/files/Dangerous%20Liaison-Dynamics%20of%20the%20Temple%20Movements.pdf> (28 Temmuz 2020), s.12-13.

düşünen bu gruplar, yaşanan gelişmeler neticesinde İsrail Devleti'nin mesihî kurtuluşun bir parçası olduğu görüşünü yavaş yavaş terk etmeye başlamışlardır.⁵⁴⁶

Bu grupların mensupları, mesihî dönemin başlaması ve dolayısıyla kurtuluşun gerçekleşmesi için gereken aşamaları devlet güçlerinden bağımsız bir biçimde kendi çabalarıyla gerçekleştirerek vadedilen topraklarda teokratik yönetime dayalı bir krallık kurmak için çalışmalarına başlama kararı almışlardır.⁵⁴⁷ Bu gelişmeler, Kudüs'teki İslam ve Müslüman varlığını hedef alan birtakım şiddet eylemlerinin organize bir biçimde gerçekleştirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu eylemlerin temel hedefi, Yahudiler ve Müslümanlar arasında yaşanması planlanan bir kriz sonucu Mabet Tepesi'nin statükosunun değiştirilmesi ve İslam geleneği tarafından kutsal sayılan yapıların ortadan kaldırılarak yerlerine inşa edilmesi planlanan III. Mabet'le birlikte Yahudilerin ibadetlerini icra edebilmeleri için gerekli ortamın sağlanmasıdır. Bu doğrultuda Mabet Tepesi'nde, 1967'den günümüze kadar, Mescid-i Aksa'yı ve oradaki İslami mirası hedef alan bireysel veya grup halinde 100'e yakın saldırı gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Avustralyalı bir Hıristiyan tarafından 1969'da gerçekleştirilen büyük bir saldırıda Mescid-i Aksa'da çıkarılan yangın sonucunda, XII. yüzyılda Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Halep ve Şam Atabeyi Nureddin Mahmud Zengi (ö.1174) tarafından yaptırılan tarihi minber yakılmıştır.⁵⁴⁸

Bu dönemde, Mabet Tepesi'nin ele geçirilmesinin ardından III. Mabet aktivistlerinden Rabbi Shlomo Goren'in (ö. 1994) tepede ibadet etme girişiminde bulunması üzerine dönemin Savunma Bakanı Moshe Dayan (ö. 1981) devreye girerek bu eyleme engel olmuştur.⁵⁴⁹ Ayrıca, Shlomo Goren ile birlikte sayıca az olan ve aşırı sağcı olarak tanımlanan *Nemanev Har ha-Bayt* (Temple Mount Faithful) gibi III. Mabet Hareketi'nin doğuşuna zemin hazırlayıp zamanla hareketin bünyesine dahil olan çeşitli

⁵⁴⁶ Rachel Z. Feldman, "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights: The Use of Piety Practice and Liberal Discourse to Carry out Proxy-State Conquest", *Settler Colonial Studies*, Vol.8, No.4, 2018, s.541; Gorenberg, s.103.

⁵⁴⁷ Feldman, "Third Temple Movement".

⁵⁴⁸ Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study", s.280. Yahudi ve Hıristiyan fundamentalistler tarafından gerçekleştirilen ve Mescid-i Aksa'da çok sayıda Filistinlinin öldürülmesine neden olan saldırıların listesi için bkz. Cheryl A. Rubenberg (Ed.), "Al-Haram ash-Sharif", *Encyclopedia of the Israeli-Palestinian Conflict*, C.1-3, London/Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2010, s.496-497.

⁵⁴⁹ Be'er, "Dangerous Liaison", s.17.

gruplar tarafından Mabet Tepesi'ndeki İslam mirasının yok edilerek yerine III. Mabet'in inşa edilmesi gerektiği fikri milliyetçi saiklerle dile getirilmiştir.⁵⁵⁰

Benzer girişim ve talepler üzerine İsrail Yahudi toplumu içerisinde Mabet Tepesi'nin Yahudiler tarafından ziyaret edilemeyeceği hususu gündeme getirilmiştir. Bu mevzunun gündeme getirildiği ilk dönemlerde, İsrail Baş Hahamlığı, ultra-Ortodoks rabbiler, dindar Siyonistler, *Gush Emunim* ve Rabbi Zvi Yehuda Kook da dahil olmak üzere *Merkaz Harav Yeşiva*'nın liderleri Yahudilerin Mabet Tepesi'ni ziyaret etmelerinin ve orada ibadet etmelerinin dini açıdan sakıncalı olduğunu dile getirmiştir.⁵⁵¹ Yahudilikte, Mabet Tepesi'nde ibadete karşı bu olumsuz tavrın dayandığı dini sebepler, Yahudilerin dini açıdan kirliliğe sebep olduğu kabul edilen ölümlerle temas halinde bulunmaları nedeniyle günümüzde ritüel temizlik şartlarını sağlamamaları ve Mabet'in en kutsal yerine tekabül eden ve yalnızca başkohenin yılda bir kere ayak basabildiği Kutsallar Kutsalı'nın yerinin bilinmemesidir.⁵⁵² Yahudi geleneğine göre, Mabet Tepesi'nde ibadet edilebilmesi için gerekli ritüellerin yerine getirilmesi, Kutsallar Kutsalı'nın yerinin tam olarak tespit edilmesi ve gerekli ritüel temizlik hazırlıklarının yapılması için Tevrat'ta verilen detaylara uygun kızıl ineğin bulunmasına bağlıdır.⁵⁵³

Bu durum, günümüzde de devam edecek şekilde Mabet Tepesi'nin ibadete açılması talebinde bulunan III. Mabet aktivistlerini, Yahudi geleneğine sıkı sıkıya bağlı olan ultra-Ortodoks kesim tarafından yöneltilen eleştirilerin hedefi haline getirmektedir. Ancak, ultra-Ortodoks topluluğun eleştirilerinin dini gerekçelerinin yanında bir de Yahudilerin Mabet Tepesi'ne çıkışlarının Müslümanlar ve Yahudiler arasında yaşanan politik çatışmalara dini bir boyut kazandırmasına karşı duyulan endişe de

⁵⁵⁰ Whitney Webb, "From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as 'Civil Rights'", *MPN News*, 3 Temmuz 2019. <https://www.mintpressnews.com/third-temple-activist-movement-israel-theocracy-civil-rights/260142/> (13 Eylül 2020); Persico, s.107; Be'er, "Dangerous Liaison", s.24.

⁵⁵¹ Persico, s.110; Be'er, "Dangerous Liaison", s.23.

⁵⁵² Gorenberg, s.115. Yahudi geleneğinde, bu bölgeye yanlışlıkla bile olsa ayak basılması durumunda ayak basan kişinin ölümlerle cezalandırılacağı kabul edilmektedir. Mabet'in bu kısmına yalnızca başkohen yılda bir kere Yom Kipur'da girebilmektedir. *Babil Talmudu*, Pesachim 26a; Eruvin 105a; Maimonides, *The Code of Maimonides (Mishneh Torah)*, s.89; Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study", s.293. Tevrat'ta bu yaşağa benzer şekilde İsrailoğulları'nın Sina Dağı'na kutsiyetinden ötürü çıkamayacakları bildirilmiş ve Tanrı tarafından Musa'dan dağın etrafına sınır çizmesi istenmiştir. Bkz. Mısır'dan Çıkış, 19/23.

⁵⁵³ Çölde Sayım, 19; Gorenberg, s.8; Inbari, "Messianic Religious Zionism and the Reintroduction of Sacrifice", s.257.

bulunmaktadır.⁵⁵⁴ Bu nedenler dolayısıyla, söz konusu yasak çeşitli dönemlerde tekrarlanmış, III. Mabet'in inşası ve Mabet Tepesi'nde ibadet etmek için girişimde bulunulmaması gerektiği sıklıkla vurgulanmıştır.⁵⁵⁵

c. Müslümanlarla Yapılan Barış Görüşmeleri

İsrail, 1978'de Mısır'la yaptığı barış görüşmelerinin ardından 1982'de Sina Yarımadası'ndan çekilmiştir. 1991'de Madrid Konferansı düzenlenmiş ve 1993'te, Araplarla yapılan müzakereler sonucunda işgal altındaki Filistin topraklarının Arap ve İsrail güçleri arasında paylaşılmasının masaya yatırıldığı Oslo görüşmeleri gerçekleşmiştir. Bu görüşmeler esnasında İsrail'in Yahudiye ve Samiriye bölgeleriyle birlikte Gazze Şeridi'nden geri çekilme kararı ve bağımsız bir Filistin yönetiminin kurulmasına sıcak bakması fundamentalist kesim içerisinde büyük bir krizin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁵⁵⁶ Kutsiyet yüklenilen toprakların barış görüşmeleri sonucunda Müslümanlara iade edilmesi ve bu topraklardaki Yahudi yerleşimlerinin boşaltılması, *Gush Emunim*'in de aralarında bulunduğu dindar Siyonist kesim içerisinde Modern İsrail Devleti'nin konumu ve kurtuluş sürecindeki rolü hususundaki görüş ayrılıklarının derinleşmesine neden olmuştur. *Gush Emunim* içerisinde Rabbi Zvi Yehuda Kook'un görüşlerine karşı çıkılarak devletin ilahi kurtuluş planının gerçekleşmesi için bir araç olmadığı düşüncesi hızla yayılmaya başlamıştır. Bunun sonucunda, 1996'da *Gush Emunim* ve *Merkaz Harav Yeşiva* ile ilişkilendirilen bir grup Ortodoks rabbi, Mabet Tepesi'ne çıkış hususundaki genel kabule karşı çıkarak Yahudilerin belirli dini kurallara riayet ederek Mabet Tepesi'ne çıkmaları çağrısında bulunmuştur.⁵⁵⁷

⁵⁵⁴ "Visiting the Temple Mount is Absolutely Forbidden, for More Than One Reason", *True Torah Jews*, <https://www.truetorahjews.org/visiting-temple-mount-absolutely-forbidden-more-one-reason> (19 Temmuz 2020).

⁵⁵⁵ Be'er, "Dangerous Liaison", s.15-16.

⁵⁵⁶ Inbari, "When Prophecy Fails?", s.1. Söz konusu kriz, eski İsrail Başbakanı Ariel Şaron'un (ö. 2014) Mabet Tepesi'ni ziyaret etmesi, İkinci İntifada (2001-2003) adı verilen Filistinlilerin Oslo Antlaşması şartlarına uymayan İsrail'e karşı başlattığı ayaklanmalar ve İsrail'in 2005'te işgal altında tuttuğu Gazze Şeridi'nden geri çekilme işlemlerini başlatarak bu bölgelerdeki Yahudi yerleşimlerinin yok edilmesine karar vermesiyle yoğunlaşmıştır. Bkz. Inbari, "Fundamentalism in Crisis", s.697-699.

⁵⁵⁷ Nadav Shragai, "Yesha Rabbis to Jews: Visit Temple Mount", *Haaretz*, 5 Eylül 2003, <https://www.haaretz.com/1.5370848> (23 Temmuz 2020); Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.1; Be'er, "Dangerous Liaison", s.17. Bu çağrının amacı kitleleri Mabet Tepesi'ne yönlendirerek İsrail Devleti'nin Mabet Tepesi'ni Müslüman yönetimine devretmesinin önüne geçmektir. Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study", s.320-321.

Dindar Siyonist kesim tarafından benimsenmeye başlanan bu yeni tutumun en önemli temsilcileri önde gelen III. Mabet aktivistleri arasında bulunan Yehuda Etzion ile ilerde ayrıntılı bir biçimde değinilecek olan Mabet Enstitüsü'nün kurucusu Rabbi Yisrael Ariel'dir. Yehuda Etzion, İsrail toplumunda *Gush Emunim*'in mesihî görüşlerinden etkilenen radikal bir organizasyon olan *Jewish Underground*'un (İbr. *ha-Mahteret ha-Yehudit*) Mescid-i Aksa'yı havaya uçurma girişimi ve bölgedeki Araplardan intikam almak amacıyla gerçekleştirdiği saldırılardaki etkin rolüyle tanınmıştır. Ancak bu girişimlerin başarısız olmasının ardından İsrail toplumunun radikal bir değişime hazır olmadığını gören Etzion fikirlerini yeniden gözden geçirmiştir. Etzion'a göre, *Gush Emunim*'in insanları Mabet Tepesi ve kurtuluş süreci hakkında bilinçlendirmek yerine Yahudi yerleşimlerini yaygınlaştırmak için çaba harcaması ve Yahudilerin seküler Siyonist devletin ilahi kurtuluş sürecinde etkin rol oynadığını kabul ederek pasif bir bekleyiş içerisinde bulunması büyük bir hatadır.⁵⁵⁸

Yehuda Etzion'un görüşleri, dile getirdiği dönemde *Gush Emunim* içerisinde eleştirilerek marjinal olarak nitelendirilmiştir. Ancak, özellikle 1993'teki Oslo görüşmelerinin ardından geri çekilme planının yürürlüğe girmesi ve Yahudi yerleşimlerinin ortadan kaldırılmaya başlanması sonucu yaşanan hayal kırıklığının etkisiyle Etzion, Dini Siyonizm'in önde gelen savunucuları arasında kabul görmeye başlamıştır. Böylelikle, Etzion'un fikirleri, en önemli örneklerinden birini Mabet Enstitüsü'nün teşkil ettiği III. Mabet Hareketi'ni büyük ölçüde şekillendirmiştir. III. Mabet Hareketi'ne öncülük eden bir grup dindar Siyonist, Siyonizm'in ve dolayısıyla İsrail Devleti'nin Tanrısal kurtuluş planı içerisindeki fonksiyonunu tamamladığını ve bu aşamadan sonra teokratik rejime dayalı alternatif bir siyasi yapının oluşturulmasının gerekliliğini yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır.⁵⁵⁹

⁵⁵⁸ Persico, s.108; Inbari, "Fundamentalism in Crisis", s.700-703; Shlomo Fischer, "From Yehuda Etzion to Yehuda Glick: From Redemptive Revolution to Human Rights on the Temple Mount", *Israel Studies Review*, Vol.32, No.1, 2017, s.72. Yehuda Etzion'un erken dönemlerde etkisi altında kaldığı *Jewish Underground*'un görüşleri Shabtai Ben Dov'un mesihçi ve şiddet yanlısı anlayışına dayanmakta ve ilahi kurtuluş döneminin başlatılması için kamuoyunun iradesini yok saymaktadır. Bkz. Be'er, "Dangerous Liaison", s.26-27; Webb, "From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as 'Civil Rights'".

⁵⁵⁹ Inbari, "Fundamentalism in Crisis", s.704-706.

Bu yeni anlayış, Mabet Enstitüsü'nün kurucusu Rabbi Yisrael Ariel de dahil olmak üzere 90'lı yıllara kadar çeşitli şiddet olaylarının ortaya çıkmasına sebep olan III. Mabet aktivistleri tarafından benimsenmiştir. Bu dönemden itibaren III. Mabet Hareketi çatısı altındaki gruplar kendilerini şiddet karşıtı olarak tanımlamaya başlamış ve eğitici yollar vasıtasıyla İsrail Yahudi toplumunu III. Mabet hakkında bilinçlendirmeye ve III. Mabet'in inşası için toplumu hazırlamaya odaklanmıştır.⁵⁶⁰ Böylelikle, insanlar ilahi kurtuluş sürecinin aktif bir parçası haline getirilmiş ve III. Mabet merkezli teokratik bir Yahudi devletinin kurulabilmesi için gerekli olan çözüm yolu kamuoyunun bilinçlendirilmesiyle ilişkilendirilmiştir.⁵⁶¹ III. Mabet Hareketi bu gelişmeler sonucunda İsrail'de örgütlenerek organize bir biçimde faaliyet göstermeye başlamıştır.

II. III. Mabet Hareketi'nin Genel Özellikleri

Günümüzde, III. Mabet Hareketi çatısı altında 30'un üzerinde grup bulunmaktadır. Bu grupların her biri Mabet Tepesi'nde III. Mabet'in inşa edilebilmesi için gerek duyulan farklı alanlarda faaliyet göstermektedir. Grup üyeleri başlangıçta mesihî görüşleri benimseyen dindar Siyonistler ile Irgun ve Lehi gibi Filistinlilere karşı şiddet eylemleriyle sıklıkla gündeme gelen oluşumlara mensup seküler Siyonistlerden meydana gelmektedir. Ancak günümüzde en azından görünürde şiddet karşıtı bir tutumun benimsenmesi ve insan hakları ile eşitlik gibi argümanların sıklıkla gündeme getirilmesi ile III. Mabet Hareketi fundamentalist görüşlerini gizleyerek toplumun farklı kesimlerinden destekçilere sahip olmaya başlamıştır.⁵⁶²

III. Mabet Hareketi bünyesindeki gruplar cinsiyet, yaş, etnik köken, eğitim düzeyi ve faaliyet alanları gibi çeşitli kategorilere göre farklılaşmakta ve bünyesinde binlerce aktivist barındırmaktadır. Grupların odaklandığı faaliyetler arasında III. Mabet'in inşa edilmesi için politik kanallar vasıtasıyla çalışmalar yapmak, gösteriler düzenlemek, toplumun farklı kesimlerini Mabet'in işlevi ve gerekliliği hakkında

⁵⁶⁰ Rachel Z. Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action: The Race-Class and Ideological Normativity of Women for the Temple in Jerusalem", *Journal of Middle East Women's Studies*, Vol.13, No.3, Kasım 2017, s.398.

⁵⁶¹ Inbari, "Fundamentalism in Crisis", s.716; Gorenberg, s.135-137.

⁵⁶² Webb, "From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as 'Civil Rights'".

bilinçlendirmeye yönelik eğitici faaliyetlerde bulunmak, III. Mabet hazır olduğunda görev almaları için din adamları yetiştirmek, Mabet Tepesi'ne turlar düzenlemek, III. Mabet'in inşa edileceği modeller üzerinde çalışmak, III. Mabet'te bulunması planlanan kutsal eşyaları hazırlamak gibi aktiviteler bulunmaktadır.⁵⁶³ III. Mabet Hareketi bünyesindeki grupların temel motivasyonları arasında ise milliyetçilik, Mesihçilik, Tevrat emirlerinin tamamının yerine getirilmesi isteğine dayalı dini sebepler ve III. Mabet'in yeniden inşasının Tanrı ile insanlar arasındaki bağı onaracağı şeklinde spiritüel bir anlayış bulunmaktadır.⁵⁶⁴

III. Mabet Hareketi içerisinde etkin rol oynayan din adamları arasında Mabet Enstitüsü'nün kurucusu Rabbi Yisrael Ariel, Rabbi Chaim Richman, Profesör Hillel Weiss, Yehuda Etzion, Yehuda Glick gibi önemli ve İsrail toplumu üzerinde etkili kişiler bulunmaktadır. Din adamları dışında III. Mabet Hareketi içerisinde önemli faaliyetlerde bulunan aktivistler genel olarak akademisyenler, politikacılar, Yahudi yerleşimciler, ırkçı ve provokatif tutumu nedeniyle siyasetten men edilen Kah Partisi üyeleri ve devlet karşıtı çeşitli eylemleri dolayısıyla tutuklanan şahıslardan meydana gelmektedir.⁵⁶⁵

Hareket çatısı altında bulunan aktivistlerin sayısı 90'lı yılların başında oldukça sınırlıyken 2000'li yıllara gelindiğinde ciddi bir biçimde artış göstermiştir. Bu artışın yaşanmasında rol oynayan faktörlerden en önemlisi, "III. Mabet Kültürü" olarak isimlendirilen ve Mabet'in Yahudi dini ve gündelik hayatı içerisinde canlı tutulmasını hedefleyen birtakım kültürel faaliyetlerdir. III. Mabet aktivistleri tarafından planlanan bu kültürel faaliyetler arasında Mabet şarkıları ve edebiyatı, çocuklar için Mabet oyunları, Mabet'le ilgili Yahudi dini hukuku çalışmaları, kurban ve takdimelerle ilgili çalışmalar, Mabet'in çizimleri, Mabet'le ilgili filmler ve inşa edilmesi planlanan Mabet'in modelleri üzerine yapılan çalışmalar bulunmaktadır. III. Mabet aktivistleri Mabet bilincini arttırmak ve Mabet inşa edilmeden önce pratik yapmak amacıyla Mabet'te icra edilen kurban

⁵⁶³ Feldman, "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights", s.541-542.

⁵⁶⁴ Be'er, "Dangerous Liaison", s.24-29.

⁵⁶⁵ Rubenberg (Ed.), "Third Temple Movement", s.1454.

seremonisini her sene düzenlenen Mabet şölenlerinde binlerce Yahudi, rabbi, akademisyen, politikacı ve Hıristiyanın katılımıyla yeniden canlandırmaktadır.⁵⁶⁶

III. Mabet aktivistleri sosyal medyayı aktif bir biçimde kullanarak Yahudileri Mabet Tepesi'ni ziyaret etmeleri için cesaretlendirmektedir. İsrail'deki Ortodoks Baş Hahamlığı her ne kadar Mabet Tepesi'nin bahsi geçen dini sebepler nedeniyle ziyaret edilmemesi gerektiği hususunda tavrını korumaya devam etse de bazı ultra-Ortodoks gruplar dışında Yahudilerin Mabet Tepesi'ne girişleri günümüzde toplumun büyük bir kesimi tarafından normal karşılanmaktadır. Araştırmalara göre, özellikle dindar Siyonistlerin %75'i Yahudilerin Mabet Tepesi'ni ziyaret etmelerinde herhangi bir sakınca olmadığına inanmaktadır. Dindar Siyonistlerin bu ziyaretlerinin ise iki temel amacı bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Mabet Tepesi'ni ibadete açarak Tevrat'taki emirleri eksiksiz bir biçimde yerine getirmektir. Diğer sebep ise Mabet Tepesi'nin Yahudilere ait olduğunu ispat etme çabası için yürütülen ulusal bir aktivizmdir. Sistemli bir biçimde yürütülen ritüel temizlik hazırlıklarıyla birlikte rehberler eşliğinde organize edilen Mabet Tepesi turları, yalnızca dindar Yahudileri cesaretlendirmeyi değil, aynı zamanda, İsrail güçlerinin Mabet Tepesi'ndeki kontrolünün tam olarak sağlanabilmesi için politikacıları harekete geçirebilmeyi amaçlamaktadır. Böylelikle, III. Mabet fikri İsrail kamuoyunda normalleştirilmekte ve III. Mabet'in Mesih gelmeden önce inşa edilmesine karşı çıkan dindar Yahudilerin bu konudaki katı tutumları yumuşatılmaktadır.⁵⁶⁷

Aktivistler, Mabet Tepesi turları esnasında sıklıkla insan hakları ve ibadet özgürlüğü söylemlerine başvurarak özellikle uluslararası medyada bu konunun gündeme gelmesini amaçlamaktadır. Her ne kadar gayrimüslimlerin Mabet Tepesi'ni ziyaretlerine izin verilse de İsrail ile Ürdün'e bağlı Kudüs İslami Vakıflar İdaresi arasındaki anlaşma gereği Mabet Tepesi'nde gayrimüslimlerin ibadet etmeleri yasaktır. Ziyaretçiler bu anlaşmanın kurallarına uymadıkları durumlarda İsrail polisleri tarafından zor kullanılarak bölgeden uzaklaştırılmaktadır. Rachel Z. Feldman tarafından 2015 ile 2016 yılları arasında bölgede gerçekleştirilen bir saha araştırmasında tur rehberlerinin teşvikiyle

⁵⁶⁶ Nadav Shragai, "Third Temple Culture", *Haaretz*, 26 Ocak 2005, <https://www.haaretz.com/1.4714394> (23 Temmuz 2020); Rubenberg (Ed.), "Third Temple Movement", s.1452.

⁵⁶⁷ Feldman, "Third Temple Movement"; Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action", s.400.

turlara katılan ziyaretçilerin polisler tarafından müdahale edileceğini bildikleri halde anlaşma kurallarına uymadıkları aktarılmaktadır. Bu araştırmada aktivistlerin kendilerini bilinçli olarak Müslümanlarla iş birliği yaptığını öne sürdükleri İsrail polisinin aracılığıyla dünya basınına ibadet hakları ellerinden alındıkları için mağdur olarak aksettirmeyi hedefledikleri dile getirilmiştir. Mabet Tepesi'ne turlar düzenleyen III. Mabet Hareketi'ne mensup rabbiler ve aktivistlerden oluşan dindar rehberlerin (*madrihim*) de bu ziyaretler esnasında sıklıkla insan hakları ve eşitlik gibi söylemleri tekrarladıkları aktarılmıştır. Böylelikle, söz konusu müdahalelerin demokratik bir devletle bağdaşmayacağı vurgulanıp İsrail güçlerinin Mabet Tepesi'nde Filistinlilere yönelttiği olumsuz yaklaşımın bu söylemler üzerinden meşrulaştırılmaya çalışıldığı öne sürülmüştür.⁵⁶⁸ Ancak, ibadet özgürlüğü, eşitlik ve insan hakları söylemleri sıklıkla dile getirilse de III. Mabet aktivistlerinin nihai amaçlarının demokrasiyi ortadan kaldırarak teokratik düzene dayalı bir devlet kurmak olduğu araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır.⁵⁶⁹

Organize olmaya başladığı dönemde III. Mabet Hareketi'nin aktivitelerine karşı olmalarına rağmen günümüzde, İsrail'in önde gelen din adamları ve bazı siyasetçiler Mabet Tepesi'ne yapılan turlara katılmakta ve III. Mabet Hareketi'nin aktivitelerini desteklemektedir. Birçok Siyonist rabbi, dini kurallara riayet edilmesi şartıyla Yahudilerin Mabet Tepesi'ne çıkmalarına sıcak bakmaktadır. Bu durum ise araştırmacılar tarafından başlangıçta marjinal bir grup olarak doğan ve fundamentalist olarak tasvir edilen III. Mabet Hareketi'nin 2000'li yıllardan itibaren hızla büyüyerek özellikle milliyetçi-dindar kesim (*Datim*) içerisinde etkisini arttırdığı ve ana akıma dönüşmeye başladığı şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Feldman, "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights", s.537-541.

⁵⁶⁹ Rubenberg (Ed.), "Third Temple Movement", s.1453.

⁵⁷⁰ Nir Hasson, "Number of Jews Visiting the Temple Mount Rising Fast, and So Is the Controversy", *Haaretz*, 06 Temmuz 2018, <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-number-of-jews-visiting-the-temple-mount-rising-fast-1.6246386> (23 Temmuz 2020); Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study", s.322-323; Feldman (Yönetmen), "The Third Temple Movement: From Margins to Mainstream", 2016; Feldman, "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights", s.541; Be'er, "Dangerous Liaison", s.9; Amanda Borschel-Dan, "As support widens for Jewish prayer on Temple Mount, should we fear apocalyptic consequences?", *The Times of Israel*, 28 Nisan 2016, <https://www.timesofisrael.com/as-support-widens-for-jewish-prayer-on-temple-mount-should-we-fear-apocalyptic-consequences/> (17 Eylül 2020). İsrail'in önde gelen rabbileri, Mabet Tepesi'nin ele geçirilişinin

III. III. Mabet Hareketi Bünyesindeki Gruplar

III. Mabet Hareketi içerisinde net bir hiyerarşik yapı bulunmamaktadır. Her ne kadar toplumun farklı katmanlarından temsilcileri olsa da hareketin önde gelen isimleri Ortodoks Aşkenaz din adamlarından meydana gelmektedir. İsrail'deki Yahudiler içerisinde oldukça prestijli bir konumda bulunan Aşkenaz liderler, hareketin yayılmasına ve devlet desteğine kolay bir biçimde erişim sağlayabilmesine katkı sağlamaktadır.⁵⁷¹ Hareketin önde gelen isimleri genel itibarıyla Oslo barış sürecine karşı bir pozisyonu benimsemekte ve Filistinlilerin işgal edilen topraklardan başka bir yere taşınması gerektiğini savunmaktadır.⁵⁷² Aktivistler, III. Mabet'in inşasını Siyonizm'in bitiş noktası olarak görmekte ve III. Mabet'i inşa ettikten sonra seküler İsrail Devleti yerine Yahudi dini hukuku *Halaha*'nın yürürlükte olduğu Mabet merkezli teokratik bir devlet kurmayı amaçlamaktadır.⁵⁷³

Mabet Enstitüsü'nün liderlik konumunda bulunarak III. Mabet aktivizmi için mücadele eden diğer gruplarla iş birliği halinde hareket ettiği III. Mabet Hareketi içerisinde, faaliyetleriyle hareketin mesajının dünyaya yayılmasında önemli bir rol oynayan bazı gruplar bulunmaktadır. Bu gruplardan her biri Mabet Tepesi'nin İsrail'in kültürel merkezi olarak kabul edilmesi, Mabet Tepesi'nin Yahudiler için ibadete açılması, Mabet'le ilgili dini kuralların ve kurban ibadetinin doğru bir şekilde icra edilebilmesi için çalışmaların yapılması, Mabet'te kullanılması için kutsal eşyaların yeniden yapımı ve toplumda Mabet bilincinin artırılması için eğitici faaliyetlerin etkin olarak kullanımı gibi çeşitli aktiviteleri iş birliği halinde yürüterek III. Mabet'in insan eliyle bir an önce inşa edilmesi amacına hizmet etmektedir.⁵⁷⁴

kırkıncı yıldönümünde rabbilerin rehberliği eşliğinde gerekli şartların sağlanarak bütün insanların Mabet Tepesi'ne çıkmaları çağrısında bulunmuştur. Çağrışı imzalayan rabbilerin listesi için bkz. Be'er, "Dangerous Liaison", s.20-21.

⁵⁷¹ Rachel Z. Feldman (Yönetmen), "The Third Temple Movement: From Margins to Mainstream", 2016; Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action", s.400.

⁵⁷² Rubenberg (Ed.), "Third Temple Movement", s.1454.

⁵⁷³ Persico, s.116.

⁵⁷⁴ Be'er, "Dangerous Liaison", s.33.

Günümüzde, III. Mabet Hareketi içerisinde 30'un üzerinde grup bulunmaktadır. Bu gruplardan tespit edilebilenlerin isimleri ve resmi olarak faaliyet gösterenlerin kuruluş tarihleri şu şekildedir⁵⁷⁵:

- *Center for the Study of History of the Temple in Jerusalem* (1997)
- *El Har Hamor (To Mount Hamor)* (1988)
- *El Har Ha-Şem* (1985)
- *Şoharey Ha-Mikdaş (Temple Lovers Group)*
- *Ha-Tnua Lehinun Ha-Mikdaş (The Movement for the Establishment of the Temple)* (1991)
- *Hai Vekayam* (1991)
- *Hen Bayt Ha-Mikdaş* (2004)
- *Kmehey Ha-Mikdaş (The Temple Longing)*
- *Lev Ha 'uma* (2003)
- *Mahaneh Şehina* (1999)
- *Mahon ha-Mikdaş (Mabet Enstitüsü)* (1984)
- *Merkaz Ha-Kohanim (The Priests' Center)*
- *Merkaz Har Ha-Bayt (Temple Mount Center)*
- *Metsudat Yehuda*
- *Midreşet Kidmat Yeruşalayim* (1985)
- *Mişmar Ha-Mikdaş (Temple Guard)*
- *Moses Park* (2011)
- *Naşim Lema'an Ha-Mikdaş (Women for the Temple)* (2001)
- *Nemaney Har Ha-Bayt (The Temple Mount Faithful)* (1967)
- *Otsar Ha-Mikdaş (The Temple Trust)*
- *Sanhedrin (Council of Elders)* (2004)
- *Temple Awareness-Şalom al Yisrael* (2001)
- *The Center for Temple Studies at Mitzpeh* (2000)

⁵⁷⁵ Liste için bkz. Be'er, "Dangerous Liaison", s.33-51.

- *The Headquarters for the Rescue of the People and the Temple-Har Ha-Bayt Şelanu Website*
- *The Jewish Idea Yeshiva*
- *The Midrasha of Temple Knowledge* (1993)
- *The Mount Yeshiva* (2010)
- *The Third Temple*
- *Tsur Yeşuati* (1994)
- *Tsur Yeşurun Yeruşalayim* (2006)
- *Yeşivat Torat Ha-Bayt (The Temple Torah Yeshiva)*

Listede verilen grupların faaliyetlerinin her birine detaylı olarak değinmenin çalışmamızın kapsamını aşması dolayısıyla öne çıkan gruplar arasında bulunan *Nemaney Har ha-Bayt (Temple Mount Faithful)*, *Naşim Lema'an ha-Mikdaş (Women for the Temple)*, *Sanhedrin (Council of Elders)* ve *ha-Tnuva Lehinun ha-Mikdaş'ın (Movement for the Establishment of the Temple)* faaliyetleri ve hedef kitlelerine kısaca değinilecektir. Ardından Mabet Enstitüsü hakkında detaylı bilgi verilerek grupların çalışma yöntemleri ve hedefleri enstitü modeli üzerinden aktarılmaya çalışılacaktır.

a. *Nemaney Har ha-Bayt*

Nemaney Har ha-Bayt (Temple Mount Faithful) erken dönemlerdeki milliyetçi duruşuna ek olarak Hıristiyan fundamentalistlerinin etkisiyle daha geç dönemde ortaya çıkan apokaliptik vurguya sahip mesihçi bakış açısı nedeniyle III. Mabet Hareketi çatısı altındaki diğer gruplardan ayrılmaktadır. 1967'de Gershon Salomon tarafından kurulan Kudüs merkezli hareket, Mabet Tepesi'ndeki Müslüman unsurların ortadan kaldırılmasını dile getiren ilk ve kurulduğu dönemdeki en etkili gruptur. Salomon, hareketin ortaya çıktığı ilk dönemlerde Mabet Tepesi'ne dini hayattaki rolünden ziyade ulusal ve sembolik konumundan dolayı önem atfetmiştir. Ona göre, Mabet Tepesi, Modern İsrail Devleti'nin milli ve siyasi merkezi olmalıdır. Salomon, günümüzde faaliyetlerini büyük ölçüde Amerika ve Avrupa'da yaşayan fundamentalist Hıristiyanlardan sağlanan finansal destekle yürütmektedir. Hareket tarafından her sene Kudüs'te özellikle Mabet ve Mabet Tepesi'yle ilişkilendirilen *Hanuka*, *Tişa B'av*, *Yom Kipur*, hac festivalleri ve Kudüs Günü gibi hem dini hem de milli bayramlar esnasında

yürüyüşler, mitingler ve çeşitli protestolar düzenlenmektedir. *Neemaney Har ha-Bayt*, yine Mabet Tepesi aktivistlerinin kurduğu bir diğer önemli grup olan Mabet Enstitüsü gibi III. Mabet'in inşasında yararlanılacak modeller ve III. Mabet'te kullanılması planlanan kutsal eşyalar üzerinde çalışmalar yürütmektedir.⁵⁷⁶

b. *Naşim lema'an ha-mikdaş*

III. Mabet Hareketi çatısı altında aktif bir biçimde faaliyet gösteren gruplar arasında Ortodoks Yahudi kadınların III. Mabet hakkında bilinçlenmelerine yönelik çalışmalar yapan aktivistler de bulunmaktadır. *Naşim lema'an ha-mikdaş* (Women for the Temple) bu amaçla kurulan grupların başında gelmektedir. Ortodoks Yahudi kadınlar tarafından temsil edilen bu grup genel itibarıyla kadınlar ve çocuklara yönelik eğitici aktivitelerle birlikte Mabet Tepesi turlarına odaklanmaktadır. Mabet Tepesi'nde ibadet için kadınların ritüel temizlik kurallarına yönelik dini kısıtlamalarına meydan okuyan kadın aktivistler kendilerini "III. Mabet'in Muhafızları" olarak tanımlamaktadır. Ortodoks Aşkenaz kesime mensup kadınların liderliğinde faaliyetlerini devam ettiren grup, III. Mabet'in inşası düşüncesinin normalleştirilerek kabul görmesinde ve III. Mabet Hareketi'nin uluslararası medyanın sempatisini kazanmasında oldukça önemli bir rol oynamaktadır.⁵⁷⁷

c. *Sanhedrin*

Sanhedrin, Roma ve Bizans döneminde Kudüs'te Yahudilerin dini, politik, adli ve idari işlerine bakan ve 71 üyeden oluşan Yahudi yüksek mahkemesidir. Farklı şehir ve bölgelerde 23 üyeli ve daha sınırlı yetkilere sahip sanhedrinler de bulunmaktadır. Kudüs'teki Sanhedrin'in dini otoritesi diasporadaki Yahudiler tarafından da

⁵⁷⁶ "Vision of Redemption", *Temple Mount & Land of Israel Faithful Movement*, <http://templemountfaithful.org/vision.php> (23 Temmuz 2020); Motti Inbari, "Gershon Salomon and the Temple Mount Faithful: Apocalyptic Messianism", *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount: Who Will Build the Third Temple?* içinde, Albany: SUNNY Press, 2009, s.79-95; Be'er, "Dangerous Liaison", s.34-36; Rubenberg (Ed.), "Third Temple Movement", s.1457.

⁵⁷⁷ Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action", s.395-415. Bu grubun güçlenmesinde ileride daha detaylı olarak değinilecek olan Mabet Enstitüsü'nün kurucusu Rabbi Yisrael Ariel'in desteği önemli rol oynamıştır. Rabbi Ariel kadınların Mabet Tepesi'nin belirli yerlerine gidebilmesine izin vermiştir. Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.46-47. Ayrıca bkz. Rabbi Yisrael Ariel, *The Holy Temple in Jerusalem*, Rabbi Hillel Fendel (çev.), Jerusalem: Maggid Books/The Temple Institute, 2018, s.194-217.

tanınmaktadır. II. Mabet döneminin sonlarında oldukça güçlenen Sanhedrin, Ferisi ve Saduki grupların kontrolü altındadır. Sanhedrin'in otoritesi Herod döneminde sarsılmış ve Mabet'in yıkılmasının ardından yerini Yahudi din bilginlerine bırakmıştır. 425 yılında ise tamamen ortadan kalkmıştır.⁵⁷⁸ Mesihî dönemde kurulacağı kabul edilen ve Tevrat kurallarının uygulanmasında rehberlik edeceğine inanılan gerçek Sanhedrin için öncül olması amacıyla 2004'te yeniden kurulan Sanhedrin'in üyeleri olan rabbiler de III. Mabet aktivistleri arasında bulunmaktadır. Talmud çalışmalarıyla ünlü olan Rabbi Adin Even-Israel Steinsaltz (ö. 2020) başta olmak üzere bu üyeler özellikle Batı Şeria'da düzenlenen eğitim ve bilgilendirme toplantılarıyla III. Mabet Hareketi içerisinde belirleyici rol oynamaktadır.⁵⁷⁹ Ancak bu grup günümüzde İsrail'deki bütün Ortodoksları kapsayacak bir yetkiye sahip olmadığı gibi İsrail Devleti tarafından da resmi olarak tanınmamaktadır. Yine de Rabbi Steinsaltz gibi bünyesindeki prestij sahibi rabbiler sayesinde yavaş yavaş meşruiyet kazanmaktadır.⁵⁸⁰

d. *Ha-Tnua Lehinun Ha-Mikdaş*

Ultra-Ortodoks Rabbi Yosef Elbaum tarafından liderlik edilen *ha-Tnua Lehinun ha-Mikdaş* (The Movement for the Establishment of the Temple) III. Mabet Hareketi çatısı altında bulunan ultra-Ortodokslardan meydana gelen küçük bir topluluktur. Bu topluluk, İsrail Tanrısı tarafından İsrailoğulları'na verilen 613 buyruğun yerine getirilmesi gerektiğini savunmakta ve bu sebeple III. Mabet'in Mesih gelmeden önce inşa edilmesinin ultra-Ortodoks kesim tarafından kabul edilmesi için faaliyet göstermektedir.⁵⁸¹ İsrail'deki ultra-Ortodoksların sıkı sıkıya bağlı oldukları geleneksel tutumdan uzaklaşan ve 100 civarında üyesi bulunan bu topluluğun nihai amacı vadedilen topraklar üzerinde Yahudi dini hukukuna dayalı teokratik bir rejim kurmaktır. Mabet Tepesi'nde ibadetin başlatılması çağrısında bulunan ve bu pratik karşısında bulunan yasağın ortadan kaldırılması için çalışan grup üyeleri, Yahudileri, Mabet Tepesi'ni

⁵⁷⁸ Christine E. Hayes, "Sanhedrin", *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*, New York-Oxford: Oxford University Press, 1997, s.606-607.

⁵⁷⁹ Feldman, "Third Temple Movement"; Rubenberg (Ed.), "Third Temple Movement", s.1454.

⁵⁸⁰ David Sheen, "Video: Temple movement rabbi proselytizes for genocide", *The Electronic Intifada*, 28 Eylül 2015, <https://electronicintifada.net/content/video-temple-movement-rabbi-proselytizes-genocide/14870> (16 Eylül 2020).

⁵⁸¹ Inbari, "The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study", s.279-323; Gorenberg, s.143-155.

Yahudi dini hukuku kurallarına riayet ederek ziyaret etmeleri için cesaretlendirmektedir. Ayrıca, grup üyeleri tarafından, Mabet Tepesi'ni ziyaret eden Yahudilere gerekli temizlik ritüellerinin gerçekleştirildiğinden emin olunması için rehberlik yapılmaktadır.⁵⁸²

IV. Mabet Enstitüsü

Mabet Enstitüsü (İbr. *Mahon ha-Mikdaş*), III. Mabet Hareketi çatısı altında bulunan en önemli ve günümüzde etki alanı en geniş olan gruptur. 1967'de Mabet Tepesi'nin İsrail tarafından işgal edilmesinden sorumlu askeri birlikte paraşütçü olarak görev yapan Rabbi Yisrael Ariel öncülüğünde 1984 yılında kurulan enstitü, 1987'de aktif bir biçimde faaliyet göstermeye başlamıştır. Enstitü, başta İsrail toplumu olmak üzere dünya üzerindeki Yahudileri çeşitli araştırma, yayın, seminer ve konferans gibi eğitici kanallar vasıtasıyla Mabet Tepesi ve III. Mabet hakkında bilinçlendirmeyi hedeflemektedir. Bu hedefini gerçekleştirebilmek için III. Mabet Hareketi içerisindeki diğer gruplarla birlikte faaliyet yürütmekte, bu grupların aktivitelerini desteklemekte ve aktivistlerin ortak taleplerinin karşılanması için politik kanallar vasıtasıyla çalışmalar yapmaktadır. III. Mabet Hareketi içerisinde lider konumunda bulunan Mabet Enstitüsü faaliyetleriyle III. Mabet aktivistlerine yol göstermektedir. Enstitünün temel motivasyonu, Tevrat emirlerinin bütünüyle yerine getirilmesi amacına dayalı dini nedenlerden oluşmaktadır. Enstitünün öne çıkan faaliyetleri arasında kutsal metinlerde ve tarihi kaynaklarda yer alan tasvirlerden yola çıkarak III. Mabet'in inşası için esas alınacak modelin oluşturulması, III. Mabet'te kullanılacak kutsal eşyaların yeniden yapılması ve III. Mabet hazır olduğunda görev almaları için din adamlarının yetiştirilmesi gibi çeşitli aktiviteler bulunmaktadır. Mabet Enstitüsü'nün merkezi, Kudüs'ün tarihi kısmı olan Eski Şehir'deki (*Old City*) Yahudi mahallesinde bulunmaktadır.⁵⁸³

Çalışmamızın bundan sonraki kısmında, III. Mabet Hareketi çatısı altında bulunan 30'un üzerindeki gruba örneklik teşkil etmesi nedeniyle Mabet Enstitüsü hakkında bilgi verilecektir. Bu amaçla, Mabet Enstitüsü'nün kuruluşu, idari yapısı, temel inanç esasları, hedefleri, faaliyetleri, mali kaynakları, İsrail Devleti'yle ilişkisi ve etkisine

⁵⁸² Be'er, "Dangerous Liaison", s.45; Rubenberg (Ed.), "Third Temple Movement", s.1457.

⁵⁸³ "About the Temple Institute", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/about-us/#Research> (27 Temmuz 2020); Feldman, "Third Temple Movement".

değınilecektir. Böylelikle, Mabet Enstitüsü'nün yürüttüğü çalışmalar doğrultusunda hareket bünyesinde birbirleriyle koordine biçimde çalışan grupların bugüne kadar gerçekleştirdikleri faaliyetler ve kat ettikleri ilerlemenin gözler önüne serilmesi hedeflenmektedir.

a. **Rabbi Yisrael Ariel ve Mabet Enstitüsü'nün Kuruluşu**

Mabet Enstitüsü'nün kurucusu olan ve faaliyetlerinin şekillenmesinde önemli rol oynayan Rabbi Yisrael Ariel, 15 Ağustos 1939'da Kudüs'te Dini Siyonizm'i benimseyen bir ailede dünyaya gelmiştir. Ariel, Dini Siyonizm'in İsrail'deki en önemli temsilcilerinden *Merkaz Harav Yeşiva*'da dini eğitim almış ve Talmud akademilerinin liderlerine verilen "Roş Yeşiva" unvanına sahip olmuştur. 1967 yılında gerçekleşen Altı Gün Savaşı'nda Mabet Tepesi'nin İsrail güçleri tarafından ele geçirildiği operasyona paraşütçü olarak katılmıştır. Bu hadise, Rabbi Ariel'in Mabet Enstitüsü'nü kurma kararını vermesinde oldukça etkili olmuştur. Savaş esnasında Mabet Tepesi'ne ulaşan ilk askerlerden biri olan Ariel, daha sonra Mabet Tepesi'ni korumakla görevlendirilen askeri birliğe dahil olmuştur. Yoğun bir Mesih beklentisi içerisinde olan Rabbi Ariel, Mabet Tepesi'nin ele geçirildiği gün, Yahudi geleneğinin öngördüğü şekilde III. Mabet'in Mesih tarafından mucizevi bir biçimde inşa edilmesini beklemiştir. Ancak, Mesih'in ortaya çıkmamasını, dini otoritelerin Mabet Tepesi'nde ibadetin başlatılması için gerekli hazırlıklar hakkında yeterli ilmi donanıma sahip olmamasını ve o dönemde Yahudilerin odak noktalarının Mabet Tepesi yerine Ağlama Duvarı olmasını büyük bir hayal kırıklığıyla karşılamıştır.⁵⁸⁴

Ariel bu dönemde, III. Mabet'in inşası için yapılan hazırlıkların ve III. Mabet'te icra edilecek ibadetler hakkındaki çalışmaların geleneksel inanca bağlı olarak yetersiz olduğu kanaatine varmıştır. Ona göre, dindar kesimin III. Mabet'in inşası için tanrısal bir müdahale bekleyişi içerisinde olması böyle bir sonucu ortaya çıkarmıştır. Ancak yaşanan gelişmeler Rabbi Ariel'in geleneksel inanca karşı çıkararak Mesih'in III. Mabet inşa edildikten sonra geleceği şeklinde bir anlayışa sahip olmasına zemin hazırlamıştır. Ona

⁵⁸⁴ Lax, Ofra. "Ariel's Jerusalem: An Interview with Rabbi Yisrael Ariel". *Arutz Sheva*. 15 Mayıs 2007. <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/122460> (16 Eylül 2020); Inbari, "Messianic Religious Zionism and the Reintroduction of Sacrifice", s.261-265.

göre, Tanrı'nın inananlardan beklentisi bir an önce harekete geçerek kendi potansiyelleri doğrultusunda bu sürece dahil olmalarıdır. Dini Siyonizm'in öncülerinden Rabbi Abraham Isaac Kook'un mesihî görüşlerinden etkilenen Ariel, bütün Yahudilerin III. Mabet'in inşası için somut adım atarak mesihî dönemin başlatılması sürecinde bireysel olarak sorumluluk taşıdıklarını ve hazırlıkların da bu doğrultuda bir an önce yapılması gerektiğini öne sürmüştür.⁵⁸⁵

Rabbi Ariel, geleneksel Yahudi inancında, Yahudilerin Sina Ahdi ile sorumlu tutuldukları 613 kutsal emirden Mabet'te icra edilen ibadetlerle ilgili olan 202 buyruğun Mabet inşa edilmediği için icra edilememesinden rahatsızlık duymuştur. Ona göre, bu buyrukları yerine getirmek insanların tercihlerine bağlı bir durum değildir. Vadedilen topraklara yapılan göç ve siyasi açıdan bağımsızlık kazanılması, III. Mabet'in inşa edilerek ibadetlerin tam anlamıyla icra edilmesini zorunlu kılmaktadır. İsrail'in Altı Gün Savaşı esnasındaki zaferi Tanrı'nın bu doğrultuda inananlara yaptığı ilahi bir çağrıdır. Bu sebeple, birçok tehlike barındırsa da Mabet'le ilgili ibadetlerin tam anlamıyla icra edilebilmesi için III. Mabet'in inşa edilmesi bir zorunluluktur. Ariel'e göre, bu sürecin uzatılması, Yahudilerin başlarına çeşitli felaketlerin gelmesiyle sonuçlanacaktır.⁵⁸⁶

Rabbi Ariel, Altı Gün Savaşı'nın (1967) ardından İsrail güçlerinin Mabet Tepesi'nin kontrolünü Ürdün'e bağlı Kudüs İslami Vakıflar İdaresi'nin himayesine vermesi başta olmak üzere yapılan siyasi hamleleri büyük bir memnuniyetsizlikle karşılamıştır. O, savaş sonrasında yapılan barış görüşmeleri neticesinde İsrail güçlerinin işgal altında tuttuğu Sina Yarımadası'ndan geri çekilme kararına itiraz etmiş ve İsrail askerlerine İsrail Devleti'nin geri çekilme emrine uymamalarını tavsiye etmiştir. Böylelikle, Dini Siyonizm'in ve *Merkaz Harav Yeşiva*'nın İsrail Devleti'nin kutsiyetine dair ön kabulüne de karşı çıkmıştır. Ariel'e göre, Mabet Tepesi'nin Müslümanların kontrolünden alınması için gerektiğinde şiddete başvurulmalıdır. 1981 yılında ırkçı ve provokatif söylemleriyle ön plana çıkan Kah Partisi'nin kadrosuna dahil olan Ariel, 1984 yılında *Jewish Underground*'un Mescid-i Aksa'nın havaya uçurulması doğrultusundaki teşebbüsünü desteklemiştir. Görüşlerini kendisinin kurduğu *Zefiyah* isimli gazetede dile

⁵⁸⁵ "About the Temple Institute", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/about-us/#Research> (27 Temmuz 2020).

⁵⁸⁶ Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.39-41.

getiren Ariel, provokasyon içeren birtakım eylemlerle bağlantısı olduğu gerekçesiyle tutuklanmıştır.⁵⁸⁷

Bir süre sonra, Yahudilerin III. Mabet'in inşası için hazır olmadığına farkına varan Ariel, Yahudileri Mesih gelmeden önce III. Mabet'in inşasının gerekliliği hakkında bilinçlendirmek ve onları bu sürece hazırlamak amacıyla şiddet karşıtı bir tutumu benimsemiştir. Hedeflerini legal yolları kullanarak gerçekleştirebilmek için diğer III. Mabet aktivistlerinden ayrılarak Mabet Enstitüsü'nü kurmaya karar vermiştir.⁵⁸⁸ Kurulduğu dönemden günümüze kadar Mabet Enstitüsü'nün başkanlığını yürüten Rabbi Yisrael Ariel, aynı zamanda, 2004 yılında yeniden kurulan ve Rabbi Adin Even-Israel Steinsaltz tarafından 7 Ağustos 2020'deki vefatına kadar başkanlık edilen Sanhedrin'in üyeleri arasında bulunmaktadır.⁵⁸⁹ Halen III. Mabet düşüncesinin kabul görmesi için İsrail'de çalışmalar yürüten Rabbi Yisrael Ariel söz konusu çalışmaları dolayısıyla 2008 yılında İsrail'e bağlı Milli Eğitim Bakanlığı tarafından ödüle layık görülmüştür.⁵⁹⁰

b. Mabet Enstitüsü'nün İdari Yapısı

Mabet Enstitüsü'nde Uluslararası Bölüm ile Restorasyon ve Araştırma bölümleri olmak üzere üç ana birim bulunmaktadır. Enstitü içerisinde her bir birim farklı amaçlara hizmet eden çeşitli meslek gruplarından oluşmaktadır. Enstitü'deki görev ve sorumluluklar rabbiler, akademisyenler, bilim adamları ve mimari, resim, grafik tasarımı, marangozluk gibi çeşitli alanlarda uzmanlaşmış kişiler tarafından üstlenilmektedir. Mabet Enstitüsü uzmanları tarafından gerçekleştirilen faaliyetler ve Mabet eşyalarının aslına uygun olarak yapımı sürecinde tamamlanan aşamalar, enstitüye ait sosyal medya kanalları aracılığıyla düzenli olarak ilan edilmektedir. Böylelikle, dünyanın birçok yerindeki destekçiler enstitü tarafından kaydedilen aşamaları takip edebilmektedir.

⁵⁸⁷ Be'er, "Dangerous Liaison", s.41; Mabet Enstitüsü'nün kurulduğu ilk dönemlerde şiddet yanlısı bir tutuma sahip olan Rabbi Yisrael Ariel 1994 yılında Baruch Goldstein isimli bir Yahudi tarafından el-Halil Camii'nde Müslümanların öldürülmesiyle sonuçlanan katliamın ardından Goldstein'i metheden ifadeler kullanmıştır. Bkz. Gorenberg, s.205; Webb, "From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as 'Civil Rights'".

⁵⁸⁸ Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.32-39.

⁵⁸⁹ Rubenberg (Ed.), "Third Temple Movement", s.1454; Be'er, "Dangerous Liaison", s.42.

⁵⁹⁰ Be'er, "Dangerous Liaison", s.42.

Kâr amacı gütmeyen dini bir eğitim kurumu olarak tanımlanan Mabet Enstitüsü'nün genel müdürü Yosi Vardi'dir. Mabet Enstitüsü'nün Uluslararası Bölümü'nün başkanlığı, 1989'dan itibaren Mabet Enstitüsü'nde aktif bir şekilde görev yapan ve aynı zamanda enstitünün uluslararası arenadaki sözcülüğünü yaparak geniş çapta destek kazanmasını sağlayan Rabbi Chaim Richman'ın 2020 yılında görevinden ayrılması sonucu Yitzchak Reuven'e devredilmiştir. Uluslararası Bölüm, dünya çapında III. Mabet'in inşasını bekleyen, bu süreci destekleyen ve III. Mabet'le ilgili çalışmalar hakkında bilgi edinip enstitünün aktivitelerinde yer almak isteyen kişilere ulaşmak için kurulmuştur. Bu bölümde, haftalık olarak gerçekleştirilen radyo programı olan Temple Talk ve enstitüye ait Youtube kanalıyla Facebook hesabında düzenli olarak yayımlanan Tevrat derslerine ek olarak farklı dillerde yapılan çeşitli eğitim programları ve yayınlar, enstitünün mesajının geniş bir kitleye ulaşmasında önemli bir rol oynamaktadır.⁵⁹¹

Enstitüdeki Restorasyon Bölümü ise III. Mabet'te kullanılması planlanan eşyaların yeniden yapımından sorumlu olan birimdir. Bu bölümde altın ve gümüşçüler, dokumacılar, gemologlar,⁵⁹² ressam, grafik tasarımcıları, mimarlar, müzisyenler ve marangozlar başta olmak üzere çeşitli meslek dallarına mensup uzmanlar görevlendirilmektedir. Restorasyon Bölümü'ndeki uzmanlarla iş birliği halinde çalışan Araştırma Bölümü'ndeki akademisyenler de kutsal eşyaların yapımı sürecinde gerekli olan araştırmaları yapmakta ve uzmanları bu doğrultuda yönlendirmektedir. Mabet Enstitüsü'nde çalışan bu uzmanlar, kutsal eşyaların ve Mabet'in planının kutsal metinlerde belirtilen özelliklerde yapılması amacıyla çalışmalar yürütürken kutsal metinlere ek olarak tarihi dokümanlar ve arkeolojik verilerden yararlanmaktadır. Bununla birlikte, teknolojik gelişmeleri de yakından takip eden enstitü, III. Mabet'in inşa edilebilmesi için Mabet Tepesi'nin topografisini ve karakteristik özelliklerini de dikkate alarak en iyi materyallerin kullanıldığı bir mimari plan üzerinde çalışmaktadır. Bugüne kadar Mabet Enstitüsü'nün yürüttüğü çalışmalar sonucu III. Mabet'te kullanılmak üzere 93 kutsal eşya arasından 70'e yakınının yapımı tamamlanmıştır. Bu eşyaların tamamının kutsal metinlerdeki tasvirlerden yola çıkılarak uzmanlar öncülüğünde aslına uygun bir

⁵⁹¹ "The International Department", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/international-department/> (27 Temmuz 2020).

⁵⁹² Süs taşları alanında uzmanlaşan kişilere verilen isimdir.

biçimde ve III. Mabet hazır olduğunda kullanılmak üzere yapıldığı Mabet Enstitüsü tarafından ilan edilmiştir.⁵⁹³

Mabet Enstitüsü'nün web sitesinde belirtildiği üzere enstitü içerisindeki çalışmalarda görev alan ve çoğunluğu Rus göçmeni Yahudilerden meydana gelen resim sanatçılarının sayısı 200'ü geçmektedir. Enstitüye ait kaynaklarda sanatçıların, Tanah ve Yahudi sözlü geleneğinde yer alan hadiseleri, metinlerde geçen betimlemelere uygun bir şekilde resmettikleri iddia edilmektedir. Bu süreç Rabbi Yisrael Ariel'in gözetiminde gerçekleşmekte ve resimler, Mabet etrafında şekillenen ibadet hayatını ve Mabet tarihini yansıtmak amacıyla Mabet Enstitüsü'ne ait olan müzede sergilenmektedir. Enstitünün resim koleksiyonunda çalışan ressamın arasında Dmitry Baranovsky, George Berdichevsky, Dmitry Havadnechich, Yitzchak Pressburger, Michael Putilov, Ilya Rubin, Zalman Smekhov, Alexander Timofeyev, Grigory Vechlis gibi ünlü isimler bulunmaktadır.⁵⁹⁴

c. Mabet Enstitüsü'nün Temel İnanç Esasları

Mabet Enstitüsü aktivistleri tarafından Yahudilerin Sina Ahdi ile sorumlu tutulduğu 613 kutsal emirden çoğunlukla hac ve kurban ibadetiyle ilgili olan 202 emrin Mabet olmadığı için yerine getirilememesi sıklıkla vurgulanmaktadır.⁵⁹⁵ Yahudilerin iki bin yıla yakın bir süredir Tevrat kurallarını tam anlamıyla uygulayamamaları ve Yahudi geleneğinin bu sorumlulukların yerine getirilmesini, Mesih'in gelişiyle başlayacağına inanılan kurtuluş dönemine ertelemesi aktivistler tarafından eleştirilmektedir. Aktivistlere göre, Mabet yeryüzünde Tanrı ile inananlar arasında bağlantı kurulmasını sağlayan kutsal bir mekândır. Yahudilik Mabet olmadan düşünülemez. Görüşlerini Yahudi alim Musa ibn Meymun'a dayandığını sıklıkla dile getiren Mabet Enstitüsü aktivistleri, Yahudilerin ibadetlerini eksiksiz bir biçimde yerine getirebilmelerinin Mesih'in gelişine bağlı olmadığını öne sürmektedir.⁵⁹⁶ Onlara göre, Tevrat kuralları

⁵⁹³ "Research Department", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/about-us/#Research> (27 Temmuz 2020).

⁵⁹⁴ "Museum Contributors", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/about-us/#Research> (28 Temmuz 2020).

⁵⁹⁵ Amanda Borschel-Dan, "As support widens for Jewish prayer on Temple Mount, should we fear apocalyptic consequences?".

⁵⁹⁶ Ariel, s.432.

yalnızca geçmiş veya gelecekle bağlantılı değildir. Bu kurallar içinde yaşanan çağı da kapsamaktadır. Bu noktada, Mabet Enstitüsü'nü geleneksel Yahudi inancından ayıran faktör, III. Mabet'in inşasının Mesih tarafından değil, bizzat inananlar tarafından gerçekleşmesi gerektiğine dair yaptığı vurgudur. Mabet Enstitüsü aktivistleri, III. Mabet'in inşasını ve ibadetlerin tam olarak icra edilmesini Mesih'in gelişinin bir ön şartı olarak görmektedir.⁵⁹⁷

Aktivistlere göre, III. Mabet'in yeniden inşa edilmesi ve teokratik bir Yahudi devletinin kurulması, yalnızca Yahudileri değil dünya üzerindeki bütün insanları ilgilendiren bir süreçtir. Çünkü onlar III. Mabet'in dünyadaki bütün insanların Tanrı ile buluşabilecekleri, Tanrı tarafından seçilmiş bir yer olacağını dile getirmektedir. Aktivistler, bu süreçle birlikte bütün milletlerin III. Mabet'in otoritesini kabul edeceğine ve tüm insanlık için kurtuluşla neticelenecek yeni bir mesihî dönemin başlayacağına inanmaktadır. III. Mabet'in yeryüzündeki bütün milletler tarafından kabul göreceği inancı Mabet Enstitüsü aktivistleri tarafından Yeşeya Kitabı'nda yer alan şu pasaja dayandırılmaktadır:

*“RAB'be hizmet etmek, O'nun adını sevmek, kulu olmak için O'na bağlanan yabancıları, Şabat Günü'nü tutan, bayağılaştırmayan, antlaşmama sınımsız bağlı kalan herkesi, kutsal dağıma getirip dua evimde sevindireceğim. Yakmalık sunularıyla kurbanları sunağında kabul edilecek, çünkü evime 'Bütün ulusların dua evi' denecek.”*⁵⁹⁸

Mabet aktivistlerinin tüm insanlığı dahil ettiği kurtuluş anlayışının hareketin faaliyetlerine meşruiyet kazandırmak için geliştirdiği bir argüman olduğunu gösteren önemli örnek, özellikle Filipinler'de bulunan, “Nuh'un Çocukları” olarak adlandırılan ve III. Mabet Hareketi'ne özgü Mesih öğretisinin üstünlüğüne dayalı yeni bir dini harekettir. III. Mabet Hareketi'nin kurtuluş teolojisi doğrultusundaki bahsi geçen faaliyetleri, bu dini hareketin doğmasına vesile olmuştur. Bu yeni hareketin mensupları, İsraili Ortodoks Rabbilerin himayesinde belirli kısıtlamalarla birlikte Tevrat çalışmaları yapmakta, Şabat

⁵⁹⁷ “Statement of Principles”, *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/statement-of-principles-2/> (28 Temmuz 2020); “Biblical Commandments”, *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/biblical-commandments/> (28 Temmuz 2020); Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.39-40.

⁵⁹⁸ Yeşeya, 56/6-7. Ayrıca bkz. *Midrash*, Yalkut Shimoni 503; Ariel, s.444.

kurallarına kısmen uymakta ve Yahudi dini ile Yahudilerin üstünlüğüne dayalı, Filistin topraklarının Yahudilere ait olduğunu kabul eden yeni bir dini anlayışı benimsemektedir.

Bu hareketi benimseyenlerin büyük bir bölümü eskiden Evanjelik Hıristiyanlığı kabul eden ancak daha sonra bir çeşit Yahudi hayranlığı nedeniyle eski inançlarını terk eden kişilerden meydana gelmektedir. Bu inancın mensupları, hiçbir zaman doğuştan Yahudi olan bir birey kadar kutsal olamayacaklarına inandıkları için kendi inançlarını Yahudilikten ayrı ama Yahudi pratiklerine dayalı olarak görmektedir. III. Mabet Hareketi aktivistleri öncülüğünde mesihî kurtuluş teolojisini destekleyen bu kişiler, III. Mabet'in inşası için İsrail'deki gruplara finansal açıdan destek olmaktadır. III. Mabet aktivistlerinin Yahudi dini hukukundan esinlenerek Nuh'un Çocukları üyeleri için ortaya koyduğu ve Yahudi toplumunun üstünlüğüne dayanan dini kurallar ve ritüeller, aktivistlerin III. Mabet inşa edildiğinde diğer din ve milletlere mensup kişilerle kurmayı planladıkları ilişkiye de ışık tutmaktadır.⁵⁹⁹

Ancak, Mabet Enstitüsü, III. Mabet'in inşasının planlandığı süreç içerisinde Mabet Tepesi'ni hakimiyeti altında bulundurup bağımsızlıklarının sembolü olarak kabul eden Filistinli Müslümanların ve Mescidi Aksa'ya büyük kutsiyet atfeden İslam geleneğinin bu süreçteki rolü ve III. Mabet'in inşa edilebilmesi için bölge üzerindeki İslami mirasın yok edilmesi gerektiği gerçeği karşısında sessiz kalmaktadır. Enstitüye ait kaynaklarda, Mescid-i Aksa'nın inşasının politik sebeplere dayandığı ve Müslümanlar tarafından kutsiyet atfedilmesinin de Yahudilerden öğrenilerek sonradan ortaya çıktığı şeklinde bir açıklama bulunmaktadır.⁶⁰⁰ Bununla birlikte, Mabet Enstitüsü'nün kurucusu Rabbi Ariel, Sanhedrin'de gerçekleşen bir toplantıda Nuh kanunlarını takip etmeyen Müslüman ve Hıristiyanların Yahudi dini hukukuna göre öldürülmeleri gerektiğini dile getirmiştir. Bu durum, Mabet Enstitüsü'nün dışlayıcı ve katı bir hiyerarşiye dayanan

⁵⁹⁹ Daha detaylı bilgi için bkz. Feldman, "The Children of Noah: Has Messianic Zionism Created a New World Religion?", s.115-128; Feldman, "The Bnei Noah (Children of Noah)", *World Religions and Spirituality*, 8 Ekim 2017, <https://wrlldrels.org/2017/10/08/the-bnei-noah-children-of-noah/> (28 Temmuz 2020).

⁶⁰⁰ Ariel, s.417.

amacını, III. Mabet inşa edilinceye kadar, evrensel ve kapsayıcı bir mesaj yoluyla sunmakta hiçbir sakınca görmediğini açıkça göstermektedir.⁶⁰¹

d. Mabet Enstitüsü'nün Hedefleri

Mabet Enstitüsü'nün uzun ve kısa vadeli olmak üzere iki temel hedefi bulunmaktadır. Enstitünün kısa vadeli hedefi, eğitici faaliyetler yoluyla Mabet'in ve Mabet'le ilgili Tevrat kurallarının Yahudi dini hayatındaki önemini altını çizerek toplumda farkındalık oluşturmaktır. Bu şekilde, Yahudi halkının III. Mabet'in inşa edilebilmesi için harekete geçmesi umulmaktadır. Enstitü, Yahudi halkı bilinçlenene kadar kutsal metinlerden hareketle I. ve II. Mabet'te bulunduğu tespit edilen ve III. Mabet'te kullanılması planlanan kutsal eşyaların tamamlanması için gerekli çalışmaları yürütmektedir. Bununla birlikte, III. Mabet inşa edildiğinde görev almaları için din adamlarını yetiştirmek ve Mabet'te icra edilecek olan ibadetlerin kutsal metinlerde tasvir edildiği şekilde yapılmasını sağlamak da Mabet Enstitüsü'nün hedefleri arasındadır. Aktivistler bu amaçlarını yerine getirebilmek için çeşitli faaliyetler gerçekleştirmekte ve bu doğrultuda popüler sosyal medya platformlarını etkin bir biçimde kullanmaktadır.⁶⁰²

Enstitünün uzun vadeli hedefi ise Mısır'dan Çıkış kitabında geçen Tanrı'nın "*Aralarında yaşamam için bana kutsal bir yer yapınlar*"⁶⁰³ emri esas alınarak Mabet Tepesi üzerinde III. Mabet'in inşa edilmesidir. Aktivistler III. Mabet'in, II. Mabet'in planlarına uygun bir biçimde özellikle Babil Talmudu ve Hezekiel Kitabı başta olmak üzere kutsal metinlerde geçen detaylı bilgiler de dikkate alınarak Mabet Tepesi üzerine inşa edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁶⁰⁴ Aktivistlere göre, III. Mabet'in inşasının ardından bir sonraki adım, din adamları müessesesinin ve üst düzey Yahudi mahkemesi Sanhedrin'in aktif hale getirilerek başta kurban ibadeti olmak üzere Tevrat'ta yer alan emir ve yasakların eksiksiz biçimde yerine getirilmesinin sağlanmasıdır. Bu sürecin

⁶⁰¹ Sheen, "Video: Temple movement rabbi proselytizes for genocide"; Webb, "From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as 'Civil Rights'".

⁶⁰² "About the Temple Institute", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/about-us/> (28 Temmuz 2020).

⁶⁰³ Mısır'dan Çıkış, 25/8.

⁶⁰⁴ "Biblical Commandments", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/biblical-commandments/> (28 Temmuz 2020). Mabet Enstitüsü kutsal metinlerde bahsi geçen mabet modellerinin aralarındaki farklara rağmen bu farklılıkların ciddi boyutlarda olmadığı iddia etmektedir. Bununla birlikte, III. Mabet'in modellerinde II. Mabet'in planlarını esas almaktadır. Bkz. Ariel, s.77-78.

sonucunda ise Kudüs'te III. Mabet merkezli teokratik bir Yahudi devleti kurulacak ve Mesih'in gelişi için gerekli olan bütün hazırlıklar tamamlanacaktır.⁶⁰⁵

e. Mabet Enstitüsü'nün Faaliyetleri

Mabet Enstitüsü bahsi geçen hedeflerini gerçekleştirebilmek için çeşitli faaliyetler yürütmektedir. Bu faaliyetler zaman zaman III. Mabet Hareketi bünyesinde bulunan diğer gruplarla ortaklaşa bir biçimde gerçekleştirilmektedir. Enstitünün odaklandığı faaliyetler arasında III. Mabet'in yapımında esas alınacak modellerin hazırlanması, III. Mabet'te kullanılmak üzere kutsal eşyaların asıllarına uygun olarak yapılması ve Mabet Enstitüsü'ne ait olan müzede sergilenmesi bulunmaktadır.⁶⁰⁶ Bununla birlikte, Mabet Enstitüsü III. Mabet'te görev alması planlanan din adamlarının yetiştirilmesi sorumluluğunu da bu amaçla kurduğu bir okul vasıtasıyla yerine getirmektedir. Enstitü, III. Mabet'te ibadetlerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan ritüel arınma işleminde kullanılmak üzere Tevrat'ta belirtilen şartları taşıyan bir kızıl ineğin yetiştirilmesi veya bulunması için de uzun yıllardır çalışmalar yapmaktadır. Ayrıca, enstitüye mensup aktivistler uzun yıllar boyunca Yahudilerin belirli dini kurallara riayet ederek Mabet Tepesi'ni ziyaret etmeleri için rehberlik yapmıştır. Son yıllarda rehberlik faaliyetlerine ara verilse de Mabet Enstitüsü aktivistleri bu turlara katılımı halen teşvik etmektedir. Enstitü, bütün bu faaliyetlerini sosyal medya kanalları ve çeşitli yayınlara vasıtasıyla insanlara düzenli olarak duyurmaktadır.⁶⁰⁷

i. Kutsal Eşyalar ve III. Mabet Modellerinin Hazırlanması

Mabet Enstitüsü'nün faaliyetlerinin başında Mabet'te icra edilmesi planlanan ritüeller için gereken 93 adet kutsal eşyanın altın, gümüş, bakır veya ahşap malzemeler başta olmak üzere kutsal metinlerde yer alan tariflere uygun bir biçimde aslına uygun olarak hazırlanması bulunmaktadır. Enstitü, Musa zamanında Toplanma Çadırı'nın eşyalarının yapımı sürecinde Tanrı'nın, Besalel'i diğer becerikli kişilerle birlikte görevlendirerek kutsal eşyaların buyruklarına uygun bir biçimde hazır hale getirilmesini

⁶⁰⁵ "Biblical Commandments", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/biblical-commandments/> (28 Temmuz 2020).

⁶⁰⁶ Ariel, s.ix-x.

⁶⁰⁷ Inbari, "Messianic Religious Zionism and the Reintroduction of Sacrifice", s.268.

sağlamasını örnek alarak İsrail'deki en ünlü uzmanlarla birlikte çalışmaktadır.⁶⁰⁸ Enstitü tarafından yapılan açıklamalarda, bu eşyaların model veya kopya olmaları amacıyla değil III. Mabet hazır olduğunda oraya konulmak ve ibadetler esnasında kullanılmak üzere yapıldığı vurgulanmaktadır. Bu eşyalar, Mabet Enstitüsü'ne ait olan müzede ve web sitesinde ziyaretçiler tarafından görülebilmeleri için sergilenmektedir.⁶⁰⁹

Bugüne kadar yapımı tamamlanan ve Mabet Enstitüsü'nde sergilenen eşyalar arasında en önemlileri saf altından yapılan takdime ekmeği masası, buhur sunağı ve yapımı bir milyon dolara mal olan yedi kollu şamdandır (*menora*). Menora, günümüzde Ağlama Duvarı yakınlarında bulunan Yahudi mahallesinde sergilenmektedir.⁶¹⁰ Enstitü, halka açık bir yerde tutulan Menora'nın korunması için her sene oldukça yüksek rakamlar harcamaktadır. Aktivistler bu şekilde Menora'nın Ağlama Duvarı'nı ziyaret eden herkes tarafından görülmesini sağlamaktadır. Böylelikle, Mabet Enstitü'nün ve faaliyetlerinin dünyanın dört bir yanından gelen ziyaretçilerin gözünde prestij kazanması ve normalleşmesi hedeflenmektedir.⁶¹¹

Ayrıca, Mabet Enstitüsü'nün yapımını tamamladığı diğer eşyalar arasında takdime sunumu ve kurban ritüeli esnasında kullanılması planlanan altın ve gümüş kaplar, Levililer tarafından çalınan müzik aletleri olan arp ve lir, gümüş borazan, altın ve gümüş kaplama şofar, başkohen tarafından takılan altın taç (*tsits*)⁶¹², başkohen tarafından ibadet esnasında giyilmek üzere hazırlanan elbise (*efod*), kohenerin kurbanlardan akan kanları içerisine koyduğu kap olan büyük ve küçük *mizrak*, kohenerin elleri ve ayaklarını

⁶⁰⁸ Mısır'dan Çıkış, 31/1-5.

⁶⁰⁹ "The Temple Vessels are Ready for the Rebuilding of Jerusalem's Third Temple", *The Messianic Prophecy Bible Project*, <https://free.messianicbible.com/feature/the-temple-vessels-are-ready-for-the-rebuilding-of-jerusalems-third-temple/> (28 Temmuz 2020); Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.43; Ayrıca bkz. EK 1: Mabet Enstitüsü Tarafından Yapımı Tamamlanan Bazı Kutsal Eşyaların Fotoğrafları, s.131-137.

⁶¹⁰ Ariel, s.443.

⁶¹¹ Be'er, "Dangerous Liaison", s.39.

⁶¹² III. Mabet aktivistleri Rabbi Yehuda Glick ve Rabbi Chaim Richman'ın *Tsits*'in yapım aşaması ve özellikleri hakkında bilgi verdiği video kaydı için bkz. "The Tzitz: The Golden Crown of the High Priest", *Temple Institute*, <https://www.youtube.com/watch?v=4EyPPFJ8Giw> (28 Temmuz 2020).

yıkamak için kullandıkları yıkanma kazanı gibi yetmiş yakın kutsal eşya bulunmaktadır.⁶¹³

Enstitünün III. Mabet için hazırlanan kutsal eşyalarla birlikte II. Mabet'in modelleri, Mabet'le ilgili tabloları, III. Mabet inşa edildiğinde nakledilerek kullanılması planlanan taşınabilir bir sunak ve Ahit Sandığı'nın kopyasını⁶¹⁴ ziyaretçileriyle buluşturduğu bir müzesi bulunmaktadır. Müze içerisinde Mabet'le alakalı yayınların, hediyelik eşyaların, mücevherlerin, posterlerin, çocuk ve yetişkin kitaplarının, tüsülerin, filmlerin ve çeşitli eğitici materyallerin satıldığı bir hediye dükkânı da bulunmaktadır.⁶¹⁵ Ziyaretçiler, üç farklı salondan meydana gelen müze içerisinde birçok dilde sunulan ses kayıtları ile yönlendirilmekte ve III. Mabet ile Mabet Enstitüsü'nün III. Mabet hakkındaki çalışmaları konusunda bilgilendirilmektedir. Yaklaşık 50 dakika süren ve ücretli olan turlar III. Mabet'in inşasını konu alan film gösterimi ile son bulmaktadır.⁶¹⁶ Mabet Enstitüsü'ne ait müze her yıl yüz binlerce ziyaretçiye ev sahipliği yapmakta ve müze biletleri ile hediyelik eşya dükkanından yapılan satışlardan önemli bir gelir elde edilmektedir.⁶¹⁷

ii. Din Adamlarının Yetiştirilmesi

Mabet Enstitüsü'nün, III. Mabet için gerekli hazırlıklar kapsamında gerçekleştirdiği bir diğer faaliyeti ise III. Mabet'te ibadetlerin eksiksiz bir biçimde icra edilmesi amacıyla din adamı yetiştirmektir. Enstitü bu amaçla *Nezer ha-Kodeş* isimli bir okul kurmuştur. Bu okulda eğitim alan öğrencilerle birlikte her sene İsrail toplumunda

⁶¹³ Mabet Enstitüsü tarafından III. Mabet inşa edildiği zaman kullanılmak üzere tamamlanan kutsal eşyaların tamamının fotoğrafları ve eşyalar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ariel, "The Temple Utensils", *The Holy Temple in Jerusalem* içinde, s.99-131; "Sacred Vessels and Vestments of the Holy Temple", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/gallery/> (28 Temmuz 2020).

⁶¹⁴ Mabet Enstitüsü aktivistleri, orijinal Ahit Sandığı'nın şu anda Mabet Tepesi'nde bulunduğu ve III. Mabet inşa edildiğinde ortaya çıkacağını kabul ettikleri için müzede sergilenen Ahit Sandığı'nın modelini, diğer kutsal eşyaların aksine III. Mabet'te kullanılmak üzere değil insanları bilinçlendirmek amacıyla yapmıştır. Bkz. "Ark of the Covenant", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/gallery/> (28 Temmuz 2020); Ariel, s.50, 101.

⁶¹⁵ Mabet Enstitüsü'nün online alışveriş sitesi için bkz. *The Temple Institute Store*, <https://www.templeinstitute.com> (28 Temmuz 2020).

⁶¹⁶ "Visit the Temple Institute's Holy Temple Visitors Center", *The Temple Institute*, https://www.youtube.com/watch?v=nyXAAM7K_3U (28 Temmuz 2020); "Holy Temple Museum", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/holy-temple-museum/> (28 Temmuz 2020).

⁶¹⁷ Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.45.

önde gelen rabbiler, akademisyenler, politikacılar ve bazı Hıristiyan grupların katılımıyla Mabet ritüellerinin icra edildiği festivaller düzenlenmektedir.⁶¹⁸

iii. Kızıl İneğin Yetiştirilmesi

Enstitünün bir diğer önemli faaliyeti ise Mabet Tepesi'nde ibadetin gerçekleştirilebilmesi için gerekli temizlik ritüellerinde kullanılmak üzere Tevrat'ta özellikleri belirtilen kızıl ineğin yetiştirilmesidir.⁶¹⁹ Çölde Sayım kitabında değinilen kızıl inek, Musa döneminde ritüel açıdan kirli sayılan İsrailoğulları'nın arınması için Tanrı tarafından kullanılması emredilen bir hayvandır. Kirli sayılan kişiler, arınma işlemi tamamlanana kadar Mabet'e girememekte ve gerekli işlemleri gerçekleştirmedikleri sürece İsrail toplumuna kabul edilmemektedir. Tanrı, İsrailoğulları'na kusursuz, özürsüz ve başıboş bir ineği bularak başkohene getirmelerini, ineğin kesilerek kanının Toplanma Çadırı'nın önüne başkohen tarafından yedi kere serpilmesini ve geri kalan kısımlarının yakılarak arınma ritüelinde kullanılmak üzere temiz bir yerde saklanmasını buyurmuştur. Böylelikle, ölü bir bedenle temasa geçme gibi nedenlerle kirli sayılan bu kişiler kızıl ineğin külleri yardımıyla arınabileceklerdir. Yahudi geleneğinde, bu şartları taşıyan kızıl ineğin mesihî dönemde ortaya çıkacağına inanılmaktadır.⁶²⁰

Kızıl ineğin bulunmasıyla birlikte dindar Yahudilerin şu ana kadar yaklaşamadıkları ve Mabet'in en kutsal yeri olan Kutsallar Kutsalı'nın bulunduğu yerle özdeşleştirdikleri Kubbetü's-Sahra'nın bulunduğu alana adım atabilmeleri ve burada ibadet edebilmeleri mümkün olacaktır. Mabet Tepesi'nin ibadete açılabilmesi amacıyla Mabet Enstitüsü, bu özelliklere sahip bir ineğin bulunması ve gerekirse genetiği

⁶¹⁸ Ariel, s.439; Jeremy Sharon, "Participants in paschal lamb ceremony voice hope to one day raze Temple Mount", *The Jerusalem Post*, 20 Nisan 2016, <https://www.jpost.com/Israel-News/Participants-in-paschal-lamb-ceremony-voice-hope-to-one-day-raze-Temple-Mount-451757> (16 Eylül 2020); *Nezer ha-Kodesh*'te eğitim alan kohenlerin 2020'de Rabbi Yisrael Ariel öncülüğünde Şavuot takdimisini yeniden canlandırdıkları ritüeli izlemek için bkz. "Shavuot Offering Reenactment", *The Temple Institute*, 27 Mayıs 2020, https://www.youtube.com/watch?v=JBXsj40HNPA&feature=youtu.be&fbclid=IwAROUrgvydLbjRYN19Hy1l_h3kUyK7RTDgzZ8TYGpffZ4fnZ_wMMBgWBuCo (28 Temmuz 2020).

⁶¹⁹ Ariel, s.366, 442.

⁶²⁰ Daha detaylı bilgi için bkz. Çölde Sayım, 19; Henry Preserved Smith, "The Red Heifer", *The American Journal of Theology*, Vol.13, No.2, 1909, s.207-228; Gorenberg, s.8.

değiştirilerek yetiştirilmesi için uzun yıllardır çeşitli çalışmalar yürütmektedir.⁶²¹ Enstitü 2015 yılında bahsi geçen şartları taşıyan kızıl ineği kendi bünyesinde yetiştirmeye başlamıştır. İneğin başboş olması gerektiği kuralı karşısında sessiz kalan aktivistler, 2020 yılında tasvirlerle tamamıyla uygun olan iki kızıl ineğin yetiştiğini ilan etmiştir.⁶²²

iv. Mabet Tepesi Turları

Mabet Enstitüsü uzun yıllardır rehberlik ettiği Mabet Tepesi turlarına günümüzde devam etmese de Yahudi ve Yahudi olmayan grupları *aliya* adını verdikleri bu turlara katılmaları için teşvik etmektedir. Mabet Tepesi tarafından teşvik edilen bu turlar genellikle Mabet Tepesi'nin Müslüman olmayanların ziyaretine kapalı olan cuma ve cumartesi günleri dışında belirli saatler arasında ücretsiz olarak gerçekleşmektedir. Kadınların ziyaret esnasında başlarını örtmelerine gerek yoktur. Ancak hem kadınların hem de erkeklerin vücutlarını açıkta bırakacak kıyafetler giymeleri yasaktır. Mabet Tepesi'nde gayrimüslimlerin ibadet etmeleri ve ibadet esnasında kullanılan eşyaları Mabet Tepesi'ne götürmeleri yasaktır. Bununla birlikte, turlara katılan ziyaretçilere bölgenin kutsiyetine uygun bir biçimde gerekli ritüel temizlik şartlarının yerine getirilmesi için III. Mabet aktivistleri tarafından destek verilmektedir.⁶²³

III. Mabet aktivistleri tarafından Yahudilerin Mabet Tepesi'ne çıkışlarının Yahudi dini hukuku *Halaha* dayanak gösterilerek yasaklanmasına karşı çeşitli itirazlar öne sürülmektedir. Aktivistler, aralarında Musa ibn Meymun (ö. 1204) ve Musa ibn Nahman'ın (ö. 1270) da bulunduğu meşhur Yahudi din alimlerinin Mabet Tepesi'nde bulunduğu öne sürülen sinagogda ibadet ettiklerini sıklıkla dile getirmektedir.⁶²⁴ Bu örneğe dayanarak Mabet Tepesi'ne çıkışla ilgili yasağın Osmanlı dönemine dayandığı, Yahudi geleneğinde Mabet Tepesi'ne değil Mabet'in sınırları içine girmenin yasaklandığı dile getirilmektedir. Aktivistlere göre, Mabet'in en kutsal kısmı, Mabet Tepesi'nin

⁶²¹ "The Mystery of the Red Heifer: Divine Promise of Purity", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/red-heifer/> (1 Ağustos 2020); Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.45.

⁶²² "Red Heifer Update! (June 2020/Tammuz 5780)", *The Temple Institute*, 29 Haziran 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=A3F30CwkHMA> (28 Temmuz 2020).

⁶²³ Daha fazla bilgi için bkz. "Visiting the Temple Mount and Dome of the Rock", *Tourist Israel: The Guide*, <https://www.touristisrael.com/temple-mount/15944/> (28 Temmuz 2020).

⁶²⁴ Ariel, s.416-423.

yalnızca belirli bir kısmına, yaygın olarak kabul edilen görüşe göre Kubbetü's-Sahra'nın bulunduğu kısma, tekabül etmektedir. Modern arkeoloji biliminin Mabet'in inşa edildiği alanı tespit etme noktasında başarılı olduğu ve bu sebeple Kutsallar Kutsalı'na girmek gibi tehlikeli bir durumun bulunmadığı savunulmaktadır. Ayrıca, günümüzde Yahudilerin Mabet Tepesi'ne çıkışlarına yardım eden ve bunu tavsiye eden Rabbilerin, insanların gerekli ritüel temizlik şartlarını sağlamalarında yol gösterdikleri dile getirilmektedir. Argümanlardan biri de Yahudi alimleri arasında çıkan ve içerisinde *Şehina*'nın bulunmayacağından ötürü inşa edilmesi beklenen III. Mabet'in ilk iki Mabet gibi kutsal sayılıp sayılmayacağı üzerine yapılan tartışmalardır.

Bu nedenlerden dolayı, günümüzde Yahudilerin Mabet Tepesi'ne çıkışlarının desteklenmesi gerektiğini savunan aktivistler, Yahudi geleneği tarafından benimsenen söz konusu yasağın dini değil, Müslüman yönetiminden kalma politik sebeplere dayandığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla, Yahudilerin Mabet Tepesi'ne çıkışlarının hem Müslüman hem de Yahudi otoriteler tarafından desteklenmesi gerektiği dile getirilmektedir.⁶²⁵

Enstitünün web sitesinde Mabet Enstitüsü aktivisti Rabbi Chaim Richman'ın katılımı ve rehberliğiyle gerçekleşen turlardan paylaşımlar bulunmaktadır. Paylaşımlarda, III. Mabet aktivistlerinin içerisinde çocukların da olduğu gruplarla birlikte İsrail polisi eşliğinde Mescid-i Aksa'nın Mağrip kapısından içeri girdikleri görülmektedir. Bu paylaşımlarda Mescid-i Aksa kompleksi içerisinde bulunan Kubbetü's-Sahra ve çevresi III. Mabet'in en kutsal yeri olduğuna inanılan Kutsallar Kutsalı'nın bulunduğu yer olarak tanıtılmaktadır. Turlara katılan Yahudilerin kutsiyetinden ötürü Kubbetü's-Sahra ve yakın çevresine ayak basamayacakları bildirilmektedir.⁶²⁶

⁶²⁵ David Golinkin, "Is it Permissible for Jews to Enter the Temple Mount in Our Day? In Honor of Jerusalem on the 40th Anniversary of Reunification", *The Schechter Institutes*, Mayıs 2007, <https://schechter.edu/is-it-permissible-for-jews-to-enter-the-temple-mount-in-our-day-in-honor-of-jerusalem-on-the-40th-anniversary-of-reunification/> (19 Temmuz 2020); Moshe Dann, "Should Jews Visit the Temple Mount?", *The Jerusalem Post*, 18 Kasım 2014, <https://www.jpost.com/Opinion/Should-Jews-visit-the-Temple-Mount-382098> (19 Temmuz 2020); Rabbi Chaim Richman, "The Temple Mount: Mount Moriah", *The Temple Institute*, https://www.templeinstitute.org/aliya_temple_mount.htm (19 Temmuz 2020).

⁶²⁶ "Guidelines to Ascending the Temple Mount", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/guide-to-ascending-the-mount/> (1 Ağustos 2020); Ziyaretler esnasında kayda alınan video ve fotoğraflar için ayrıca

v. Eğitici Yayınlar ve Sosyal Medyanın Aktif Olarak Kullanılması

Mabet Enstitüsü, başta İsrail’de yaşayan Yahudi ve Hristiyanlar olmak üzere dünya üzerindeki inananları III. Mabet hakkında bilinçlendirmek ve III. Mabet’in inşası için yaptığı faaliyetleri duyurmak için sosyal medya kanallarını oldukça aktif ve etkili bir biçimde kullanmaktadır. Enstitü sosyal medya hesapları ve web sitesi üzerinden İngilizceye ek olarak İbranice, İspanyolca, Portekizce, Macarca gibi çeşitli dillerde yayınlar yapmaktadır.⁶²⁷ Bununla birlikte, 1993 yılında enstitü bünyesinde kurulan ve Eğitim Bakanlığı tarafından maddi olarak desteklenen *Midraşa* isimli eğitim kurumu aracılığıyla okullar için özel eğitim programları, dua kitapları ve Mabet’le ilgili görselleriyle öne çıkan çeşitli yayınlar, konferanslar, seminerler, radyo ve TV programları aracılığıyla İngilizce ve İbranice başta olmak üzere dünyanın farklı yerlerinde çeşitli dillerde aktiviteler gerçekleştirmektedir. Enstitü önümüzdeki günlerde Mabet’le ilgili beş ciltlik bir ansiklopedi hazırlamayı planlamaktadır.⁶²⁸ Mabet Enstitüsü’nün kurulduğu dönemden itibaren her sene Mabet’le ilgili Yahudi dini hukukundaki kuralları ve tartışmaları gündeme getirdiği konferansları ise İsrail Baş Hahamlığı başta olmak üzere çeşitli devlet kurumları tarafından desteklenmekte ve önemli dini figürlerin katılımıyla yürütülmektedir.⁶²⁹

f. Mabet Enstitüsü’nün Mali Kaynakları

2016 yılında elde edilen verilere göre Mabet Enstitüsü’nün yıllık bütçesi 1,1 milyon dolar civarındadır.⁶³⁰ Destekçilerinin büyük bir kısmı İsrail’de yaşayan milliyetçiler Yahudilerden (*Datim*) meydana gelen Mabet Enstitüsü, faaliyetlerini dünyanın

bkz. https://www.templeinstitute.org/recent_visit_video.htm (19 Ağustos 2019); <http://universaltorah.com/programming/2008/01/31/exclusive-temple-mount-footage.htm> (19 Ağustos 2019).

⁶²⁷ Mabet Enstitüsü’nün İngilizce olarak aktif bir biçimde paylaşım yaptığı sosyal medya adresleri ve 1 Ağustos 2020 tarihi itibarıyla sahip olduğu takipçi/abone sayısı için bkz. Facebook (201.996 takipçi): <https://www.facebook.com/templeinstitute/>; Youtube (43.300 abone ve toplamda 10.300.477 görüntülenme): <https://www.youtube.com/c/TheTempleInstitute/featured>; Twitter (7.909 takipçi): <https://twitter.com/TempleInstitute>.

⁶²⁸ Ariel, s.x.

⁶²⁹ Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.44-45.

⁶³⁰ Andrew Tobin, “The third Jewish Temple is coming to your Facebook feed”, *Jewish Telegraphic Agency*, 12 Ağustos 2016, <https://www.jta.org/2016/08/12/israel/the-third-jewish-temple-is-coming-to-your-facebook-feed> (18 Eylül 2020).

dört bir yanında bulunan Yahudilerden topladığı bağışların yanında İsrail Devleti'ne bağlı Kültür, Bilim ve Spor Bakanlığı, Eğitim Bakanlığı ve Savunma Bakanlığı gibi kurumlar tarafından sağlanan yıllık ödenekler vasıtasıyla sürdürebilmektedir.⁶³¹ Ayrıca, İsraili Ortodoks Rabbilerin himayesinde Filipinler başta olmak üzere dünyanın çeşitli ülkelerinde üyeleri bulunan ve “Nuh’un Çocukları” olarak adlandırılan yeni dini hareket de III. Mabet Hareketi'ne maddi-manevi destek sağlamaktadır. Mabet Enstitüsü müze biletleri ve hediyelik eşya dükkanından yapılan satışlardan da önemli bir gelir elde etmektedir. Mabet Enstitüsü'nün bugün dünya üzerinde 60 farklı ülkede üyesi bulunmakta ve enstitüye ait müze her yıl yüz binlerce ziyaretçiye ev sahipliği yapmaktadır. Enstitü, web sitesi üzerinden bağışçılarının isimlerini de yayınlamaktadır.⁶³²

Bütün bu kaynaklara ek olarak Mabet Enstitüsü'nün giderlerinin oldukça önemli bir kısmı Amerikalı Evanjelik Hıristiyanlar tarafından karşılanmaktadır. Bu durumun en önemli sebepleri arasında, Kitabı Mukaddes'in literal yorumunu esas alan Evanjelik Hıristiyanların, III. Mabet'in inşa edilmesini, İsa Mesih tekrar gelmeden önce gerçekleşmesi beklenen alametler arasında kabul etmeleri bulunmaktadır.⁶³³ Onlara göre bu hadise, Yahudilerin vadedilen topraklarda yeniden bir araya gelerek orada hakimiyet kurmalarıyla gerçekleşme imkânına sahip olacaktır. Özellikle Altı Gün Savaşı sonrası Kudüs'ün ele geçirilmesiyle büyük bir heyecan yaşayan Evanjelikler, İsrail'e ve III. Mabet aktivistlerine günümüzde de devam edecek biçimde siyasi ve ekonomik destek vermektedir.⁶³⁴ Mabet Enstitüsü'nün de müze biletleri ve hediye dükkanındaki

⁶³¹ Uri Blau, “Netanyahu allies donated to groups pushing for Third Temple”, *Haaretz*, 9 Aralık 2015, <https://www.haaretz.com/misc/article-print-page/netanyahu-allies-donated-to-groups-pushing-for-third-temple-1.5434678> (16 Eylül 2020).

⁶³² “Donors Wall”, *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/donor-wall-2/> (28 Temmuz 2020).

⁶³³ Taşpınar, *Tarihin Aynasında Dinler ve Mezhepler*, s.137. Kudüs'ün Hıristiyanlık açısından önemi için ayrıca bkz. İsmail Taşpınar, *Hıristiyanlık ve Mistik Semboller*, 1. Basım, İstanbul: İFAV, 2019, ss.131-142.

⁶³⁴ Büşra Elmas, “Evanjelik Hıristiyanlarda Kıyamet İnancı”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Uludağ Üniversitesi SBE, 2017), s.23-24; Ravitsky, s.24. Günümüzde Evanjelik Hıristiyanların İsrail'e verdikleri desteğin arkasındaki temel motivasyonlar üzerine yapılan bir ankette, katılımcıların %83,94'ü İsrail'i İsa Mesih'in ikinci gelişiyle özdeşleştirdikleri için desteklediklerini belirtmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Motti Inbari, Kirill M. Bumin ve M. Gordon Byrd, “Why Do Evangelicals Support Israel?”, *Politics and Religion*, Ocak 2020, ss.1-36. doi:10.1017/S175504831900052X.

satışlarından elde ettiği gelirlerin %60'a yakın bir kısmı Evanjelik Hıristiyanlar vasıtasıyla sağlanmaktadır.⁶³⁵

Hıristiyanlar tarafından Mabet Enstitüsü başta olmak üzere III. Mabet Hareketi bünyesindeki gruplara destek vermek amacıyla kurulan bazı grupların isimleri şunlardır:

- *The Hope: To Realize the Vision of Jerusalem in Our Lifetime: The City of Peace, a House of Prayer for all the Nations*
- *National Leadership Conference for Israel*
- *Christians for Israel*
- *National Unity Coalition for Israel*
- *Bridges for Peace*
- *Christian Friends of Israeli Communities*
- *International Fellowship of Christians and Jews*
- *The Jerusalem Temple Foundation*
- *Pat Robertson*
- *Temple NOW: Rapture Utopia-Christian Zionism*
- *Bible Believers*
- *International Christian Embassy Jerusalem*
- *Temple Now (Christian)*
- *Lovers of Israel*⁶³⁶

g. Mabet Enstitüsü'nün İsrail Devleti'yle İlişkisi

Mabet Enstitüsü'nün etkisini arttırmasında rol oynayan en önemli etkenlerden biri İsrail Devleti tarafından verilen maddi ve manevi destektir. İsrail Devleti, askerlik yapan kadın vatandaşlarının görevlerini, Mabet Enstitüsü'ne bağlı olan müzede, tur rehberi olarak çalışma suretiyle tamamlamalarına izin vermektedir.⁶³⁷ Ayrıca, Mabet Enstitüsü tarafından hazırlanan Mabet'le ilgili etkinlikler Eğitim Bakanlığı'nın

⁶³⁵ Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.45.

⁶³⁶ Rubenberg (Ed.), "Third Temple Movement", s.1461.

⁶³⁷ Webb, "From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as 'Civil Rights'".

kontrolünde okul müfredatlarına girmektedir.⁶³⁸ Günümüzde, özellikle de Likud partisinin desteğiyle, İsrail'deki politikacılar açıkça III. Mabet Hareketi'ni desteklemekte ve Mabet Tepesi turlarına aktif bir biçimde katılım göstermektedir.⁶³⁹ III. Mabet aktivizmini açık bir biçimde destekleyen politikacılar arasında İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu, Kültür ve Spor Bakanı Miri Regev, Eğitim Bakanı Rafi Peretz, Ulaşım Bakanı Bezalel Smotrich, Adalet Bakanı Amir Ohana ve Dış İşleri Bakanı Yisrael Katz gibi isimler başta olmak üzere İsrail Parlamentosu'ndaki 20 bakandan 11'i bulunmaktadır. Bunun yanında Mabet Tepesi'nin statükosunun değişmesi gerektiğini düşünen çok sayıda politikacı da bulunmaktadır.⁶⁴⁰

Yahudi fundamentalistlerin Mescid-i Aksa'ya yönelik tutumlarının, seküler ve Siyonist karakterli İsrail hükümeti tarafından desteklenmesi, araştırmacılar tarafından hükümetle fundamentalist Yahudiler arasında bulunduğu iddia edilen bir çeşit iş birliğine dayandırılmaktadır. Seküler milliyetçiler tarafından her ne kadar dini temelleri önemsenmese de politik açıdan Mabet'le ilgili söylemlerin Yahudi halkının tamamını bir araya getirebilecek güçte olduğu inancı kabul görmektedir.⁶⁴¹ Dolayısıyla, Mabet Tepesi'nin hakimiyeti de İsrail Devleti'nin Yahudi halkını ortak paydada birleştirmesi ve bölge üzerindeki kontrolünü tam olarak sağlaması anlamına geleceği için büyük önem teşkil etmektedir.⁶⁴² Buna karşın, İsrail Devleti'nin III. Mabet aktivistlerinin faaliyetlerini "radikal" olarak nitelendirerek grupların illegal aktivitelerinden kendisini sorumlu

⁶³⁸ Or Kashti, "Religious Public Schools Teach Children to Long for the Third Temple", *Haaretz*, 1 Kasım 2015, <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-how-religious-kids-learn-about-the-third-temple-1.5415514> (17 Eylül 2020).

⁶³⁹ Marissa Newman, "Temple Mount Activists Convene in Knesset, Urge PM to 'Open Gates' to Jewish Prayer", *The Times of Israel*, 7 Kasım 2016, <https://www.timesofisrael.com/temple-mount-activists-convene-in-knesset-urge-pm-to-open-gates-to-jewish-prayer/> (1 Ağustos 2020); Yossi Verter, "Temple Mount Extremists Making Inroads in Both Knesset and Israeli Government", *Haaretz*, 30 Ocak 2015, <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-when-extreme-becomes-mainstream-1.5415134> (1 Ağustos 2020); Likud Partisi lideri ve İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu tarafından 1996 yılında, Kudüs'teki Yunan Katolik Kilisesi liderine hediye olarak merkezinde Mescid-i Aksa yerine Mabet'in olduğu bir Kudüs haritası gönderilmiştir. Tepkilerin ardından Netanyahu, Mescid-i Aksa'nın haritadan silindiğini fark etmediğini belirterek özür dilemiştir. Bkz. Armstrong, "The Holiness of Jerusalem", s.8; Gorenberg, s.239.

⁶⁴⁰ Webb, "From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as 'Civil Rights'".

⁶⁴¹ Maoz Azaryahu, "(Re)Locating Redemption. Jerusalem: The Wall, Two Mountains, a Hill and the Narrative Construction of the Third Temple", *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol.1, No.1, 2002, s.22-23.

⁶⁴² Batuk ve Mert, s.138-141.

tutmadığı dile getirilmektedir. Ancak, bahsi geçen illegal aktivitelerin gerçekleştirilmesinde büyük pay sahibi olan Mabet Tepesi'ndeki turlara, dini ve kültürel faaliyet adı altında devlet desteği verilmesi İsrail hükümetini zaman zaman eleştirilerin hedefi haline getirmektedir.⁶⁴³

Günümüzde, Mabet Tepesi'ne yapılan ziyaretlerdeki artışlar ve III. Mabet Hareketi'nin faaliyetlerinin toplum tarafından desteklenmeye başlaması bu mevzunun İsrail parlamentosunda (*Knesset*) sıklıkla gündeme gelmesine vesile olmaktadır. 2016 yılında, Mabet Tepesi'nde Yahudiler tarafından yapılan turlar üzerine çalışmalar yapılması ve bu turların desteklenmesi amacıyla en önemli III. Mabet aktivistleri arasında bulunan Yehuda Glick öncülüğünde İsrail parlamentosunda birçok aktivistin katılımıyla Mabet Lobisi kurulmuştur. İsrail parlamentosundaki ana merkez sağ partisi olan Likud'a bağlı Milletvekili Yehuda Glick, Yehuda Etzion'un radikal görüşlerinden etkilenmesine karşın III. Mabet Hareketi aktivistlerinin taleplerini ibadet özgürlüğü ve insan hakları söylemleri üzerinden dile getirmektedir. Bu söylemler, zamanla diğer III. Mabet aktivistleri tarafından da benimsenmiştir. 2014 yılında Mutaz Hicaz isimli bir Filistinli tarafından bıçaklanan Glick, bu hadiseden sonra İsrail'de sembol bir isim haline gelmiş ve mesajını daha geniş kitlelere duyurma imkânına sahip olmuştur. Bir süre Mabet Enstitüsü'nde yöneticilik yapan Glick, başta Mabet Enstitüsü olmak üzere III. Mabet Hareketi'nin taleplerinin İsrail kamuoyuna duyurulması ve taleplerin gerçekleşmesi için gerekli siyasi adımların atılması amacıyla Knesset'te çeşitli projeler yürütmektedir.⁶⁴⁴

h. Mabet Enstitüsü'nün İsrail Yahudi Toplumu Üzerindeki Etkisi

Son yıllarda, başta Mabet Enstitüsü olmak üzere III. Mabet Hareketi olarak adlandırılan grupların ve çeşitli aktivistlerin çalışmaları neticesinde Yahudilerin Mabet Tepesi'ne yaptıkları ziyaretlerde rekor oranda artışlar yaşanmaktadır. Verilere göre 2009 yılında 5.658 Yahudi Mabet Tepesi'ni ziyaret ederken, 2016 yılında 14.000 civarında Yahudi ziyarette bulunmuştur. Bu rakam 2017'de 22.000'i geçmiştir. 2018 yılında

⁶⁴³ Persico, s.107.

⁶⁴⁴ Feldman, "Third Temple Movement"; Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action", s.400; Fischer, s.67-87; Webb, "From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as 'Civil Rights'".

Mabet'in yıkılışının yıldönümü olarak kabul edilen Av ayının 9. gününde 1263 Yahudi Mabet Tepesi'ni ziyaret etmiştir. İsrail polisinin Yahudi ziyaretçilere karşı olan tutumunun son dönemlerde yumuşamaya başlaması ve Yahudilerin Mabet Tepesi'ni ziyaret edişleri hakkında ılımlı görüşler öne süren Rabbilerin son yıllarda öne çıkmaya başlaması da ziyaretlerdeki artışa etki eden faktörler arasında gösterilmiştir. Mabet Enstitüsü'nün günümüzdeki şiddet karşıtı tutumu ve faaliyetlerini Yahudi dini mirasını tanıtmaya yönelik kültürel aktiviteler olarak yansıtarak politik mevzulardan uzak duruşu ultra-Ortodox otoriteler tarafından desteklenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bugüne kadar pek çok Rabbi Mabet Enstitüsü'nü ziyaret ederek çalışmaları hakkında bilgi almıştır.⁶⁴⁵ Ayrıca, Mescid-i Aksa'ya düzenlenen fanatik Yahudi baskınlarının önlenmesi için mücadele eden "Murabıtlar" (gönüllü bekçiler) olarak adlandırılan aktivist Müslüman grubun İsrail polisi tarafından baskı altında tutulması ve Mabet Tepesi'nden uzaklaştırılması da ziyaretlerdeki artışın yaşanmasında etkili olmuştur.⁶⁴⁶

Mabet aktivistlerinin çalışmaları neticesinde İsrail kamuoyunda III. Mabet'in Mesih gelmeden önce yeniden inşasının gerekliliği inancı kabul görmeye başlamıştır. Yapılan bir araştırmanın sonuçları, İsrail toplumunda %30'luk bir kesimin III. Mabet'in Mabet Tepesi üzerinde bir an önce inşa edilmesi gerektiğini düşündüğünü göstermektedir. %59'luk bir kesim ise Ürdün'e bağlı Kudüs İslami Vakıflar İdaresi altındaki Mescid-i Aksa'nın statükosunun değişmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁶⁴⁷ 2014'te yapılan bir ankete göre, dindar Siyonistlerin %75,4'ü Yahudilerin Mabet Tepesi'ni ziyaret etmesi gerektiğini düşünmektedir. Katılımcıların %54,4'ü bölgede ibadet edebilmek için, %58,2'si ise Mabet ve Mabet'in fonksiyonu hakkında

⁶⁴⁵ Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount*, s.43; Inbari, "Messianic Religious Zionism and the Reintroduction of Sacrifice", s.269. Mabet Enstitüsü'nü ziyaret eden rabbilerin isimleri ve ziyaretleri esnasında çekilen fotoğraflar için bkz. "Rabbanim", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/rabbanim/> (28 Temmuz 2020).

⁶⁴⁶ Kobi Nachshoni, "More than 12.000 Jews Visit Temple Mount since September", *Ynetnews.com*, 20 Mart 2018, <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5181367,00.html> (1 Ağustos 2020); Jeremy Sharon, "Jewish Visitation to Temple Mount Highest Since Jerusalem's Unification", *The Jerusalem Post*, 22 Mart 2018, <https://www.jpost.com/Israel-News/Jewish-visitation-to-Temple-Mount-highest-since-Jeruselems-unification-546817> (1 Ağustos 2020); "Murabıtlar, Mescid-i Aksa'yı Yalnız Başlarına Koruyor", *TRT Haber*, 27 Mayıs 2019, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/murabitlar-mescid-i-aksayi-yalniz-baslarina-koruyor-417089.html> (1 Ağustos 2020); Feldman, "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action", s.399.

⁶⁴⁷ Feldman, "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights", s.555.

bilinçlenmek için Yahudilerin bu turlara katılmaları gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte, katılımcıların %96,8'i bu ziyaretlerin, İsrail'in Mabet Tepesi'ndeki hakimiyetine katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemiştir. Bu veriler, İsrail'de dindar Siyonistler başta olmak üzere belirli bir kesim tarafından yalnızca Rabbi Kook'un görüşlerinden değil, aynı zamanda, Yahudi dini geleneğinin yüzyıllardır devam ettirdiği tutumundan uzaklaşıldığını açıkça göstermektedir.⁶⁴⁸

⁶⁴⁸ Persico, s.111.

SONUÇ

Süleyman Mabedi her ne kadar Yahudilikte merkezi bir konumda bulunsa da tarihsel süreç içerisinde İsrailoğulları “Yahve'nin Evi” olarak nitelendirdikleri çeşitli mabetlerde Tanrı'ya ibadet etmeyi sürdürmüşlerdir. Tanah'ta değinilen bu ibadet yerleri tıpkı Süleyman Mabedi gibi İsrailoğulları'nın dini ve toplumsal hayatlarında oldukça önemli bir işlevi yerine getirerek Tanrı ile iletişimlerini sürdürmelerine aracılık etmiştir. Ancak zamanla Süleyman Mabedi'nin kutsallaştırılma sürecine girmesi sonucunda Yahudilik aşamalı bir şekilde merkezinde Kudüs'ün ve Süleyman Mabedi'nin bulunduğu bir din haline gelmiştir. Süleyman Mabedi'nin M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılması ise Yahudilik açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Bu dönemde birlikte, Mabet ve Mabet'te gerçekleşen ibadetler yerini Tevrat çalışmalarına bırakmış ve geleneksel Yahudi inancında, III. Mabet'in mesihî kurtuluş döneminde Tanrı tarafından gönderilen bir Mesih öncülüğünde mucizevi bir biçimde yeniden inşa edileceği kabul edilmiştir. Yahudiler bu inanç doğrultusunda XX. yüzyıla kadar pasif bir bekleyiş süreci içerisine girmişlerdir.

XX. yüzyılda Avrupa'da antisemitizmin ivme kazanması sonucunda Siyonizm'in etkisini arttırmaya başlaması, İsrail Devleti'nin kurulması ve 1967'de Mabet Tepesi'ni sınırları içerisinde bulunduran Doğu Kudüs'ün İsrail güçleri tarafından ele geçirilmesi gibi gelişmeler Dini Siyonizm'in İsrail Devleti'nin kutsiyeti ön kabulüne dayanan mesihçi doktrininin geniş kitleler tarafından benimsenmesine neden olmuştur. Dindar Siyonistler tarafından geleneksel Mesih düşüncesi eleştirilerek yeniden yorumlanmış ve İsrail Devleti'nin mesihî kurtuluş döneminin bir parçası ve aynı zamanda aracı olduğu düşüncesi kabul görmeye başlamıştır. Ancak Kudüs'ün ele geçirilmesinin ardından yürütülen politikaların dindar Siyonistler tarafından hayal kırıklığıyla karşılanması, III. Mabet Hareketi olarak adlandırılan ve Kudüs'teki Mabet Tepesi'nde İslami mirasın yok edilip yerine III. Mabet'in inşa edilmesi için faaliyet gösteren fundamentalist bir grubun doğmasına vesile olmuştur.

Günümüzde bölgede yaşanan siyasi krizlerde ve çeşitli şiddet eylemlerinde önemli bir pay sahibi olan ve sayıları son otuz yılda oldukça hızlı bir şekilde artış gösteren III. Mabet Hareketi çatısı altında bugün 30'un üzerinde grup bulunmaktadır. Bu gruplar

her ne kadar yalnızca kamuoyu bilinci oluşturmak amacıyla çalıştıklarını öne sürse de bölge barışı için büyük tehlike arz etmektedir. Mabet Enstitüsü başta olmak üzere III. Mabet aktivistlerinin en önemli amacı, Mabet Tepesi'nde III. Mabet'in inşa edilmesiyle bölgede teokratik düzene dayalı bir krallık kurmaktır. Geleneksel Yahudi inancına göre, Mesih geldikten sonra gerçekleşmesi beklenen bu hadise, III. Mabet Hareketi aktivistleri tarafından, Tanrı'nın tarihe mucizevi bir biçimde müdahalesi reddedilerek kurtuluşun insan eliyle gerçekleşeceği kabulü esas alınıp gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Yahudilerin üstünlüğü ilkesine dayalı olan bu teokratik devlet, Mabet Tepesi'ndeki Müslüman mirasının yıkılarak yerine III. Mabet'in inşa edilmesi ve Mescid-i Aksa'yı bağımsızlıklarının sembolü olarak gören Filistinli Müslümanların ve aynı zamanda Kudüs'e büyük kutsiyet atfeden Filistinli Hıristiyan toplulukların bölge üzerindeki haklarının açık bir biçimde yok sayılması anlamına gelmektedir. Bu durum, yalnızca Filistin halkını değil, başta Yahudiler olmak üzere dünya üzerindeki bütün Müslüman ve Hıristiyanları ilgilendirmektedir. Bu nedenle, mevzunun büyük bir hassasiyetle ele alınması ve özellikle siyasi arenada çözüme yönelik çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Mevcut tez, Yahudilikte Mabet düşüncesinin tarihsel süreç içerisindeki dönüşümü ve modern dönemde bu mevzu üzerinde ortaya çıkan fundamentalist bakış açısını genel hatlarıyla ortaya koyma amacı taşımaktadır. Bu doğrultuda, modern bir hareket olması ve "marjinal" olarak nitelendirilmesi nedeniyle hakkında yeteri kadar araştırma bulunmayan III. Mabet Hareketi'nin tarihi, siyasi ve teolojik altyapısının bütünlük içerisinde ortaya koyulması ve hareketin Yahudi geleneği karşısındaki konumunun sağlıklı bir biçimde anlaşılması araştırmamızın en önemli hedefleri arasında görülmüştür. Söz konusu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi amacıyla, özellikle Yahudi geleneği tarafından kabul gören kaynaklarla birlikte bu kaynaklara eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan modern kaynaklar paralel bir biçimde kullanılmaya çalışılmıştır. Hareket hakkında bilgi verilirken aktivistlerin gönüllü olarak katılımlarıyla gerçekleştirilen saha araştırmaları ve hareketin kendi kaynakları olabildiğince yalın bir biçimde sunulmaya çalışılmıştır.

III. Mabet Hareketi çatısı altında tespit edilen 30'un üzerinde grubun bulunması ve mevzu üzerinde yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak siyaset ve sosyoloji alanlarında gerçekleştirilmesi araştırmamız esnasında karşılaşılan en önemli dezavantajlar

arasındadır. Bu nedenle, araştırmamızda hareket çatısı altındaki gruplar içerisinde liderlik konumunda bulunan Mabet Enstitüsü'nün aktivitelerine yoğunlaşılmıştır. Fakat hareket içerisinde birbirinden çok farklı alanlarda ve toplumun farklı kesimlerinde faaliyet gösteren çok çeşitli gruplar bulunmaktadır. Her bir grubun hareket içerisinde gerçekleştirilmesi için hizmet ettiği amacın ve doldurduğu boşluğun çalışılması hareketin faaliyetlerinin genel hatlarıyla anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte, III. Mabet Hareketi üzerinde yapılan çalışmalar genel itibarıyla mevzuyu Yahudi toplumu açısından tek taraflı olarak ele almaktadır. Bu sebeple, ilerleyen dönemlerde hareketin faaliyetlerinin ve III. Mabet aktivistlerinin İsrail Devleti'yle yakın ilişkilerinin bölgedeki Müslüman ve Hıristiyan gruplar üzerindeki etkileri hakkında müstakil çalışmaların yapılması, bu alandaki önemli bir boşluğu dolduracaktır.

EKLER

EK 1: MABET ENSTİTÜSÜ TARAFINDAN YAPIMI TAMAMLANAN BAZI KUTSAL EŞYALARIN FOTOĞRAFLARI

The **Golden Showbread Table** stands along the northern wall of the **Kodesh Sanctuary**. The table contains twelve shelves which hold twelve loaves of bread. Once a week, on **Shabbat**, two **kohanim** enter the **Kodesh** and replace the twelve loaves of **Showbread** with twelve new loaves. At the same time two other **kohanim** enter carrying two censors of frankincense to replace the two censors currently resting of the **Showbread Table**. As the Torah instructs in Exodus 25:23-30, the table is made of wood, covered with gold.

Takdime Ekmeği Masası

Golden Incense Altar מזבח הקטורת

It is a positive commandment to offer incense twice daily upon the **Golden Incense Altar**, (מזבח זרה), which stands in the **Kodesh Sanctuary** of the Holy Temple. It is considered to be the most beloved among the commandments performed by the **kohanim**, and imparts great blessing to the **kohen** who performs it. As per Exodus 30:2, the **Golden Altar** is one cubit in length, one cubit in width, and 2 cubits in height. It is made from wood overlaid in gold. The **Golden Altar** of the Tabernacle was made of Acacia wood. The **Golden Altar** in the Holy Temple built by King Solomon was made of Cedar wood. The **Golden Altar** made by the Temple Institute is likewise made of Cedar wood, overlaid with gold.

Buhur Sunağı

The **Golden Menorah**, described in great detail in Exodus 25:31-40, stands along the southern side of the **Kodesh** Sanctuary of the Holy Temple. The seven lamps of the menorah are kindled every day by a *kohen* as part of the daily *Tamid* service.

Menora

The harp is one of the musical instruments played by the Levites in the Holy Temple. This harp was designed according to an archaeological discovery in the Megiddo area. It has twenty-two strings, (three octaves), which correspond to the twenty-two letters of the Hebrew alphabet.

Levililer Tarafından Çalınan Müzik Aletlerinden Biri Olan Arp

Silver Trumpets

חצוצרות

Silver trumpets are sounded in the Holy Temple by the *kohanim* during the daily *Tamid* offerings, and to herald the arrival of the *Shabbat*, *Rosh Chodesh*, (New Moon), and the festivals of *Sukkot*, *Pesach* and *Shavuot*, as well as other occasions.

Gümüş Borazan

Ram's Horns

שופרות

Gold and silver-plated ram's horns are blown in the Holy Temple. On *Rosh HaShana* a gold-plated *shofar* is blown. On *Yom Kippur* a silver-plated *shofar* is blown.

Altın ve Gümüş Kaplama Şofar

Garments of the High Priest בגדי כהן הגדול

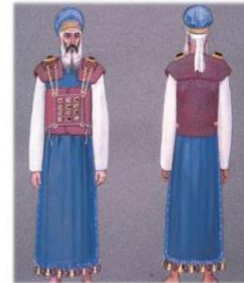
"You shall make holy garments for your brother Aharon, for honor and for glory.

And you shall speak to all the wise hearted, whom I have filled with the spirit of wisdom, and they shall make Aharon's garments to sanctify him, so that he shall serve Me.

And these are the garments that they shall make: a choshen, an ephod, a robe, a tunic of checker work, a cap, and a sash. They shall make holy garments for your brother Aharon and for his sons to serve Me.

And you shall make a shewplate of pure gold, and you shall engrave upon it like the engraving of a seal: Holy to HaShem.

And make for them linen pants to cover the flesh of their nakedness; they shall reach from the waist down to the thighs." (Exodus 28:2-4, 36, 42)

Başkohen Tarafından İbadet Esnasında Giyilen Elbise

The Golden Crown of the High Priest הצִיץ

"And you shall make a crown of pure gold, and engrave on it in the manner of a signet ring, "Holy to HaShem." (Exodus 28:36) The tzitz was a thin plate of pure, solid gold, worn across the forehead of the kohen gadol, from ear to ear. A second plate of gold fit around the back of the High Priest's head and the two were tied together with woolen threads dyed with sky-blue techelet dye.

Başkohen Tarafından Kullanılan Altın Taç

Large MIZRAK מזרק גדול

The *mizrak*, (Exodus 27:3), is used to gather the blood of the offering, and to spill it onto the corner of the altar, as is commanded by Torah. The large *mizrak* is used when slaughtering larger animals, (cows and bullocks).

The bottom of the *mizrak* forms a point in order that the vessel cannot accidentally be set down, allowing the blood to congeal, which would nullify the offering.

The *mizrak* is made of either silver or gold.

Kohenlerin Kurbanlardan Akan Kanları İçerisine Koydukları Kap Olan Büyük Mizrak

Small MIZRAK מזרק קטן

The small *mizrak* was used to collect the blood of the Passover offerings being made by festival pilgrims in the Temple's inner courtyard. Two rows of *kohanim* formed. In one row they used a silver *mizrak*, in the other, a golden *mizrak*. They passed the blood-filled *mizrak* from one *kohen* to the next. When the *mizrak* reached the final *kohen*, standing closest to the altar, he would dash the blood against the altar, in accordance with the Torah commandment.

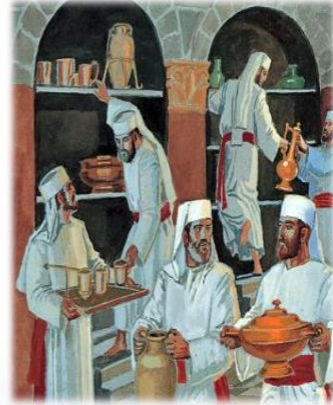

Küçük Mizrak

Measuring Cups כלי מדידה

Copper measuring cups, (כלי מדידה), are used in the Holy Temple for measuring out different ingredients necessary for the various offerings. For example, wine for the wine libations, oil and grain for the *minchah* meal-offerings, and oil for the menorah lamps.

A storeroom existed in the Holy Temple where all the vessels were stored. Each morning the kohanim would enter the room and take out the vessels needed for the day's service. The measuring cups can be seen on the top right-hand shelf in the picture.

Ölçü Kapları

Copper Laver כִּיּוֹר נְחוּשֶׁת

The **Copper Laver**, (כִּיּוֹר נְחוּשֶׁת), which stands on the southern side of the entrance to the Sanctuary of the Holy Temple, is the first stop for the *kohanim* each morning, as they sanctify their hands and feet in its waters. The **Copper Laver** consists of both a laver, (כִּיּוֹר), and its stand, (כֵּן). A second Temple *kohen gadol* by the name of *Ben Katin* added a third component to the laver: A *muchni*, or reservoir, was added to the top of the laver for the purpose of being able to store ritually pure water overnight.

Kohenlerin Temizlik İçin Kullandıkları Yıkama Kazanı

Ahit Sandığı'nın Kopyası

Kaynak: "Sacred Vessels and Vestments of the Holy Temple", *Temple Institute*, <https://templeinstitute.org/gallery/> (05 Eylül 2020).

KAYNAKÇA

- Abrahams, Israel. "Tabernacle", *Encyclopaedia of Judaica*. C.19, Kudüs: Keter Publishing House, 1974.
- Adam, Baki. "Müslümanların Yahudilere Yönelttiği Teolojik Eleştiriler". *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları: Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar* içinde. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004.
- . "Sinagog", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.37, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- . *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. 3. Basım. İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Albertz, Rainer. *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.* David Green (çev.). Atlanta: Society of Biblical Literature, 2003.
- Altınel, Tolga Savaş. "Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Vol.52, No.52, Haziran 2017, ss.115-138.
- . "Yahudilik'te Seçilmiş Din Adamları Sınıfı Kohenler: Soyları, Rahiplik ve Krallık Deneyimleri", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi SBE, 2018.
- Araz, Ömer Faruk. *Yahudilikte Tefsir Geleneği: Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Ariel, Rabbi Yisrael. *The Holy Temple in Jerusalem*. Rabbi Hillel Fendel (çev.). Jerusalem: Maggid Books/The Temple Institute, 2018.
- Armstrong, Karen. "The Holiness of Jerusalem: Asset or Burden?". *Journal of Palestine Studies*. Vol. 27, No. 3, Bahar 1998, ss.5-19.
- Arslantaş, Nuh (hızl.). *Tefsiru't-Tevrat bi'l-'Arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Avi-Yonah, Michael. "Moriah", *Encyclopaedia of Judaica*. V.14. Kudüs: Keter Publishing House, 2007, s.491.
- Aydın, Fuat. *Yahudilik: Tarih, İnanç, İbadet, Kültür*. 3. Basım. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.
- Azaryahu, Maoz. "(Re)Locating Redemption. Jerusalem: The Wall, Two Mountains, a Hill and the Narrative Construction of the Third Temple", *Journal of Modern Jewish Studies*. Vol.1, No.1, 2002, ss.22-35.
- Baker, Eric W. *The Eschatological Role of the Jerusalem Temple: An Examination of the Jewish Writings dating from 586 BCE to 70 CE*. Hamburg: Anchor Academic Publishing, 2015.

- Baldi, D. ve Diğeri. "Jerusalem", *New Catholic Encyclopedia*. C.7, Palatine, Ill.: J. Heraty, 1981.
- Barrick, W. Boyd. "High Place", *The Anchor Bible Dictionary*. C.3, New York: Doubleday, 1992.
- Batuk, Cengiz. *Tarihin Sonunu Beklemek: Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Batuk, Cengiz ve Rabia Mert. "Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. Vol.17, No.2, 2017, ss.129-149.
- Baybal, Sami. "Modern Yahudilikte Mesih İnancı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Bütün Yönleriyle Yahudilik* içinde. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2012.
- Be'er, Yizhar. "Dangerous Liaison: The Dynamics of the Rise of the Temple Movements and Their Implications". Shoshana London Sappir (çev.). *Ir Amim*. 1 Mart 2013. <http://www.ir-amim.org.il/sites/default/files/Dangerous%20Liaison-Dynamics%20of%20the%20Temple%20Movements.pdf> (28 Temmuz 2020).
- Besalel, Yusuf. "Mesianizm", *Yahudilik Ansiklopedisi*. C.2, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2001.
- Bilge, Mustafa L. ve Abdüsselam Uluçam. "Halîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.15, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Blau, Uri. "Netanyahu allies donated to groups pushing for Third Temple". *Haaretz*. 9 Aralık 2015. <https://www.haaretz.com/misc/article-print-page/netanyahu-allies-donated-to-groups-pushing-for-third-temple-1.5434678> (16 Eylül 2020).
- Borschel-Dan, Amanda. "As support widens for Jewish prayer on Temple Mount, should we fear apocalyptic consequences?". *The Times of Israel*. 28 Nisan 2016. <https://www.timesofisrael.com/as-support-widens-for-jewish-prayer-on-temple-mount-should-we-fear-apocalyptic-consequences/> (17 Eylül 2020).
- Boyer, Alain. *Siyonizmin Kökenleri*, Volkan Aytar (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Brinker, R. *The Influence of Sanctuaries in Early Israel*. 1. Basım. Manchester: Manchester University Press, 1946.
- Cattan, Henry. *Palestine, the Arabs and Israel: The Search for Justice*. 1. Basım. London: Longman, 1969.
- Cline, Erich H. *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel*. 1. Basım. Michigan: The University of Michigan, 2004.
- Cronbach, Abraham. *Reform Movements in Judaism*. New York: Bookman Associates, 1963.
- Çapa, Yılmaz. "Yahudilikte Mesih İnancı; Hristiyan ve İslam Kültürüne Etkisi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2018.

- Dann, Moshe. "Should Jews Visit the Temple Mount?". *The Jerusalem Post*. 18 Kasım 2014. <https://www.jpost.com/Opinion/Should-Jews-visit-the-Temple-Mount-382098> (19 Temmuz 2020).
- Davies, T. Witton. "Milestones in Religious History: Or Tent Temple, Tabernacle, Synagogue, and Church", *The Biblical World*. Vol.10, No.1, Temmuz 1897, ss.1–23.
- De Vaux, Roland. *Ancient Israel: Religious Institutions*. 1. Basım. New York: McGraw-Hill Company, 1961.
- Dolphin, Lambert ve Michael Kollen. "On the Location of the First and Second Temples in Jerusalem". 20 Ocak 1996. <http://www.ldolphin.org/location.html> (6 Haziran 2020).
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*. Ali Berktaş (çev.). İstanbul: Alfa, 2017.
- Elmas, Büşra. "Evanjelik Hıristiyanlarda Kıyamet İnancı". *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Uludağ Üniversitesi SBE, 2017.
- Emet ve 'Emunah: Statement of Principles of Conservative Judaism*. 1990. <https://masortiolami.org/wp-content/uploads/2014/03/Emet-VEmunah-Statement-of-Principles-of-Conservative-Judaism.pdf> (7 Haziran 2020).
- Farsi, Moşe ve Diğerleri. *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2002.
- Feldman, Rachel Z. "Putting Messianic Femininity into Zionist Political Action: The Race-Class and Ideological Normativity of Women for the Temple in Jerusalem", *Journal of Middle East Women's Studies*. Vol.13, No.3, Kasım 2017, ss.395-415.
- . "Temple Mount Pilgrimage in the Name of Human Rights: The Use of Piety Practice and Liberal Discourse to Carry out Proxy-State Conquest", *Settler Colonial Studies*. Vol.8, No.4 (2018), ss.537-558.
- . "The Bnei Noah (Children of Noah)". *World Religions and Spirituality*. 8 Ekim 2017. <https://wrldrels.org/2017/10/08/the-bnei-noah-children-of-noah/> (23 Temmuz 2020).
- . "The Children of Noah: Has Messianic Zionism Created a New World Religion?", *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*. Vol.22, No.1 (2018), ss.115-128.
- . (Yönetmen). "The Third Temple Movement: From Margins to Mainstream", 2016.
- . "Third Temple Movement". *World Religions and Spirituality*. 24 Kasım 2017. <https://wrldrels.org/2017/11/24/third-temple-movement/> (7 Temmuz 2020).
- Finkelstein, Israel. "Patriarchs, Exodus, Conquest: Fact of Fiction?", Brian B. Schmidt (Ed.). *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel* içinde. Leiden/Boston: Brill, 2007, ss.41-55.

- Finkelstein, Israel ve Neil Asher Silberman. *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*. 1. Basım. New York: Simon and Schuster, 2002.
- Fischer, Shlomo. "From Yehuda Etzion to Yehuda Glick: From Redemptive Revolution to Human Rights on the Temple Mount", *Israel Studies Review*. Vol.32, No.1, 2017, ss.67-87.
- Flusser, David. *Judaism of the Second Temple Period: The Jewish Sages and Literature*. Azzan Yadin (çev.). Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press, 2009.
- Fox, Nili Sacher. "Baal", *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Freund, Richard A. *Digging Through the Bible: Modern Archaeology and the Ancient Bible*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2009.
- Friedman, Richard Elliott. *Kitabı Mukaddesi Kim Yazdı?*. Muhammed Tarakçı (çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
- Gerçekcioğlu, Fatma. "Samiriliğin Ortaya Çıkışı ve Kutsal Metinler Işığında Erken Dönem Samiri-Yahudi İlişkileri", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Üniversitesi SBE, 2017.
- Goldhill, Simon. *Kudüs Tapınağı*. 1. Basım. İstanbul: Doruk Yayınları, 2011.
- Golinkin, David. "Is it Permissible for Jews to Enter the Temple Mount in Our Day? In Honor of Jerusalem on the 40th Anniversary of Reunification". *The Schechter Institutes*. Mayıs 2007. <https://schechter.edu/is-it-permissible-for-jews-to-enter-the-temple-mountain-in-our-day-in-honor-of-jerusalem-on-the-40th-anniversary-of-reunification/> (19 Temmuz 2020).
- Gomes, Jules Francis. *The Sanctuary of Bethel and the Configuration of Israelite Identity*. Berlin: Walter de Gruyter, 2006.
- Gorenberg, Gershom. *The End of Days: Fundamentalism and the Struggle for the Temple Mount*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Grabbe, Lester L. *An Introduction to Second Temple Judaism: History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, the Maccabees, Hillel and Jesus*. London: T&T Clark, 2010.
- Gray, John. *The Legacy of Canaan: The Ras Shamra Texts, Their Relevance to the Old Testament*. Leiden: Brill, 1957.
- Greenstein, Ran. *Zionism and Its Discontents: A Century of Radical Dissent in Israel/Palestine*. 1. Basım. London: Pluto Press, 2014.
- Güç, Ahmet. *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*. Bursa: Düşünce Kitabevi, 2003.
- . *Dinlerde Mabed ve İbadet*. 1. Basım. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

- Güngör, Muhammed. “Süleyman Mabedi”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Üniversitesi SBE, 2005.
- Gürkan, Salime Leyla. *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi: Yahudi ve İslâm Kutsal Metinleri ve Tarihî-Arkeolojik Bilgiler Işığında*. 1. Basım. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.
- . “Sekîne”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.36, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- . *The Jews as a Chosen People: Tradition and Transformation*. London/New York: Routledge, 2009.
- . “Yahudi Geleneğinde Reform Anlayışları”. *Milel ve Nihal*. Vol.5, No.2, Mayıs-Ağustos 2008, ss.147-159.
- . *Yahudilik*. 4. Basım. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Gürkan, Salime Leyla ve Diğerleri, “Yahudilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.43, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Haran, Menahem. *Temples and Temple Service in Ancient Israel*. 2. Basım. Indiana: Eisenbrauns, 1995.
- Harman, Ömer Faruk. “İsmail”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.23, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Harman, Ömer Faruk ve Diğerleri, “Hac”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.14, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Harman, Ömer Faruk ve Diğerleri. “Kudüs”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.23, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Hasanov, Eldar. “Tanah’a Göre Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Vol. 24, No. 2, Ocak 2015, ss.125-148.
- Hasson, Nir. “Number of Jews Visiting the Temple Mount Rising Fast, and So Is the Controversy”. *Haaretz*. 06 Temmuz 2018. <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-number-of-jews-visiting-the-temple-mount-rising-fast-1.6246386> (23 Temmuz 2020).
- Hayes, Christine E. “Sanhedrin”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Herzl, Theodor. *Yahudi Devleti*. Yeşim Meriç (çev.). İstanbul: Milenyum Yayınları, 2018.
- Himelstein, Shmuel. “Temple”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.

- Hoffmeier, K. James. *Ancient Israel in Sinai: The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Inbari, Motti. “Fundamentalism in Crisis: The Response of the Gush Emunim Rabbinical Authorities to the Theological Dilemmas Raised by Israel’s Disengagement Plan”. *Journal of Church and State*. Vol. 49, No.4, Ekim 2007, ss.697-717.
- . *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount: Who Will Build the Third Temple?*. Shaul Vardi (çev.). Albany: Sunny Press, 2009.
- . “Messianic Religious Zionism and the Reintroduction of Sacrifice: The Case of the Temple Institute”, *Rethinking the Messianic Idea in Judaism* içinde. Michael L. Morgan ve Steven Weitzman (ed.). Indiana: Indiana University Press, 2015.
- . “The Oslo Accords and the Temple Mount A Case Study: The Movement for the Establishment of the Temple”, *Hebrew Union College Annual*. Vol.74, 2003, ss.279-323.
- . “When Prophecy Fails? The Theology of the Oslo Process: Rabbinical Responses to a Crisis of Faith”, *Modern Judaism*. Vol.29, No.3, Eylül 2009, ss.303-325.
- Inbari, Motti, Kirill M. Bumin ve M. Gordon Byrd. “Why Do Evangelicals Support Israel?”, *Politics and Religion*. Ocak 2020, ss.1-36. doi:10.1017/S175504831900052X.
- “Israel-Jordan Peace Treaty”. *Israel Ministry of Foreign Affairs*. 26 Ekim 1994. <https://www.mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/peace/guide/pages/israel-jordan%20peace%20treaty.aspx> (17 Eylül 2020).
- “Jerusalem”, *Encyclopaedia of Judaica*. C.9, Kudüs: Keter Publishing House, 1974.
- Jones, Gwilym Henry. *The Nathan Narratives*. Shiffeld: Shiffeld Academic Press, 1990.
- Josephus, Flavius. *The Works of Josephus: Complete and Unabridged*. William Whiston (çev.). Peabody: Hendrickson, 1987.
- Kaçan, Lütfi. *Kitab-ı Mukaddes ve İslam Geleneğinde Ahid Sandığı*. 1. Basım. İstanbul: Ataç Yayınları, 2004.
- Karahan, Semiha. “Siyonizmin Teolojik Temelleri”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Marmara Üniversitesi SBE, 2019.
- Karaman, M. Lütfullah. “Siyonizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.37, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Kashti, Or. “Religious Public Schools Teach Children to Long for the Third Temple”. *Haaretz*. 1 Kasım 2015. <https://www.haaretz.com/israel-news/premium-how-religious-kids-learn-about-the-third-temple-1.5415514> (17 Eylül 2020).
- Kaufmann, Yehezkel. “The Bible and Mythological Polytheism”. *Journal of Biblical Literature*. Moshe Greenberg (çev.). Vol.70, No.3, Eylül 1951, ss.179-197.

- Killebrew, Ann E. "Jerusalem During the First and Second Temple Periods: Recent Excavations and Discoveries on and near the Temple Mount", Steven Fine (ed). *Temple of Jerusalem: From Moses to the Messiah* içinde. Leiden: Brill, 2011.
- Kim, Heerak Christian. *The Jerusalem Tradition in the Late Second Temple Period: Diachronic and Synchronic Developments Surrounding Psalms of Solomon 11*. Maryland: University Press of America, 2007.
- Knibb, Michael A. "Apocalypticism and Messianism", *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* içinde. John J. Collins ve Timothy H. Lim (ed.). Oxford: Oxford University Press, 2010
- Kulin, Seth Daniel (Ed.). *Themes and Issues in Judaism*. Londra-New York: Continuum, 1999.
- Kunin, Seth D. "Sacred Place", *Themes and Issues in Judaism* içinde. Seth D. Kunin (ed). London-New York: Cassell, 2000.
- Kurt, Ali Osman. "Yahudi Aydınlanma Hareketi: Haskala", *Milel ve Nihal*. Vol.7, No.1, 2010, ss.33-59.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2009. *Kutsal Kitap Sözlüğü*. "Mika", İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2016.
- Küçük, Abdurrahman. "Ahit Sandığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.1, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- . "Arz-1 Mev'ûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.3, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Küng, Hans. *Judaism: The Religious Situation of Our Time*, John Bowden (çev.). London: SCM Press, 1992.
- Lax, Ofra. "Ariel's Jerusalem: An Interview with Rabbi Yisrael Ariel". *Arutz Sheva*. 15 Mayıs 2007. <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/122460> (16 Eylül 2020).
- Levine, Lee I. *Jerusalem: Portrait of the City in the Second Temple Period (538 B.C.E.-70 C.E.)*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2002.
- Lemche, Neils Peter. *Historical Dictionary of Ancient Israel*. 1. Basım. Maryland/Oxford: The Scarecrow Press, 2004.
- Losch, Richard R. *The Uttermost Part of the Earth: A Guide to Places in the Bible*. Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 2005.
- Maimonides, Moses. *The Code of Maimonides (Mishneh Torah): The Book of the Temple Service*. M.A. Mendell Lewittes (Çev.). London: Yale University Press, 1985.
- Mendenhall, George E. *Antik İsrail'in İnancı ve Tarihi: Kitab-ı Mukaddes Bağlamında Bir Giriş*. 1. Basım. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.

- Meral, Yasin. "İbn Meymun'a Göre Yahudilikte İman Esasları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Vol.52, No.2, 2011, s.265-266.
- . *Sâmirî'nin Buzağısı*. 1. Basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- . *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*. 1. Basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- . *Yahudilerin Ahir Zamanı: Yahudilikte Gog-Magog, Deccal ve Mesih*. 1. Basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Mert, Rabia. "Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekân Olarak Kudüs", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2017.
- Metzger, Bruce M. ve Michael D. Coogan (Ed.). *The Oxford Guide to People & Places of the Bible*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Minkin, Jacob S. *The Teachings of Maimonides*. 1. Basım. New Jersey: Jason Aronson Inc., 1993.
- Montefiore, Simon Sebag. *Kudüs: Bir Şehrin Biyografisi*. 1. Basım. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2011.
- Montet, E. ve Diğerleri. *Tarihte ve Günümüzde Siyonizm ve Yahudilik*. Adnan Yazıcı ve Diğerleri (çev.). İstanbul: Örgün Yayınevi, 2006.
- Montgomery, James Alan. *The Samaritans, The Earliest Jewish Sect: Their History, Theology and Literature*. 1. Basım. Philadelphia: The J. C. Winston Co, 1907.
- Nachshoni, Kobi. "More than 12.000 Jews Visit Temple Mount since September". *Ynetnews.com*. 20 Mart 2018. <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-5181367,00.html> (1 Ağustos 2020).
- Nakhai, Beth Alpert. *Archaeology and the Religions of Canaan and Israel*. Boston: The American Schools of Oriental Research, 2001.
- Naor, Arye. "Behold, Rachel, Behold': The Six Day War as a Biblical Experience and Its Impact on Israel's Political Mentality". *Journal of Israeli History*. Vol.24, No.2, 2005, ss.229-250.
- Negev, Avraham ve Shimon Gibson (Ed.). *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*. New York/London: Continuum, 2001.
- Newman, Marissa. "Temple Mount Activists Convene in Knesset, Urge PM to 'Open Gates' to Jewish Prayer". *The Times of Israel*. 7 Kasım 2016. <https://www.timesofisrael.com/temple-mount-activists-convene-in-knesset-urge-pm-to-open-gates-to-jewish-prayer/> (1 Ağustos 2020).
- O'Connor, Jerome Murphy. *Keys to Jerusalem: Collected Essays*. Oxford: Oxford Press, 2012.

- Özalkan, Seda. *Siyonizm Karşıtı Yahudiler*. 1. Basım. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Özen, Adem. *Yahudilikte İbadet*. 1. Basım. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001.
- Pagolu, Augustine. *The Religion of the Patriarchs*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998.
- Paul, Shalom. "Patriarchs", *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Persico, Tomer. "The End Point of Zionism: Ethnocentrism and the Temple Mount", *Israel Studies Review*. Vol.32, No.1 (Yaz 2017), ss.104-122.
- Pew Research Center. "Israel's Religiously Divided Society". 8 Mart 2016. <https://www.pewforum.org/2016/03/08/israels-religiously-divided-society/> (5 Temmuz 2020).
- Prior, Michael. *Zionism and the State of Israel: A Moral Inquiry*. 1. Basım. London/New York: Routledge, 1999.
- Rabkin, Yakov M. *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*. Şahika Tokel (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Ravitzky, Aviezer. *Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism*. Michael Swirsky ve Jonathan Chipman (çev.). Chicago/London: The University of Chicago Press, 1996.
- Richman, Chaim. "The Temple Mount: Mount Moriah". The Temple Institute. https://www.templeinstitute.org/aliya_temple_mount.htm (19 Temmuz 2020).
- Rosenberg, Stephen G. "The Jewish Temple at Elephantine". *Near Eastern Archaeology*. Vol. 67, No. 1, Mart 2014, ss.4-13.
- Rosenfeld, J. M. Haim (Ed.). *3000 Years of History: The Temple of Jerusalem*. David Kasonga (çev.). Kudüs: The Temple Institute of Jerusalem, t.y..
- Rowley, H. H. *Worship in Ancient Israel: Its Forms and Meaning*. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2010.
- . "Zadok and Nehushtan". *Journal of Biblical Literature*. Vol. 58, No. 2, Haziran 1939, ss.113-141.
- Rubenberg, Cheryl A.(Ed.). "Third Temple Movement", *Encyclopedia of the Israeli-Palestinian Conflict*. C.1-3, London/Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2010.
- Salihoğlu, Mahmut. "Sâmîrîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.36, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*. Samsun: Sidre Yayınları, 1997.

- Schiffman, Lawrence H. *Understanding Second Temple and Rabbinic Judaism*. New Jersey: Ktav Publishing House, 2003.
- Schley, Donald G. *Shiloh: A Biblical City in Tradition and History*. Sheffield: JSOT Press, 1989.
- Schwartz, Baruch J. “Cherubim”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.
- . “High Place”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.
- . “Tabernacle”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Seckback, Fern. “Jerusalem”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Sevilla-Sharon, Moshe. *İsrail Ulusu'nun Tarihi*. Yeruşalayim: Graph Press Ltd., 1981.
- Shahak, Israel ve Norton Mezvinsky. *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*. Ahmet Emin Dağ (çev.). İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Sharon, Jeremy. “Jewish Visitation to Temple Mount Highest Since Jerusalem's Unification”. *The Jerusalem Post*. 22 Mart 2018. <https://www.jpost.com/Israel-News/Jewish-visitation-to-Temple-Mount-highest-since-Jerusalem-unification-546817> (1 Ağustos 2020).
- . “Participants in paschal lamb ceremony voice hope to one day raze Temple Mount”. *The Jerusalem Post*. 20 Nisan 2016. <https://www.jpost.com/Israel-News/Participants-in-paschal-lamb-ceremony-voice-hope-to-one-day-raze-Temple-Mount-451757> (16 Eylül 2020).
- Sheen, David. “Video: Temple movement rabbi proselytizes for genocide”. *The Electronic Intifada*. 28 Eylül 2015. <https://electronicintifada.net/content/video-temple-movement-rabbi-proselytizes-genocide/14870> (16 Eylül 2020).
- Shragai, Nadav. “Third Temple Culture”. *Haaretz*. 26 Ocak 2005. <https://www.haaretz.com/1.4714394> (23 Temmuz 2020).
- . “Yesha Rabbis to Jews: Visit Temple Mount”. *Haaretz*. 5 Eylül 2003. <https://www.haaretz.com/1.5370848> (19 Temmuz 2020).
- Silver, Daniel Jeremy ve Bernard Martin. *A History of Judaism: From Abraham to Maimonides*. New York: Basic Books, 1974.
- Sinclair, Daniel. “Western Wall”, *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.

- Smith, Henry Preserved. "The Red Heifer", *The American Journal of Theology*. Vol.13, No.2, 1909, ss.207-228.
- Smith, Mark S. *The Origins of Biblical Monotheism: Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Starr, Kelsey Jo ve David Masci. "In Israel, Jews are united by homeland but divided into very different groups". *Pew Research Center*. 8 Mart 2016. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/03/08/in-israel-jews-are-united-by-homeland-but-divided-into-very-different-groups/> (5 Temmuz 2020).
- Stern, Ephraim ve Yitzhak Magen. "Archaeological Evidence for the First Stage of the Samaritan Temple on Mount Gerizim", *Israel Exploration Journal*. Vol.52, No.1, Ocak 2002, ss.49-57.
- Tanyu, Hikmet. "Ağlama Duvarı", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.1, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Taşpınar, İsmail. *Hıristiyanlık ve Mistik Semboller*. 1. Basım. İstanbul: İFAV, 2019.
- . *Tarihin Aynasında Dinler ve Mezhepler*. 1. Basım. İstanbul: İFAV, 2018.
- . "Yahudilik ve Hristiyanlık'ta Kudüs", *Kudüs: Tarih, Şehir Toplum* içinde. Yunus Çolak ve Latif Karagöz (ed.). İstanbul: İlem Yayınları, 2019.
- The Temple Institute*, <https://www.templeinstitute.org/main.htm> (28 Temmuz 2020).
- The Temple Institute Store*, <https://www.templeinstitutestore.com> (28 Temmuz 2020).
- "The Temple Vessels are Ready for the Rebuilding of Jerusalem's Third Temple", *The Messianic Prophecy Bible Project*. <https://free.messianicbible.com/feature/the-temple-vessels-are-ready-for-the-rebuilding-of-jeruselems-third-temple/> (28 Temmuz 2020).
- Tobin, Andrew. "The third Jewish Temple is coming to your Facebook feed". *Jewish Telegraphic Agency*. 12 Ağustos 2016. <https://www.jta.org/2016/08/12/israel/the-third-jewish-temple-is-coming-to-your-facebook-feed> (18 Eylül 2020).
- Trotter, Jonathan. *The Jerusalem Temple in Diaspora: Jewish Practice and Thought during the Second Temple Period*. Leiden: Brill, 2019.
- Tuval, Michael. *From Jerusalem Priest to Roman Jew: On Josephus and the Paradigms of Ancient Judaism*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2013.
- Vaughn, Andrew G. ve Ann E. Killebrew (Ed.). *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*. Atlanta: The Society of Biblical Literature, 2003.
- Verter, Yossi. "Temple Mount Extremists Making Inroads in Both Knesset and Israeli Government". *Haaretz*. 30 Ocak 2015. <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-when-extreme-becomes-mainstream-1.5415134> (1 Ağustos 2020).

- “Visiting the Temple Mount and Dome of the Rock”, *Tourist Israel: The Guide*, <https://www.touristisrael.com/temple-mount/15944/> (28 Temmuz 2020).
- “Visiting the Temple Mount is Absolutely Forbidden, for More Than One Reason”, *True Torah Jews*, <https://www.truetorahjews.org/visiting-temple-mount-absolutely-forbidden-more-one-reason> (19 Temmuz 2020).
- Waardenburg, Jacques. “Mesih”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C.29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Wardle, Timothy. *The Jerusalem Temple and Early Christian Identity*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2010.
- Webb, Whitney. “From Fringe to Halls of Power: How the Third Temple Movement in Israel Rebranded Theocracy as ‘Civil Rights’”. *MPN News*. 3 Temmuz 2019. <https://www.mintpressnews.com/third-temple-activist-movement-israel-theocracy-civil-rights/260142/> (13 Eylül 2020).
- Werblowsky, R. J. Zwi ve Geoffrey Wigoder (Ed.). *The Encyclopedia of the Jewish Religion*. New York: Adama Books, 1986.
- . *The Oxford Dictionary of Jewish Religion*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Wiles, Rich. “Remembering the İbrahimi Mosque Massacre”. *Aljazeera*. 24 Şubat 2014. <https://www.aljazeera.com/indepth/inpictures/2014/02/remembering-ibrahimi-mosque-ma-2014223105915230233.html> (5 Haziran 2020).
- Yaphet, Sara. “From the King’s Sanctuary to the Chosen City”, Lee I. Levine (Ed.). *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity and Islam* içinde. New York: Continuum, 1999.
- Yiğitoğlu, Mustafa. *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar: Fizikî Âlemden Sanal Âleme*. 1. Basım. İstanbul: Kitâbi Yayınları, 2015.
- . *Yahudilikte Tanrı’nın Yeri (Semavi Mabed)*. İstanbul: İsabet Yayınları, 2011.
- Yusa, Michiko. “Henotheism”, *Encyclopedia of Religion (Second Edition)*. C.6, Michigan: Thomson Gale, 2005.